ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

Шығыстану сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК

Серия востоковедения

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

JOURNAL

of Oriental Studies

№1 (100)

Алматы
«Қазақ университеті»
2022

ISSN 1563-0226
eISSN 2617-1864

ХАБАРШЫ

ШЫҒЫСТАНУ СЕРИЯСЫ № 1 (100) наурыз

04.05.2017 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №16506-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Турар А.С., PhD докторант *(Қазақстан)*
Телефон: +7 778 527 3341,
E-mail: aidanaturar1995@gmail.com

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Надирова Г.Е., филол.ғ.д., проф. – ғылыми редактор *(Қазақстан)*
Габдуллин К.Т., PhD – ғылыми редактордың орынбасары *(Қазақстан)*
Алдабек Н.Ә., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Ким Г.Н., т.ғ.д., профессор *(Қазақстан)*
Ерекешова Л.Г.., т.ғ.д., доцент *(Қазақстан)*
Шадкам З., ф.ғ.к., доцент *(Қазақстан)*
Эгамбердиев М.З., т.ғ.к., қауымд. профессор *(Қазақстан)*
Кокеева Д.М., ф.ғ.к., қауымд. профессор *(Қазақстан)*
Мевлют Эрдем (Mevlut Erdem), профессор *(Түркия)*
Нуреттин Демир (Nurettin Demir), профессор *(Түркия)*
Мустафа Изуддин (Mustafa Izuddin), PhD *(Малайзия)*
Чжао Цюань-шэн (Zhao Quan-sheng), профессор *(АҚШ)*
Масару Тономура, профессор *(Жапония)*
Хаслина Бинти Хассан (Haslina Binti Hassan), PhD *(Малайзия)*
Джалал Илсаид (Galal Elsaeed), профессор *(Мысыр)*
Мехмет Нажи Онал (Mehmet Naci Onal), профессор, доктор *(Түркия)*

Шығыстану сериясы Шығыс елдері тарихы, саясаты, экономикасы, мәдениеті, тіл білімі мен әдебиеті, тіл оқыту әдістемелері бағыттарын қамтиды.

Жоба менеджері
Гульмира Шаккозова
Телефон: +7 701 724 2911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

ИБ № 15351

Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 10,0 б.т. Тапсырыс № 14837.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2022

1-бөлім

ШЫҒЫС ФИЛОЛОГИЯСЫ

Section 1

ORIENTAL PHILOLOGY

Раздел 1

ВОСТОЧНАЯ ФИЛОЛОГИЯ

IRSTI 02.91.91 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.01

Z. Haji Shahkaram

Sadra Islamic Philosophy Research Institute
Center for Compiling the History of Philosophy, Iran, Tehran
e-mail: shahkaram.zahra1361@gmail.com

AL-FARABI AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF LANGUAGE

The book of Al-Huruf (The Letters), as the most important philosophical works of Farabi in the philosophical study of language, refers to his precise philosophical thinking and is a reflection of the intellectual state of the Islamic world in the fourth century AH. The main purpose of this article is to find out why Farabi has studied language, word formation, language levels, and how language evolves in this work. A philosophical reading of the book Al-Huruf shows that ten centuries ago, Farabi›s linguistic meditations were closely linked to his ontology, as well as to the question of philosophy and religion.

Unfortunately, so far research on Farabi›s thoughts about language has been based on a logical or linguistic approach. The scholars, disregarding Farabi›s philosophical approach to language, offered views that considered "Letters" to be merely a description of syntax or letters or words.

In this article, in addition to explaining Farabi›s philosophical view of language, we seek to explore three fundamental issues: First, we will examine his intellectual foundations on the evolution of language. Second, we expound on the relationship between language with syntax and logic, which was the most important topic of the debate which occurred in 320 AH, and finally, we discuss the philosophical achievements of language to reveal the importance of Farabi›s linguistic thought, which has been neglected so far.

Key words: Al-Farabi, Al-Huruf, language, logic, philosophical reading.

З. Хаджи Шахкарам

Садр Ислам философиясы ғылыми-зерттеу институты,
Философия тарихын зерттеу орталығы, Иран, Тегеран қ.
e-mail: shahkaram.zahra1361@gmail.com

Әл-Фараби және тілдің философиялық талдануы

Әл-Фарабидің «әл-Хуруф» (The Letters) кітабы тілді философиялық зерттеудегі ең маңызды философиялық еңбегі ретінде біздің дәуіріміздің төртінші ғасырындағы ислам әлемінің интеллектуалдық жағдайының көрінісі болып табылады. Бұл мақаланың негізгі мақсаты – Фарабидің тілді, сөзжасамды, тіл деңгейлерін, тілдің қалай дамитынын неге зерттегенін анықтау. «Әл-Хуруф» кітабын философиялық тұрғыдан оқу он ғасыр бұрын Фарабидің лингвистикалық ойлары оның онтологиясымен, сондай-ақ философия мен дін мәселелерімен тығыз байланысты болғанын көрсетеді.

Өкінішке орай, осы уақытқа дейін әл-Фарабидің тіл туралы ойларын зерттеу логикалық немесе лингвистикалық тәсілге негізделген. Ғалымдар әл-Фарабидің тілге деген философиялық көзқарасын елемей, «әл-Хуруф» тек синтаксистің, әріптердің немесе сөздердің сипаттамасы деген көзқарастарды ұсынды.

Бұл мақалада Фарабидің тілге деген философиялық көзқарасын түсіндірумен қатар, біз үш негізгі мәселені зерттеуге тырысамыз: біріншіден, біз оның тіл эволюциясының интеллектуалды негіздерін қарастырамыз. Екіншіден, біз тілдің синтаксиспен және логикамен байланысын түсіндіреміз, ол б.з. д. 320 жылы болған пікірталастардың ең маңызды тақырыбы болды және соңында әл-Фарабидің лингвистикалық ойының маңыздылығын ашу үшін тілдің философиялық жетістіктерін талқылаймыз.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, Әл-Хуруф, тіл, логика, философиялық оқу.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

З. Хаджи Шахкарам
Научно-исследовательский институт исламской философии Садра,
Центр составления истории философии, Иран, г. Тегеран
e-mail: shahkaram.zahra1361@gmail.com

Аль-Фараби и философский анализ языка

Книга «Аль-Хуруф» (The Letters), как важнейшее философское произведение Фараби в философском изучении языка, относится к его точному философскому мышлению и является отражением интеллектуального состояния исламского мира в четвертом веке нашей эры. Основная цель этой статьи – выяснить, почему Фараби изучал язык, словообразование, языковые уровни и как развивается язык в этой работе. Философское прочтение книги «Аль-Хуруф» показывает, что десять веков назад лингвистические размышления Фараби были тесно связаны с его онтологией, а также с вопросами философии и религии.

К сожалению, до сих пор исследования мыслей Фараби о языке основывались на логическом или лингвистическом подходе. Ученые, игнорируя философский подход Фараби к языку, предлагали взгляды, согласно которым «The Letters» были просто описанием синтаксиса, букв или слов.

В этой статье, в дополнение к объяснению философского взгляда Фараби на язык, мы стремимся исследовать три фундаментальных вопроса: во-первых, мы исследуем его интеллектуальные основы эволюции языка. Во-вторых, мы разъясняем отношения между языком, синтаксисом и логикой, что было самой важной темой дебатов, имевших место в 320 г. хиджры и, наконец, мы обсуждаем философские достижения языка, чтобы выявить важность лингвистической мысли Фараби, которой до сих пор не уделялось должного внимания.

Ключевые слова: Аль-Фараби, Аль-Хуруф, язык, логика, философское чтение.

Introduction

Orientalists have studied Farabi under the Greek tradition or within the Muslim Neoplatonic current, this made it impossible for them to have a correct understanding of Farabi's intellectual foundations and his linguistic thoughts. The book of Al-Huruf, which is Farabi's most important work on language and philosophical reading of language, has been generally neglected. In addition to, Mohsen Mahdi, as one of the Farabi scholars of the contemporary period, has considered that linguistic issues are the main achievements of Al-Huruf. But the Iranian Farabi scholar, Qasem Pourhasan, in three volumes of a new reading of Farabi's philosophy; A fundamental epistemological break with the Greek tradition, Farabi and the Al-Huruf and the epistemological system; Rereading Farabi's epistemological foundations have provided a philosophical understanding of language in Farabi's view and it is believed that Farabi's views on language should be studied with philosophical analysis. Also, to date, no significant research has been done on Farabi's linguistic analyzes from an epistemological and ontological perspective and the connection between language and logic.

Al-Farabi considers linguistic exploration in Al-Huruf as important preparation for philosophical research and uses it in response to the conflict between relegion and philosophy. But Mohsen Mahdi in the introduction to the Al-Huruf, regardless of this connection between language and philosophy, based on Farabi's second purpose and giving it originality, emphasizes that Farabi does not pay basic attention to the foundations of language. Al-Farabi, meanwhile, attaches equal importance to logic and language and seeks philosophical foundations in the linguistic approach. In other words, by philosophically reading Farabi's thoughts, can gain a correct understanding of these foundations and reveal the philosophical importance of his linguistic approach.

The purpose of the study

By examining in various investigations, we find that most of the studies have dealt only with the formative and syntactic aspects of language from Farabi's point of view. The second group, from a purely logical point of view, discusses language in Farabi. But the third group, by placing the issue of language in the domain of language philosophy, began to question the nature of language and linguistic issues in Farabi. In Al-Huruf, Farabi sought to explore three areas of linguistics, epistemology, and ontology in an interactive-comparative approach. In this view, neither the importance of language is neglected nor the philosophical aspect of language is forgotten.

The present article, by adopting a descriptive-analytical method, seeks to avoid reducing the

conflict to mere logic and syntax by philosophically reading Farabi›s linguistic views. And the article seeks to read correctly and examine the philosophical view of language, and the essence of language and its evolutions and the relation between language and civilization. All these questions are analyzed from a philosophical point of view.

Scientific research methodology

Due to the nature, purpose and questions of the present study, the research method is theoretical and "descriptive-analytical" method has been used. The area of research is all the original and first-hand sources written by Farabi, as well as sources that others have compiled and written in Arabic, English and Persian. The method of selecting the sources to be analyzed was mainly the originality of the source, the authenticity and authority of the author or authors. Accessibility of resources has also been considered. Based on this, the researcher collected, studied and recorded historical documents, Farabi's works and related sources. Then, in order to achieve the purpose of the research, the contents of the previous stage were combined, summarized and analyzed. The method of data collection, following the nature of the research, is the library method. In this research, in order to answer the research questions, while conducting documentary and library studies and reviewing Farabi's works, a comparative study of the works related to the research subject has been carried out in order to provide a comprehensive study of the subject.

Results and discussion

The philosophical view of language

Al-Farabi is the first large-minded person in the Islamic world who, with the grace of precedence over other thinkers, has dealt with the philosophy of language and linguistics in detail in his three works, namely Ah-Huruf, Ehsa al-Ulum (The counting sciences), and Al-Alfaz Al-Musta›mala Fi Al-Muntiq (The words applied in Logic). Ehsa al-Ulum is the cornerstone of a kind of Islamic scientific culture that in five chapters, has put linguistic knowledge in the form of special order and system. Al-Farabi states that this book, with the help of scholars, makes the subject of the knowledge they want to learn, be well known and aware of the result; and be able to strike a balance between the sciences to identify the best of them and to distinguish between a fake researcher and a real researcher (Farabi,2005:4). he considers the science of language for linguistic knowledge and it speaks of its seven parts, namely the science of singular words, the science of compound words, the science of rules of words when they are singular, the science of rules of words when they are compound, the rules of correct writing, the rules of correct reading and the rules of correcting poems (Fahmi Hejazi, 2000:70). But Al-Farabi emphasizes that what he means in this book is not just counting knowledge؛ rather, it seeks to express the importance of each knowledge and to explain the relationship between sciences.

In Ehsa al-Ulum, Al-Farabi seeks to add the two sciences of language and logic to the six conventional sciences in the usual divisions in the Greek tradition. He considers two areas for language knowledge: first, knowledge of words and words and their meanings and understanding of how implications are and lexical roots, and second, knowledge of the rules and regulations of these words (Farabi, 1931). According to his view on the relationship between logic and language, logic, by presenting some rules of vocabulary, had something in common with syntax. And contains general grammatical rules in all human languages to achieve correct thinking. But the syntax is different from logic by providing rules governing specific languages. Farabi›s meaning of laws is that as general and comprehensive propositions, language issues and matters are under these laws, and based on these rules, topics are discussed and judged. And for making general rules, the elements of inclusion, judgment, and easy learning should be considered (Blach, 2010:308). In the logic section of the book Ehsa al-Ulum, Al-Farabi states that people who want truth and certainty must learn logic (Pourhasan, 2020: 403). That is why Farabi considered language and the knowledge of syntax and grammar in general as a function of the knowledge of logic and he believes that without logic, cannot understand the type of meaning of words, the intrinsic or transverse relation of word and meaning, and the importance of linguistic studies.

One of Farabi›s most important books in logic is Al-Alfaz Al-Musta›mala fi Al-Muntiq. By writing a scholarly introduction to this work, Mohsen Mahdi seeks to explain the importance of language and logic for Farabi (Pourhasan, 2020: 60). Book Al-Alfaz al-Musta›mala fi al-Muntiq is an attempt to explain the connection between logic and language. In this book, Farabi states that logic is separate from common grammatical influences (Black, 2010:309). According to Farabi›s view,

without accurate researches of semantic evolution, one cannot get an accurate understanding of logical and philosophical concepts. It is of fundamental importance for Farabi to pay attention to the use of words among the general public and how they have been used throughout history and how its meaning has evolved from customary to philosophical roots and perhaps this is why he makes such a study in the book Al-Alfaz Al-Musta›mala fi Al-Muntiq (Pourhasan, 2020: 273). In this work, Farabi has a very basic discussion about the connection between customary and philosophical concepts and words and he is the first philosopher to believe that logical and philosophical terms have emerged through the semantic evolution of common words. This view can be the beginning of the concrete theory of philosophical language.

In the book of Al-Huruf, Farabi, by adopting the approach of linguistics and philosophy of language, describes how language, words, and vocabulary, system, and rules of grammar knowledge appeared under the science of language and by showing the evolutionary process of speech and the emergence of logic, he considers the emergence of philosophy to be conditional on the perfection of language and logic, the evolution of societies and human life, and the emergence of the possibilities of reason. Farabi considers societies without philosophy without speech and rationality in a special sense, which have not yet undergone the evolutionary process from language to philosophical reason. Therefore, Farabi needs to show what are the causes and trends of the emergence of philosophy in one tradition or nation and its non-emergency in another nation (Pourhasan, 2020:402-403). In this treatise, by describing and explaining various meanings such as substance, accident, argument, existence and being, essence, object, etc.. He expounds the origin of words and their derivation from Greek, Arabic, and Persian languages (Lanfad, 2000: 9).

The question that was designed is why did Al-Farabi discuss language as a philosopher? The nature of language and its features have been considered by thinkers from the distant past to the present and the sciences of linguistics, philosophy of language, semantics, cognitive linguistics, etc. emerged in connection with it. As regards that cognitive linguistics, cognitive semantics is one of the contemporary sciences, but Al-Farabi, by adopting a cognitive function, seeks to achieve the problem of speech, logic, correctness, inaccuracy, intellect, and reason from lexicology and the problem of words and meanings and how meaning appears in words and create a close link between the three areas of language, logic, and philosophy.

The Essence of language and its evolution

The question of the nature of language is related to questions such as the beginning of language, the basis of language on the type of actions, how letters and words are created, and finally the emergence of language and linguistic communication systems about the evolution of societies and nations. Al-Farabi pays attention to the way of speaking and the issue of human innate talent and ability to explain the process of language emergence and considers the first way of communication between human beings as the language of movement and gesture (Pourhasan, 2020:422-423). Humans used a sound for each particular object that had a unique meaning. Gradually the words appeared. The words were simple and limited at first, so they had to combine them. Man, foremost and the era before words, saw himself as needless of letters and words, and to express his intention, he required gestures, tone, voice, and perhaps speech.

In the book Al-Huruf, Al-Farabi describes how words are invented, the intersubjective nature of the use of words, as well as the definite state f words and their stages. Regarding the evolution of human language, he believes that human beings, based on their nature, use the expenses of letters that are easier. In his view, people living in a geographical location use sounds and words that it is more natural for the people of that land to express (Farabi, 1986:135-137). In other words, in primitive societies, we are faced with a simple system in which the phonetic system is dominant, but the formation of this system is based on the need of society for linguistic communication. For Farabi, expressing the stages of language development and flourishing is not just a linguistic explanation, rather, he wants to explain the process of progress and development of human intellect. The evolution of language indicates the evolution of reason.

Farabi›s main view on the development of language is the contract-application theory. Farabi in the description of Aristotle›s book Al-Ebara (The Propositions), agreed with his view on the relationship between the human will and the state of words and he has considered denoting of word on the meaning based on the contract and human will, therefore, both should be included in the theory of voluntarism (Farabi, 1960:29-30). Based on the historical method, he believes that language has evolved from a simple system to a complex system. He considered the language system to be a natural

process, and voluntary flow and he believes that there is no a priori language in any society. Farabi distinguishes two areas of sound/phonology and words/lexicography in historical linguistics and he considers the first area to belong to a simple nation and society. In this linguistic approach, we encounter only lexical items in language or syllables and their combinations. But in a society where speech and reason emerge and logic and philosophy have given rise to their possibilities, and arrays, signification, and semantics emerge (Pourhasan, 2020: 404-405). Perhaps Allameh Tabatabai›s theory of credits regarding the multiplicity of credits and its relation to the development of reason can be considered as influenced by Farabi›s theory. For Farabi, credibility is a rational phenomenon, not one that originates in the mind. Credibility arises from the efforts and development of reason and is therefore real. This theory could become one of the important linguistic approaches.

Today, due to the importance of studies on language and linguistics as an independent science, a comparative study can be conducted between the two: Islamic traditions and the West. Ferdinand De Saussure›s researches on language and the importance of both temporal and contemporaneous approaches can be studied comparatively with Farabi›s philosophical meditations on language. Saussure emphasizes that not only the historical-comparative context and the outer layers of language are concerning social and cultural contexts, rather, but the functional part of language is also related to the structure and transfers and hidden layers of language (Balu & Khabazi, 2016: 16). This comparative study can also be made between Farabi›s reading of the Greek tradition and Plato and Aristotle›s meditations on language. Farabi pays attention to the pamphlet of Phaedrus and Cratylus, (Plato, 2004:1353-1354) which deals with important issues of language and meaning. Some thinkers, such as Strauss, claim that the foundations of Farabi›s linguistic meditations were influenced by Plato and Aristotle (Strauss, 1988: 86). While Farabi›s critiques of the question of signification, rhetoric, and poetry, the type of literal meanings, and the possibility of translating literal meaning into nominal meaning over the Greek tradition show that he had a fundamental rift between Plato and Aristotle in language and for the first time he proposed a philosophical approach to metaphor, and this was while metaphor had only a rhetorical aspect until the time of Aristotle.

Farabi tried to create philosophical meditations on language. He called linguistics the science of language, which studies the phonetic/ syllabic systems and the systems of semantic signification. Al-Farabi speaks of a comprehensive science called linguistics, which deals with the contemporaneous approach, that is, a philosophical study, along with the developmental study of language. In Saussure›s view, however, linguistics is only part of the semiotic system and does not consider language independently. In other words, Saussure used the knowledge of semiotics as a principle and considers language as one of these systems (Barthes, 1991: 11-14). In addition, linguistics in Farabi is a function of his philosophical foundation and that is why he tries to focus on its philosophical and intellectual consequences. According to Farabi, without understanding linguistic developments, one cannot study intellectual progress and developments. Farabi›s linguistic explorations are a function of his philosophical approaches. Farabi makes such a connection between language and philosophical thought that it seems that the philosophical results of the discussion cannot be revealed without linguistic and lexical conflicts, an example of this appeared in Farabi and Ibn Sina (Avicenna), as well as in Heidegger and Gadamer about the word existence. All four philosophers, with the help of conflicts and linguistic precision, made a fundamental distinction between the question of existence and being.

In the Greek tradition, like the view in the pamphlets of Cratylus and Phaedrus, the two-dimensional theory of speech/writing on language is considered, but Al-Farabi does not accept the idea of duality and the fundamental distinction between text and speaking in a language (Plato, 2004: 1353). In Farabi›s thought, the approach to the temporality of language is the first stage of his implications, but the contemplation of the temporality of language forms the foundation of his thinking. Farabi›s study of the synchronicity of language is a philosophical study of language as a new understanding of the nature of language in his thought. In modern linguistics, language is not defined in terms of speech because language is the possibility of human society to express meaning. But parol is generally an individual verb that is considered as personal use of language (Strauss, 1963: 209).

In his philosophical study of language, Al-Farabi considered two approaches: temporal or historical-comparative and contemporaneous, or rational and fundamental analysis of language. For this reason, before the philosophical analysis of language,

he describes its evolution in detail to explain the process of the emergence of language and thought well. In his description of the developmental field of language, he believes that it is due to customary uses that words and meanings appear after the phonetic and sign period. But both words and meanings are simple and crude. This view expresses the natural theory of language and Farabi explicitly considers the use, validity of words by humans as well as social contexts as the basis of word-formation. But Farabi tries to consider the philosophical theory or the simultaneity of language, which is compatible with his philosophical principles with the evolution of human intellect.

Language and Civilization

Contrary to the analysis of some thinkers such as Al-Jabri who seek to reconcile Islamic society and Greece in Farabi›s thought on the issue of civilization, Farabi seeks to provide a historical-philosophical explanation of language and its relation to the evolution of human societies from the primitive to the civil status. Farabi›s main approach is the historical analysis of language and societies and how civilization emerged. The beginning of his analysis is the primitive society and then reaches the civil society based on philosophical reason, in which we can see the transformation of Intellect.

Al-Farabi seeks to describe the stages of human life and societies and linguistic developments based on changes in thought and culture. Simple societies with a primitive culture have a linguistic, sign language and societies which are within in philosophical Intellect, acquire the highest level of language. If we consider Farabi›s general view of philosophy and religion, we find that he explains and emphasizes the temporal precedence of philosophy over religion and the logical precedence in his book Al-Mellah(The Religion). In the second chapter of the book Al-Huruf, Farabi studies and evaluates two basic issues, namely historical linguistics to understand the mental and cultural developments of societies in general and Islamic society in particular, and explaining how philosophy takes precedence over religion over time.

Farabi in his philosophical analysis of the intellectual and cultural evolution of societies based on historical linguistics says that language is first formed for the sensible aspect and then expands towards the rational through the evolution of thought. The reason for this expansion from Farabi›s point of view is that humans can abstract and generalize in language. But Farabi was not satisfied with the cultural and intellectual developments of societies but examines the emergence of science and skills and their types – practical, deductive, and theoretical-, general skills and knowledge.

In the first chapter of Ehsa al-Ulum, Farabi deals with language, and in the second chapter, he tries to show the relationship between logic and language and the internal logic of the changes in human thought and that is why it describes language, word, meaning, mind, inner speech and outer speech, rhetorical and poetic, polemical, sophistic, deductive and argumentative speeches separately. Perhaps it can be said that the famous debate between Abu Bashr Matiyya ibn Yunus and Abu Sa›id Sirafi, which began with an exclusivist defense of grammar and ended with a critique, opposition, and rejection of logic, was a turning point for Farabi to explain the relationship between language and logic (Tawhidi, 1992: 69-71). According to Farabi, the title of logic is derived from speech and according to the ancients, it includes innate speech, internal speech, and external speech. Logic provides the laws of both external and internal speech, and from the laws derived from these two cases, innate speech becomes stable and man is trained in a speech at this stage so that his work is best done in two speeches inside and outside (Farabi, 2005: 62). From Farabi›s point of view, The Logic provides the rules that strengthen the intellect, and in cases where there is a possibility that a person will stumble in some intelligible, guide him to the right path. In other words, in cases such as thinking correctly, correcting the mistakes of others, and correcting one›s own mistakes by others, there is no other way but to use the science of logic (Farabi, 2005: 52-53). Farabi states that the subject of logic, that is, what logic gives their laws, is intelligible and words. He goes on to say that in logic we need laws that help us intelligible and interpret them and prevent slipping and making mistakes about them. Philosophers have named intelligible and the words which expound them as to Ration (Logos) and expression. They refer to intelligible as the inner speech existing in the soul and what is its interpreter and translator is called external promise and speech. Hence, any force that is responsible for correcting a vote or an idea is called an analogy (Farabi, 2005: 58-59).

Farabi considers syntax as a function of logic in letters and clearly states in the book Ehsa al-Ulum that logic provides rules related to syntax. Therefore

words have not functioned without rules. These rules are formed from logic, and logic is considered the origin of syntax (Farabi, 2005: 52).

Farabi writes, referring to the debate between Abu Sa›id and Abu Bashr and the disregard for the syntactic flow of logic: The ugliest and disgusting thing that must be avoided is that we look at conflicting opinions without knowing the science of logic, or judge between two people who are arguing over it and to comment on the words and arguments that each one utters to the other to make own vote right and the other side›s vote wrong. Ignorance of the science of logic puts us in a situation where we have to take one of the following ways: Or we may be confused about all these opinions so that we do not know which is right and which is wrong, or to think that all of them are right despite their contradictions; or we think that it is not so and there is no truth in any part of it or to correct some and invalidate others without knowing how to correct or invalidate it (Pourhasan, 2020: 54).

Al-Jaberi, presenting a different point of view, attributes the conflict of logic and syntax to the initial and the era before Farabi and says: The conflict between syntax and logic is not limited to the period of Abu Bashr and Al-Sirafi, but considers the beginning of the Kendy period in which universal reason had gained its place in Arab culture (Jaberi, 2002: 128). Jaberi even points out that the historical roots of the conflict go back to the period before the formation of philosophical contexts, believing that the conflict between the proponents of Greek logic and Syntaxians is specifically related to the Shafi›i period. Al-Suyuti, in an article entitled «Saun al-Muntiq and al-Kalam,» (The Law of Logic and Theology) quotes Shafi›i as saying that the main cause of the conflict between human beings is the tendency towards logic and the Greek or Aristotelian language and the marginalization of the Arabic language. From Suyuti›s point of view, the way of Arabic syntax is independent of greek logic and each tradition and nation has a unique language and thought (Suyuti, 1971: 48).

Farabi in his book Ehsa al-Ulum, Al-Huruf, and other works has expressed the relationship between syntax and logic, based on which an idea emerged about the theory of compatibility between the rational and irrational flow. Which was called the combination of religion and argument or Philosophy and Religion or the relationship between syntax and logic. The conflict between al-Sirafi and Abu Bashr shows the conflict between reason and religion in various forms among Islamic thinkers, which emerged in the time of Farabi under the title of the conflict of syntax and logic. In Farabi›s time, reason and philosophy were considered equal to Greekness. Theologians and Syntaxians believed that the language, concepts, and words of religion emerged within the context of a society that was entirely different from that of Greek society, which had no relation to divine thought. Greek is a language foreign to religious ideas and teachings, so it is not possible to understand the religion and verses of the Qur›an with the help of foreign greek concepts. Opposition to logic was nothing but opposition to philosophy and rational thought. This idea has always existed in the Islamic world. Opposition to reason in modern times is also due to the notion that reason and philosophy are inherently Greek. Farabi faced a great dilemma called the fundamental misunderstanding of reason by religious people. That is why in the book of Al-Huruf he defended logic, rational thinking, and philosophy and considered it as inherently before all sciences.

Importance of research

Evolution of language

The foundation of the philosophical perspective on language is based on the study of linguistic evolution. Any philosopher who wants to engage in the philosophical analysis of language must consider the semantic evolution of language. In addition to philosophical meditations on language, it was important to examine the origin of language and how it emerged, and its lexical changes. The origin of the emergence of language is a difficult and important issue that philosophers and linguists have paid close attention to from the beginning of philosophical meditations until today, based on scientific approaches and unscientific methods. Today, due to scientific research, ideological views or unscientific methods such as mythical or narrative expressions have been marginalized. In the historical study of language, Farabi emphasizes that the beginning of the emergence of language goes back to its gestures. Farabi›s interpretation in this regard is that: when he needs to make understand his intentions to others, firstly employs signs to denote his demands.

و اذا احتاج ان يعرف غيره ما فی ضميره او مقصوده بضميره استعمل الاشاره اولا في الدلاله على ما كان يريد...(Farabi, 1986: 135)

Farabi's analysis of language is that the language of speech is external and indicates internal speech. In other words, when a person feels the need to explain to others his intentions or his intention of what he has in mind, he first uses a hint to indicate his intention.

The important question is whether the evolution of language is such that it always goes from simplicity to complexity, or whether language has always been complex? In his book Philosophical Investigations, Wittgenstein states that language is like an old city with a maze of thousands of streets and small squares, old and new houses, and houses with additions from different eras, all through are surrounded by new neighborhoods with regular streets and matching houses (Wittgenstein, 2001: 138).

Today, there are various views on the origin of language, which in this article we will try to briefly examine. The main approaches are: a) The natural perspective of language with emphasis on its evolutionary process; b) The view of the contractualism of genesis with a focus on civil and collective human needs; c) The view of the divine origin of language with emphasis on meta Homos emanating ; d) the innovative view of language by specific authors such as chiefs and thinkers or by humans, in general, based on need or imitation; e) The view of physical adaptation; f) The view of genetic origin with an emphasis on the nature of language for humans.

Many thinkers have agreed with the credit and practical theory of language proposed in Farabi›s thought and a thinker like Gerald Edelman in his book Language and Consciousness speaks of a basic principle that language is formed gradually and in a complex process and is not pre-designed but is the product of semantic evolution. By examining the structure of the human mind, Edelman seeks to articulate one of the most important fundamental processes in the brain, which is to make the outside world meaningful (Edelman, 2008: 63).

To accurately explain his theory, Farabi outlines and describes the five basic stages of language development. In the first stage, he expresses Sign language and explains its relationship with the physical structure of human beings in different lands. He then examines the dramatic changes in language, mouth, and the origins of letters, and then explains the emergence of letters and words, the formation of words, and the emergence of speech and writing. In the fourth stage, he pays attention to the natural growth and development and development of language, and at the end, he explains the relationship between language and introspection and how we express ourselves intentions and the relationship between language and speech, and the ability to think.

To explain these five stages, Farabi provides a detailed explanation in the book Al-Huruf and considers the first stage of language as the sign dialogues between human beings. In the Al-Huruf, he describes the process of language production as follows: first, man used gestures to manifest his intentions to others, and then he was able to communicate with others by making sounds such as a call. Sounds are made inside the internal organs of the body in such a way that by taking the breath out of the lungs, the person carries it from the throat to the mouth, nose, tongue, teeth, and lips (Farabi, 1986: 136). These expressions show that Farabi knew the origin of language as a sign, call and then gesture, and believes that language starts from the base of a very simple sign and then grows and develops in the process of application.

According to this approach, the emergence and evolution of human language are such that language and the first human sciences first appear in a particular territory and are created in certain forms and appear in certain human beings. Farabi›s main reason, based on his view of the natural process of human selection, is that man, according to his original nature, moves towards that language and word that is the easiest for him in terms of his human nature.

Farabi, after a detailed description of how language originated and explained the stages of its evolution, introduces the relationship between language and speech. Farabi considers logic as a derivative of speech and considers intelligible as the main subject of logic. He considers the title of speech to have three meanings of language, intelligible and psychic power, and thinking. He considers the intelligible as the same meaning and meaning mental of the words and by examining the relationship between the intelligible and the words, he states that the words are considered by the logic in terms of denoting on intelligible. Logic offers laws that follow those rules, strengthen the human intellect, and if a person makes a mistake in some intelligible, it plays a deterrent role and leads to the right path. Farabi states in letters that one of the meanings of an expression is intelligible, which can indicate a meaning that exists in the soul (Farabi, 2005: 51-62). According to Farabi, the relationship between language and meaning is such

that sensible meaning takes precedence over other meanings. Hence, the meaning and rationale that is first acquired for man are the sensible rational. As a result, intelligible emerge from other intelligible and not from senses. This is the skeptical theory of meaning about language, in which language and perceptible intelligible are inferior to language and rational meaning in terms of the evolution of reason.

Farabi, after following the movement and gesture for expression, explains how to create sound. He says that the sound that meanings a word and a meaning are specific to human beings and the production of sound is not a common thing between beings (Farabi, 1960: 29-30). According to Farabi, the creation of sound is related to both innate human talent and the changes that have taken place in the organs. He also believes that language first moves to the side that is the easiest, considering the differences in languages in terms of lands, natures, and biological systems. The physical differences of human beings in organs such as mouth, teeth, and lips, caused the emergence of different sounds and subsequently witnessed the formation of different letters and the words and speech was created by different combinations.

Farabi makes it clear that language deals with the senses at the beginning and the more evolved stage with the intelligible. Referring to the idea of the perfection of the language of the nation, he states that first the letters of a nation are created, and those letters cause the formation of words. Words are first formulated for tangible things. Farabi believes that when words expand and some words become others, interpretations and words also expand with the correct order and arrangement. It is in the next stage that we can witness the emergence of general literary sciences and then controversy and sophistry and finally argumentative analogy.

Farabi›s philosophical understanding and interpretation of language have no background in the Greek tradition, nor did any thinker before him consider the importance of the linguistic investigation. Farabi is the most important philosopher who has thought about language and has laid the foundations of philosophical linguistics. Any researcher who refers to the second chapter of Farabi›s book Al-Huruf finds that he has spoken and researched language in two different areas. He first examines the natural and historical field of language and how it changes from the simplest stage of language, which is the language of sign, and then the philosophical field of language, which is the evolution of language and the most complex process of language. The language was of fundamental importance to Farabi and it was through linguistic research that he was able to present epistemological and ontological achievements.

Conclusion

Farabi was the most important Islamic philosopher, because of his ideas about language, who was able to study the important issue of the evolution of human intellect. Unfortunately, despite more than a thousand years of his linguistic thoughts, no significant studies have been done on it. Based on the fundamental connection between language and thought, Farabi considers the philosophical lack of understanding of language is the main cause of many confusions in theoretical conflicts. At the same time, he considered that Syntaxians's ignorance of the relationship between language, logic, and philosophy as the cause of their opposition and is concerned about the rejection of philosophical reason in the Islamic world and the spread of the idea of incompatibility between reason and religion.

Farabi does not seek to create a syntactic work in the book of Al-Huruf but seeks to explain the foundations of thought and the process of the emergence of philosophy in the light of explaining the emergence of language and its evolution. He considers the philosophical explanation of language and reveals the compatibility of religion and philosophy as the most fundamental needs of human and Islamic society. Farabi states that by not defending rationality and not paying attention to its important aspects, society will move towards regression.

It is clear that Al-Huruf, as a defense of rational thought, is not a mere response to debate or knowledge about the defense of logic, but Farabi in his book Al-Haruf tried to defend human reason, explain the relationship between linguistic research and philosophical meditations, and the connection between the two areas of natural language and philosophical language.

References

Naser Khosro. Saussure: Balu, Farzad, and khabazi, Mehdi. Tehran: The Story of a New Pen press, 2016.

Elements of Semiotics (M. Mohammadi, trans.): Barthes, Rolan. Tehran: Al-Hoda press, 1991.

History of Islamic Philosophy (R. Alemi, trans.). Edited by Seyyed Hossein Nasr and Oliver Leaman: Black, Dybora. L. Tehran: Hekmat press, 2010.

Language and Awareness (R. Nilipour, trans.): Edelman, Gerald. Tehran: Niloufar press, 2008.

Arabic Linguistics: A Historical-Comparative Introduction in the Light of Culture and Semitic Languages (H. Seydi, trans.): Fahmi Hejazi, Mahmood. Tehran: Astan Qods and Samt press, 2000.

Ehsa al-Ulum: Farabi, Abu Nasr. Egypt: Saadeh Press, 1931.

Al-farabi's commentary on Aristotle's: Farabi, Abu Nasr. Beirut: Catholic Press, 1960.

Al-Huruf (M. Mahdi, intro.): Farabi, Abu Nasr. Beirut: Dar Al-Mashreq press, 1986.

Ehsa al-Ulum (H. Khadiv Jam, trans.): Farabi, Abu Nasr. Tehran: Iranian Culture Foundation press, 2005.

Controversy over theology, mysticism, and philosophy in Islamic civilization (R. Shirazi, trans.): Al-Jaberi, Mohammad Abed. Tehran: Yadavaran, 2002.

From the Qur›an to philosophy, the Arabic language and the formation of the philosophical dictionary for Al-Farabi (V. As›ad, trans.): Lanfad, Jack. Damascus: Publications of the Ministry of Culture, 2000.

The Period of Works (M. H. Lotfi, trans.): Plato. Tehran: Kharazmi press, 2004.

Al-Farabi and Al-Huruf: An Inquiry into Al-Farabi›s Linguistic-Philosophical meditations: Pourhasan, Ghasem. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation press, 2020.

The Law of Logic and Theology on the Art of Logic and Theology: Suyuti, Jalal-Adin. Beirut: Dar al-Kitab al-Almiya press, 1971.

Structural Anthropology (C. Jacobson, & G. Schoepf, trans.): Strauss, Levi. New York Press, 1963.

Persecution and the Art of Writing: Strauss, Leo. Chicago University Press, 1988.

Comparisons (H. Al-Sanduji, intro.): Tawhidi, Abu Hayan. Kuwait: Dar Saad Al-Sabah press, 1992.

Philosophical Investigations (F. Fatemi, trans.): Wittgenstein, Ludwig. Tehran: Markaz press, 2001.

ҒТАМР 16.21.61 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.02

А.Р. Ибраимова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ «*СӘЛЕМДЕСУ*» ЭТИКЕТІНІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада автор қазақ және қытай дәстүріндегі ауызекі сөйлеу стиліндегі «сәлемдесу» этикетінің шығу тарихына, зерттелу деңгейіне тоқталған және сәлемдесу формаларының түрлерін, лингвомәдени ерекшеліктерін атап өткен. Мақалада қазақ және қытай ұлт өкілдерінің сәлемдесу барысында қолданылатын тілдік лексика, ишарат белгілерінің ерекшеліктері мен ұқсастықтары, «сәлемдесудің» түрлері мен қолдану аясы қарастырылған. Сонымен қатар, қазақ және қытай салтындағы тілдік қарым-қатынас сол елде қалыптасқан ережелер мен принциптерге сүйеніп жүзеге асырылатындығы, қазақ, қытай тілдеріндегі тілдік этикет ерекшеліктерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын танып білудің қажет екендігі атап өтілген. Әрбір халықтың қоғамда өзінің ұлттық деңгейіне және салт-дәстүр ерекшелігіне сәйкес сөйлеу нормалары бар. Сөйлеу әрекеті сұхбаттасушылардың жас ерекшеліктері мен қоршаған ортасына ғана емес, сол елде қалыптасқан дәстүрге сәйкес қолданылады. Мемлекетаралық байланыста сол елдің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын білмей, сөйлеу этикетін қолдану қиындық немесе наразылық туғызуы мүмкін. Мемлекет өкілдерімен байланыс орнатуда сол елде өмір сүріп жатқан халықтың сана-сезімін сезіну қажет. Сұхбаттасушының сөйлеу этикетін немесе тілдік әрекетін дұрыс қолдануы тілдік қарым-қатынаспен бірге адамдардың бір-біріне деген көзқарасы мен сыйластығы деңгейін айқын көрсетеді. Қазақ және қытай қоғамы ерте кезде қалыптасқан. Алайда, екі халықтың сөйлеу әрекеті көшпенді және отырықшы өмір сүру заңдылықтарына сүйенуі мен салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты осы кезеңге дейін жеткізуі және әрі қарай жалғастыруы – зерттеу тақырыбымыздың негізі болып табылады.

Түйін сөздер: тілдік этикет, жаһандану, дәстүр механизмі, детерминация, этикет нормалары, лингвомәдени, лингвистика.

A.P. Ibraimova

Al-Farabi University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru

Linguocultural features of "*greeting*" ethics in the kazakh and chinese languages

In this article, the author revealed the history of the origin of the etiquette of "greeting" in the Kazakh and Chinese oral speaking language style, the level of the research and showed the types of forms of greeting, its linguocultural features. The article examines the language vocabulary used by the Kazakhs and Chinese in greetings, features and similarities of gestures, types and areas of application of "greetings". It was also noted that the Kazakh-Chinese language communication is carried out in accordance with the established rules and principles of the country, and it is necessary to recognize the similarities and differences of the features of the language etiquette in the Kazakh and Chinese languages. Every nation has its own norms of speech in society according to its national level and customs. Speech is used taking into account not only the age and environment of the interlocutors, but also the traditions of the country. In inter-state relations, using speech etiquette without knowledge of the customs and traditions of that country may cause difficulties or resentment. Therefore, when establishing contacts with representatives of a country, it is important to be aware of the consciousness of the people living in that country. Correct use of speech etiquette or language by the interlocutor clearly shows the level of attitude and respect people have for each other. Kazakh and Chinese society was formed in ancient times. However, our study is based on the fact that the speech of the two peoples is based on the laws of nomadic and sedentary way of life, as well as on the transmission and continuation of traditions and customs of this period.

Key words: language etiquette, globalization, mechanism of the tradition, determination, etiquette norms, linguocultural, linguistics.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.Р. Ибраимова
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru

Лингвокультурологические особенности этики «*приветствия*» на казахском и китайском языках

В данной статье автором раскрыта история возникновения этикета «приветствия» в устной речи казахского и китайского языков, отмечен уровень исследования и показаны типы форм приветствия, его лингвокультурологические особенности. В статье исследуется языковая лексика, используемая казахами и китайцами во время приветствия, особенности и сходство жестов, типы и сферы применения «приветствий». Также было отмечено, что языковое общение на казахском и китайском языках осуществляется в соответствии с установленными правилами и принципами страны, и необходимо признать сходство и различие особенностей языкового этикета в казахском и китайском языках. У каждой нации есть свои нормы речи в обществе в соответствии со своим национальным уровнем и обычаями. Речь используется не только с учетом возраста и окружения собеседников, но и традиций страны. В межгосударственных отношениях использование речевого этикета без знания обычаев и традиций этой страны может вызвать трудности или негодование. Поэтому, устанавливая контакты с представителями одной страны, необходимо чувствовать сознательность людей, живущих в этой стране. Правильное использование собеседником речевого этикета или языка наглядно показывает уровень отношения и уважения людей друг к другу. Казахское и китайское общество сформировалось в глубокой древности. Однако в основе нашего исследования лежит тот факт, что речь двух народов основана на законах кочевого и оседлого образа жизни, а также на передаче и продолжении традиций и обычаев этого периода.

Ключевые слова: языковой этикет, глобализация, механизм традиции, детерминация, этикет, лингвокультурология, лингвистика.

Кіріспе

Бүгінгі жаһандану заманында көп тіл білетін адамның қоғамдағы алатын орны ерекше. Ал, тіл – ұлттың болмысын, дүниетанымын, рухани байлығын сипаттайтын негізгі құрал болып табылады. Себебі, адам тіл арқылы өз халқының салт-дәстүрін, әдет-ғұрпы мен өмір сүру салтының ерекшеліктерін, атадан балаға қалдырған аманатын жеткізе алады. Сөйлеу этикетінің адамдардың әлеуметтік ортада бір-бірімен сыпайы түрде тілдік қарым-қатынас орнатуында, сөйлеу барысында бір-біріне ізеттілік танытуында алатын орны ерекше. Кез келген халықтың ұлттық болмысы тіл арқылы дамып, қалыптасады және тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырады.

Тілдің коммуникативтік қызметінің қоғамдағы атқаратын ролі өте маңызды. Сұхбаттасушылар арасындағы тілдік қатынастың нәтижелі болуы сол қоғамда қалыптасқан сөйлеу деңгейімен, ұлттың мәдениетімен және олардың мінез-құлқының деңгейімен тығыз байланысты. Ал, әр мемлекеттегі ұлт өкілдерімен тілдік қарым-қатынасқа түсу үшін сол елде қалыптасқан халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын жақсы білу қажет.

Тілдік этикетке амандасу, қоштасу, алғыс айту, құттықтау, танысу, кешірім сұрау т.б. нормалары жатады. Бірнеше елдің этикет нормаларын зерттеуші ғалымдар тілдік коммуникацияны зерттеу барысында ұлттардың мәдени ерекшеліктері әртүрлі болу себебінен тілдік қарым-қатынас кезінде де қиындықтар туындайтындығын дәлелдеген.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше, тілдік этикетте ұлт дәстүрі міндетті түрде сақталуы тиіс. Себебі, адам шыр етіп дүниеге келіп, өз ортасынан тәрбие алғанда өмір сүріп отырған қоғамның қасиетін бойына сіңіреді. Яғни, адам баласының туған жерге, өз еліне деген сүйіспеншілігі осының дәлелі болып табылады. Сонымен қатар қоғамдағы тілдік этикет мәселесі де ұлттық менталитетке байланысты туындайды. Адам баласы қорғашан ортада тілдік қарым-қатынасқа түскенде тіл мәдениетіне үлкен көңіл бөлуі тиіс. Осыған орай, қазақ және қытай тілдеріндегі «сәлемдесудің» лингвомәдени ерекшеліктерін ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрге негіздей отырып, салғастыра зерттеу қажет.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Қазіргі таңда мемлекеттер арасындағы саяси, экономикалық, әдеби, мәдени, әскери қарым-қатынастар белсенді түрде дамуда. Ал,

екі жақты келісім-шарт пен сұхбаттасудың нәтижелі, табысты болуы тілдік этикет формаларын дұрыс қолдануға тікелей байланысты. Осыған орай, біздің мақсатымыз – қазақ және қытай тілдеріндегі *«сәлемдесу»* ерекшеліктерін салғастырмалы түрде қарастыру. Сонымен қатар, қазақ, қытай тілдік этикетінің лингвомәдени ерекшеліктерін атап өту, сәлемдесудің ұлттық сипаты мен дәстүрін, тілдік қатынас әрекетінің болмысын көрсету, *«сәлемдесу»* тақырыбы бойынша қазақ және қытай тілдеріндегі сөздердің қолдану саласын зерделеу. Әрбір халықтың салт-дәстүрі, эстетикалық талғамы, әдеп нормалары уақыт өте келе өзгеріп отыратын тарихи құбылыс. Олар сол тілде айқын көрініс табады және сөйлеу әдебінің арнайы ережелері ретінде сөйлеу этикетін анықтайды. Адамдардың сөйлеу этикеті әр уақытта мәдени дәстүр механизмі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырады. Атап айтсақ, *«сәлемдесу»* сөзін дәстүрлі этикет нормасына жатқызуға болады. Сұхбаттасушылардың бір-бірімен қарым-қатынасы жайлы сөз қозғағанда тіл мәдениетін атап өтпеу мүмкін емес. Себебі, адам қоғамда тұлға ретінде өзін жетілдіре отырып, қоршаған ортамен тілдік қарым-қатынас орнатады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында қазақ және қытай тілдеріндегі «сәлемдесу» этикетінің ерекшеліктеріне байланысты талдау, сипаттау, тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы және эмпирикалық ғылыми-зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Тіл мәдениетінің іліміне тоқталатын болсақ, ең алғаш рет Ежелгі Грециядa Протагор шешендік өнер негізін салған (Ошақбаева Ж.Б., 2018). Сонымен қатар, бұл сөйлеу тілі Египетте, Ассирияда, Вавилонда және Үндістанда дамыған. Орта ғасырдағы белгілі ойшыл Әл-Фараби өз жұмыстарында тіл мәдениетінің проблемаларына тоқталған болса, қазақ этикасының қалыптасуына Қорқыт бабамыз үлкен үлес қосқан, оның үлгі-өнеге, өсиет, нақыл сөздері қазақтармен қатар барша түрік халықтарында кең таралған. Ал, Қорқыт жырлары имандылық пен ізеттілік, адамгершілік пен парасаттылықты меңзеген.

Шығыстың ғұлама ойшылы Әбу Насыр Әл-Фараби (870-950 жж.) өзінің әлеуметтік-этикалық мәселелеріне арналған шығармаларының жинағында қайырымдылық, ізгілік, ар-ождан, даналық, кішіпейілділік секілді қасиеттерге философиялық тұрғыдан өз көзқарасын білдіреді. «Бақыт және оған жету жолдары» туралы: «Адамдар бірлестігі шынайы бақытқа жеткізетін істерде өзара көмектесу мақсатын қойған қала – қайырымды қала болып табылады, ал адамдарды бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын қоғам – қайырымды қоғам. Барлық қалалары бақытқа жету мақсатымен бір-біріне көмектесіп отыратын халық – қайырымды халық деп тұжырымдаған (Қоңырбаева К., 68). Ежелгі Қытайдың ұлы ойшылы Конфуций (б.э.б. 551-479 жж.) алғаш рет адамның кісілік тұлғасы туралы ой қозғаған философ. Ол – «Дәстүрге деген құрмет әрқашан осы дәстүрді беретін үлкендерге, ең алдымен ата-анаға деген құрметпен байланысты» – деп өз көзқарасын білдірген (Сағиқызы А., 2013). Жалпы, лингвомәдениет – XX ғасырдың 90-шы жылдары рәсімделген жеке пәнаралық бағыт болып табылады. Бұл пән тіл м ен мәдениеттің «диалогынан» немесе когнитивтік-прагматикалық байланысынан тұрады.

Қазақ және қытай халқының этикет тақырыбына Ф.Даулетова «Китай: мифы и реальность», Д.Мәсімханұлы өзінің «Қытай туралы қырық сөз» атты еңбегінде тоқталып өткен. Ал, тілдік этикет тақырыбын Қазақстанда мәдениаралық тұрғыда З.Сабитова, Ж.Манкеева, Ж.Кенжебекова, Қырғызстанда П.Кадырбекова, Қытайда Ли Вэй, Суй Жань, Лю Вэй Цзинь, Ху Явэй, Ресейде Б.В.Макаров, Т.А.Бычкова, А.А.Маслов, Э.Я.Соловьев, Н.П.Романова т.б. ғалымдар зерттеген.

Зерттеуші ғалым Н.И.Формановская тілдік этикетке: «Тілдік этикет дегеніміз – қоғамдағы тілдік қатынасты реттейтін, сұхбаттасушымен тілдік байланысты жалғастыратын немесе үзетін дауыс мәнері және қалыптасқан ұлттық өзіндік ерекшелігі бар, стереотипті қарым-қатынас формуласы болып табылады деп анықтама берген (Сабитова З.К., 2012). Ал, зерттеуші Е.А.Журавлева мен А.Г.Немцова – «Тілдік этикет – адамдар арасындағы тілдік қарым-қатынаста қалыптасқан мінез-құлық ережелерінің жиынтығы» – деп пікір білдірген (Журавлева Е.А., Немцова А.Г., 238). Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, тіл мәдениетінің сөйлеу әдебіндегі алатын орны бөлек. Кез келген ұлт өзінің ежелгі заманнан бері қалыптасқан даму тарихына сүйене

отырып дамиды, қалыптасады. Ал, тілдік этикет сол қоғамның қалыптасу тарихымен бірге жетіліп отырды. Ұлттың мәдени тарихы мен тілдік этикетін бөліп қарастыру мүмкін емес.

Жалпы, лингвомәдениет ұғымы – XX ғасырдың 90-шы жылдары рәсімделген жеке пәнаралық бағыт болып табылады. Бұл пән тіл мен мәдениеттің «диалогынан» немесе когнитивтік-прагматикалық байланысынан тұрады (Бейсенова Ж.С., Ибраева А.Б., 2014). Тілдік этикет ұлттық құбылыс. Бір халықта сыпайы деп саналатын ұғым сұхбаттасушыға басқа тұрғыдан қарағанда сенімсіз қарым-қатынас ретінде түсіндірілуі мүмкін. Халықтың ұлттық менталитетіне сәйкес, сөйлеу мәнері де әртүрлі. Мысалы, Кавказдың кейбір халықтарының салты бойынша бірнеше құттықтау формулалары бар. Олар сәлемдесу кезінде адресаттың жас ерекшеліктерін, атқарып отырған лауазымын, қоғамдағы алатын орнын, тұрмыс-тіршілігін де ескеруі тиіс.

Тілдік коммуникация бірнеше компоненттерден тұрады. Олар – адресант, хабарлама, мәтін, адресат және тіл. Яғни, тілдік коммуникацияны жүзеге асыру үшін берілген шарттар жеткілікті болып табылады. Коммуникация барысында адресант белгілі бір мәтіннен туындаған хабарламаны адресатқа жібереді, яғни берілген мәтінді түсіне отырып, хабарламаны қабылдайды (Успенский Б.А., 2007). Берілген компоненттер *«сәлемдесу»* барысында да кеңінен қолданылады.

Ел мәдениетіндегі ұлттық дәстүрлер, менталитет ерекшеліктері және халық құндылықтары дипломатиялық деңгейде де, іскерлік байланыстар мен халықаралық қызметте де ескерілуі тиіс. Этикет жайлы сөз қозғағанда, мәдениеттің түрлі аспектілерін оның ішінде ойлау, мінез-құлық, іскерлік этикасының ерекшеліктерін де айта кеткен жөн. Лингвомәдени тұрғыдан мәдени сөздерді саралау барысында шет тіліндегі лексиканың тура және ауыспалы мағыналарының қолдану орнын білу қажет.

Адамзат баласының тарихындағы ең ұзақ жасаған (үш мың жыл) әлеуметтік-тарихи формацияның, «атты көшпелі өркениеттің» [М.Әуезов, С.Ақатай] немесе «далалық өркениеттің» [А.Қасымжанов] өн бойында осы территорияны мекендеген көшпелі этностардың үздік жетістіктерін бойына сіңіре отырып, өзіндік көшпелі шаруашылық-мәдени дәстүрін сақтап қалған бірден-бір халықтардың бірі – қазақтар. Сондықтан да олардың дәстүрлі этномәдениетінің негізгі архетипі – көшпенділік (Өмірбекова Ә.Ө., Жаңабаева Д.М., 2013).

Қазақстан тәуелсіздік алған уақыттан бері әлем халықтарымен мәдени, экономикалық байланысын уақыт өткен сайын дамытуда. Сонымен қатар білім беру және ғылым саласында да алдыңғы қатарға шығуға барынша ұмтылуда. Қазақстан көптеген мемлекеттермен тығыз қарым-қатынас жасайды. Олардың бірі – көршілес жатқан Қытай Халық Республикасы. Қазақ және қытай халықтарының даму тарихы бірнеше кезеңнен өткен және әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Тілдік этикеттің дәстүрге байланысты болуының басты себебі де осыдан туындайды.

Кез-келген кездесу, алғашқы танысу, жүздесу барысындағы әңгімелесу *«сәлемдесуден»* басталады және тілдік этикеттің маңызды бір бөлігі болып табылады. Сонымен қатар, әрбір ұлт өкілі кездесу барысында сәлемдесуде өз халқында қабылданған ишарат амалдарын да қолданады. Себебі, әр халықтың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан өзіне тән сәлемдесу әдебі бар. Берілген мақалада сәлемдесу нормаларын негізге ала отырып, қазақ және қытай халықтарының сәлемдесу әдет-ғұрыптарының ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Адам белгілі бір мәселені талқыламас бұрын сұхбаттасушымен сәлемдеседі. *«Сәлемдесу»* – адамдардың бір-біріне деген құрметін, жылы ықыласын, мейірімін көрсетудің үлгісі. Қазақ халқының *«сәлем түзелмей әлем түзелмейді»*, «*сәлеміміз түзу*», «*сәлемнен кете қойған жоқпыз*» деген сөз түсініктері екіжақты татулықты, сұхбаттасушы тарапына деген жылы шырайды білдіреді. Көпшіліктің арасына, жиынға сырттан келген адам бірінші болып сәлемдеседі. Ал, жас ерекшеліктеріне байланысты қарастыратын болсақ, жасы кіші адамдар жасы үлкен адамға барып сәлемдеседі.

Қазақ халқы сәлемдесу этикетіне ерте кезден-ақ мән берген және сұхбаттасушының сәлеміне қарай жауап берген. Қазақта *«Сәлем – сөздің анасы»* деген мақал бар, яғни, адамдар сәлемдескеннен кейін барып қал-жағдай сұрасқан. Себебі, сұхбаттасу барысы адресат пен адресанттың көңіл-күйіне байланысты дамиды. Сәлемдесудің ең басты шарты – жылы шырай немесе ізгілік таныту. Сәлемдесу кезінде сәлем беруші (адресант) пен сәлем алушының (адресаттың) қас-қабақ, бет-жүз құбылысы, даусы маңызды қызмет атқарады. Сұхбаттасушылардың тілдік этикетті дұрыс пай-

далануымен қатар, жылы жүзі, әсем күлкісі мен әуезді үні айналадағы адамдарға қуаныш сыйлайды. Сол себептен, әркім сәлемдесуді емес, қалай сәлемдесуді білу, өзінің қас-қабағы, бет-жүзі, дауыс құбылысын қадағалап, алдындағы адамға жақсы әсер қалдыратындай болуына талпынуы керек. Ал, қол беріп сәлемдесу – шынайы ізгі ниетті білдіреді. Осы орайда, адамдардың сұхбаттасушымен сәлемдесу барысында вербалды, яғни, тілдік қарым-қатынастарды амалдардан бөлек бейвербалды және паралингвистикалық амал-тәсілдердің де алатын орны ерекше екендігін атап өту қажет. Себебі, осы ым-ишараттар арқылы сұхбаттасушы өзінің көңілкүйі мен бет-бейнесінің шынайылығын көрсете алады.

Қазақ халқы ежелден көшпенді өмір сүріп, мал және егін шаруашылығымен айналысқан. Қазақтар өз өмір сүру салтын дала, дәстүр өркениетін ұлттық мәдениетпен байланыстырып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғастырып отырған. Мысалы, қазақ халқында кең таралған сәлемдесу түрлеріне:

– *Ассалаумағалейкүм!*
– *Уағалайкумассалам!*
– *Мал-жан аман ба?*
– *Армысыздар!*
– *Сәлеметсіз бе?*
– *Сәлем!*
– *Амансыз ба?*
– *Есенсіз бе?* – түрлері жатады.

Қазақ халқы осы сәлемдесу сөздерін қолданып, туған туыстың, *көрші -қолаңның, ағайын-туғанның, үлкен мен кішінің* хал-жағдайын сұрасып отырған. Сонымен қатар, қазақ халқының мезгілге байланысты сәлемдесу формаларын да айта кетсек:

– *Қайырлы таң!*
– *Қайырлы күн!*
– *Қайырлы кеш!*
– *Қайырлы түн!*
– *Кеш жарық!* т.б. түрлері жатады.

Қытай халқы мәдениеті мен өркениеті ежелгі заманда дамыған елдердің бірі болып табылады. Алайда, қазақ халқы мен қытай халқының даму жолдары әр түрлі. Себебі, қытайлықтар отырықшы және ежелден егін шаруашылығымен айналысқан халық. Қытайлықтардың ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан білімі мен даналығы, қарым-қатынас ережелері, адам мен табиғат, адам мен қоғам арасындағы үйлесімділігі әлем мәдениеті қазынасының бұрынғысы мен болашағына баға жетпес үлес қосты (Казакова И., 2017). Себебі, Қытайдағы Конфуций идеологиясына негізделген этикет принциптері ежелгі кезде пайда болып, әлі күнге дейін жалғасын табуда. Этикет принциптері адамдардың іс-қимылынан ғана емес, тілдік нормаларды дұрыс қолдануынан да көрініс табады.

Аспан асты елі өкілдері осыдан 2000 жыл бұрын бір-бірімен қолдарын кеуделеріне қойып немесе иіліп сәлемдесетін болған. Бұл ишаратты қолдануда дәрежесі төмен адам дәрежесі жоғары адамға иілген, немесе, сол алақанына оң жұдырығын қойып, басын сәл иіп амандасқан. Қазіргі уақытта «Батыс қоғамына еліктеу» әсерінен бұл дәстүрлер өте сирек қолданылатын болды. Бүгінгі таңда қытайлықтар бірін-бірі кездестіргенде қол алысып амандасады. Егер де сіз жолыңыз түсіп, Қытайға бара қалсаңыз, қытайлықтармен қол алысып амандасуыңызға болады. Бірақ, сіз емес, керісінше ол бірінші болып қолын ұсынуы тиіс. Керісінше бола қалған жағдайда, сұхбаттасушыны ыңғайсыз жағдайға қалдыруыңыз мүмкін. Қытайдағы күлімсіреу және бас изеу арқылы да амандық сұрау – олардың амандасу барысындағы ым-ишарат білдіру жоралғысы болып табылады.

Ал, ауызекі сөйлеу тілін қолдану арқылы *«сәлемдесу»* этикетіне келетін болсақ, ежелгі қытай қоғамы тарихында ғасырлар бойы аштық орын алған болатын. Сонымен қатар қытайлықтардың тамақ табуы үлкен жетістік болып есептелген. Осыған орай, сәлемдесудің төмендегідей ерекше түрін дәстүр есебінде әлі күнге дейін сақтап қалған. Қытайлықтар әлі күнге дейін *«你吃饭了吗？ (Nǐ chīfànle ma?) – Тамақтандыңба?»* сөзін дәстүрлі түрде қолданып келеді. Алайда, бұл әрекеттің сұхбаттасушының тамақ ішкен-ішпегендігіне еш қатысы жоқ. Бірақ, жауап беру барысында сыпайы түрде *«是的，谢谢。你呢？ – Shìde, xièxie. Nǐ ne? – Ия, рахмет. Сен ше?»* деп жауап берген жөн. Сәлемдесудің (*问候wènhòu немесе 打招呼 dǎ zhāohu)* бұл түрі – қытайлықтардың білдірген сыпайылығының белгісі, еуропалықтардың *«қалыңыз қалай?»* деген сөзіне сәйкес келеді. Сұхбаттасушыдан тамақтанғаны туралы сұраудың тарихы ерте замандағы ашаршылық заманынан бастау алған. Егер де сұхбаттасушы тамақтанған болса, онда *«киімі көк, тамағы тоқ»* дегенді, жағдайының жақсы екендігін білдіреді (Huang Hong, 2007).

Ал, қытай тіліндегі кең таралған сәлемдесу түрі – *«你好! Nǐ hǎo！ – Сәлем!»* Бұл сөз *«сен»* және *«жақсы»* сөздерінен құралады. Ол сөзбе-сөз аударғанда *«сен жақсы»* деген мағынаны

білдіреді. Бұл дегеніміз, сұхбаттасушы сенің жақсы болғаныңды қалайды деген сөз.

Қазақ халқының ерте кезден дамып келе жатқан дәстүрі бойынша оң қолын сол төсіне қойып, басын иіп сәлем берген. Ал, туғантуыстар, жора-жолдастар ұзақ уақыт көріспеген кезде төс қағыстырып немесе құшақ жайып амандасады. Ал, жасы кіші адам жасы үлкен адамға бірінші барып, сәлем береді. Бұл дәстүрлер әлі күнге дейін ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан және әрі қарай да жалғасын табатын тамаша үрдіс.

Осыған сәйкес, қытай тілінде де мезгілге байланысты:

– 早晨好！– *Zǎochenhǎo! – Қайырлы таң!*
– 上午好！– *Shàngwǔhǎo – Қайырлы таң!*
– 下午好！– *Xiàwǔhǎo! – Қайырлы күн!*
– 晚上好！– *Wǎnshàng hǎo! – Қайырлы кеш!* – сөздері сәйкес келеді.

Қытайлықтар кейбір кезде сәлемдесу кезінде *«你 – nǐ, сен»* есімдігінің орнына *«您 – nín, сіз»* есімдігі де қолданады. Қытай тіліндегі иероглифтерді жақсы меңгерген адам бірінші иероглифтің астына «жүрек» кілті жазылғанын біледі. Аталған *«您 – nín, сіз»* иероглифі, жасы үлкен, жоғары мансаптағы адамдарға немесе сыйлы адамдарға қолданылады. Ал, кіші адамдарға *«你 – nǐ, сен»* есімдігін қолдана беруге болады. *«你吃饭了吗？– Nǐ chīfànle ma?* – Тамақтандың ба?» аман сәлем түрі басқа халықтарда кездесе бермейтін, қытай халқында ғана бар ерекше бір дәстүр. Сәлемдесудің бұл түрінің өзінің қолдану уақыты мен ерекшелігі бар (Мәсімхан Д., 2014).

Қытайдың тілдік этикетіне сәйкес адамның атын тек достары мен туысқандары атай алады. Сондықтан да сұхбаттасушыға немесе әріптестерге тек тегін атап тілдік қатынас жасай алады. Мысалы: «王老师 – *Wánglǎoshī – Ван ұстаз», «丁 小姐 – Dīngxiǎojiě – Дин бикеш», «李 大夫 – Lǐdàifu – Ли дәрігер»* т.б. Бұл дегеніміз, қытай халқында дәстүр бойынша жанұя мен қоғам бірінші орында, ал, адам кейінгі орында деген мағынаны білдіреді. Сонымен қатар, «同志 – *Tóngzhì – Жолдас»* деген сөз кең таралған. Мысалы, «王同志 – *Wáng tóngzhì – Жолдас Ван».* Ал, шетелдіктермен сөйлесу барысында адамдарға «先生 – *Xiānsheng – Мырза», «夫人 – Fūrén – Ханым», «小姐 – Xiǎojiě – Бикеш»* қаратпа сөздерін қолдана аламыз (Xia Zhi Qiang, 2021).

Кез келген тілде адамды қоршаған орта, халықтың менталитеті, ұлттық сипаты, салт дәстүрі, ұлттық құндылығы мен ғаламдық бейнесі мәдениет арқылы көрініс табады. Яғни, осы сипаттама арқылы әлем тілдерінің бір бірінен ерекшеленетінін байқаймыз (Ахметжанова З.А., 2006).

Қазақ тіліндегі сұхбаттасу қытай тілінен өзгешелеу болып табылады. Қазақ халқы жасы кішілерге *балам, шырағым, қарағым, айналайын, қалқам, бауырым, қарындасым* деп сөйлесе, жасы үлкендерге *ағай, апай, ата, әже, жеңгей, тәте, аға* деп тілдеседі. Ресми қарым-қатынаста жасы үлкендерге немесе жасы кіші болғанымен лауазымы үлкен болса, оған құрметін білдірудің белгісі ретінде *Бәке, Әбеке, Сәке, Ереке* сөздері, *мырза, ханым* сияқты сөздерді пайдалануға болады. Қазақ және қытай тілдеріндегі этикет сөздерінің қолданылу тәртібінің айырмашылықтарымен бірге ұқсастықтары да бар. Себебі, екі тілде де лингвомәдени норма сақталған. Ал, бұл норманың негізгі фундаменті – әдептілік пен ізеттілік және үлкенді сыйлаудың белгісі.

Бүгінгі қоғамда сөйлеу этикеті қоғамдағы, отбасындағы қарым-қатынастан бөлек, интернет желілері, ұялы телефон, электрондық пошта арқылы байланыстың да маңызы орасан зор. Сұхбат адам мен адамның кездесуі барысында ғана жүзеге асырылмайды, сонымен қатар, телефон арқылы да болуы мүмкін. Телефон шалған сұхбаттасушы алдымен сәлемдесіп барып қана өз шаруасына көшеді. Мысалы, Жапония фирмасында телефонмен үш минут ішінде өз шаруасын шеше алмаған адамды ұзақ ұстамайды. Ал, қытайлықтарға келетін болсақ, олар үшінші жақтан ешқашан сөйлемейді. Олар сөйлеу барысында *«Алло, сәлеметсіз бе! –* 喂，您好*! – Wèi, nín hǎo!», «Мен ...* – 我是。。。。*»* деп айтады. Сонымен қатар, қытай этикеті бойынша *«Сіз кімсіз? –* 您是 谁？*Nín shì shéi?»* деп сұрайды. Ал, қазақ тілінде телефонға жауап беру кезінде *«Алло?», «Ия?», «Бұл кім екен?»* деген сөздер жиі айтылады. Яғни, қазақ тілі мен қытай тілінің телефонмен сөйлесу барысындағы этикет айырмашылықтары бар екендігін, бірақ та, дәстүрінің, ұлттық мәдени ерекшеліктерінің, тілдік сипатының коммуникация барысында, қоғамда қалай қолданылатындығын байқауға болады.

Сұхбаттасушы тілдік этикет нормаларын сақтау үшін сол елдің мәдениетін, әдебиетін, тарихын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрып заңдылықтарын, сөйлеу әдебінің формаларын жақсы білуі тиіс. Тілдік этикет нормаларын меңгеру сол елдің ұлттық болмысы мен ерекшеліктері арқылы жүзеге асырылады. Себебі, қай кезде

болмасын, тілдік этикет адамзат қарым-қатынасының ажырамас бөлігі болып табылады. Сәлемдесу барысында ең бірінші ескеретін жайт, сіздің амандасқалы тұрған адамға жарқын жүз, райлы пейіл танытуыңыз болса керек. Оны менсінбей тұрғандай, қолды селсоқ, ұсына салу тәрбиелімін деген адамға еш жараспас. Яғни,біз сөйлеу этикетінің мәдениетпен тығыз байланысты екенін аңғара аламыз (Өтешева Б.Қ., 2005). Қазіргі кезде қазақ және қытай халқы амандасу дәстүрінің маңызын жоғалтпай, атадан балаға мұра етіп қалдыруда, жаңа үрдістер қосылған жағдайда, түп негізін сақтап қалуға және сол шеңберден ауытқымай, өз деңгейінде дамытуға тырысуда. Салыстыра келе, қазақ және қытай халықтарының «сәлемдесу» дәстүрінің ұлттық сипатын түгелдей жоғалтпағандығын көре аламыз.

Қорытынды және тұжырымдама

Қорыта айтқанда, қазақ және қытай тілдеріндегі «*сәлемдесу»* этикетін салғастыра отырып біз екі халықтың да сәлемдесу дәстүрінің ұқсастығы пен айырмашылығын байқаймыз. Дүние жүзінде сәлемдесудің өзіндік салттары бар. Қазақ халқы секілді қытай халқы да сәлемдесу дәстүрі сонау ежелгі кезден-ақ бастау алған. Қос ұлттың өкілдері жай сәлемдесуді мақсат етіп қана қоймай, сәлемдесу барысында бір-біріне ізеттілік танытып, жылы шыраймен құрмет көрсетеді, атадан балаға жалғасып келе жатқан үрдісті жоғалтпай, әрі қарай жалғастыруда. Екі ел халықтарының дәстүрін салғастыра отырып, әр ұлттың ауызекі сөйлеу барысында өзіне тән сәлемдесу ережесінің бар екендігіне және олардың ұқсастығына көз жеткіземіз. Қазақстан мен Қытайдың сөйлеу этикеті жайлы деректерден аңғарғанымыз – екі елде де «үлкенге құрмет, кішіге ізет» үрдісін жоғалтпау. Бұл дегеніміз қос ұлт өкілдерінің ерте заманнан ақ үлкенге құрмет көрсету әдебінің пайда болуын, қазіргі кезге дейін жоғалып кетпей біздің заманымызға жетіп отырғанын және әрі қарай да жалғасын табатындығын дәлелдейді. Тағы бір айта кететін жайт – Қытай мен Қазақстандағы «Шығыс менталитетіне тән» көріністің орын алуы. Сонау «Шығыс өркениеті» пайда болған кезде «Батыс» және «Шығыс» дихотомиялары орын алған кезде «Шығыс» түсінігін мәдениет тұрғысында қолданылатын болған (Саид Э., 2006). «Шығыс менталитеті» адамды аумалы-төкпелі өмірдің ағымына қарай бейімдейді. Ал, бұл адамның төмендеуіне әкелмейді, керісінше, адам мен өмір заңдылықтарына сәйкес өмір сүруіне талпынуына әсер етеді деген сөз. Демек, әр адамның өзін-өзі ұстауы, сөйлеу әдебі оның өскен ортасына, алған біліміне, әлеуметтік жағдайына, өзін-өзі ұстай білу ережелеріне байланысты болады. Яғни, адамзат осы тілдік нормаларды дұрыс қолданып, ұстанғаны абзал. Себебі, тілдік этикет нормалары атадан балаға келіп жеткен мұра. Ал, біз осы уақытқа дейін жеткен құндылықтарымызды болашақ ұрпаққа аманат етіп қалдыруымыз қажет.

Әдебиеттер

Ошақбаева Ж.Б. Сөз өнері қазақ философиясының рухани негізі // Әлемдік философияның өзекті мәселелері, адам, оның санасы мен адамгершілігінің дамуы III Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы ЕНУ баспасы, 2018. – 1.Т. – 65 б.

Қоңырбаева К. Түркілік ой-толғаулардағы ислам құндылықтары // Әл-Фараби философиялық-саясаттанулық және рухани-танымдық журнал. ҚР БҒМ Ғылым комитетінің Философия, саясаттану және дінтану институты баспасы. – Алматы, 2014. – №1 (45) – 68 б.

Сағиқызы А. Қытайлық саяси этниканың мәні // Адам әлемі. Философиялық және қоғамдық гуманитарлық журнал. – 2013. – №4 (58) – 130 б.

Сабитова З.К. Речевой этикет как условие успешной коммуникации в разных лингвокультурах // Республикалық ғылыми әдістемелік журнал. – 2012. – №4 – 40 б.

Журавлева Е.А., Немцова А.Г. Основные принципы использования форм речевого этикета казахстанцами в глобальной сети интернет (на примере веб-форумов) // Евразия гуманитарлық институтының хабаршысы. – 2016. – №2 – 238 б.

Бейсенова Ж.С., Ибраева А.Б. Язык как средство трансляции культуры // Германские языки и проблемы переводоведения в современном полилингвальном мире. Сб.мат.Межд.симпоз.германистов. – Астана: ЕНУ им. Гумилева, 2014. – 236 б.

Успенский Б.А. Коммуникация и понимание: Отношение понимания к порождению речи // Язык и коммуникационное пространство. М: Российский государственный гуманитарный университет, – 2007. – 97-98 б.

Өмірбекова Ә.Ө., Жаңабаева Д.М. Дәстүр мен жаңашылдық ара-қатынасының теориялық аспекті // ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 69 б.

Казакова И. Китайский этикет // Белая вежа. №2. – Минск: Международный союз общественных объединений. 2017. – 133 б.

黄宏，吕滇雯. 900句 // – 北京: 外语教学与研究出版社, 2007. – 161 页。

Мәсімханұлы Д. Қытайлар қалай амандасады // Қытай туралы қырық сөз. Ғылыми зерттеулер, очерктер, сұхбаттар. – Астана: Фолиант, 2014. – 140 б.

夏志强。礼仪书。称呼礼仪 //– 南昌: 江西美术出版社, 2021. – 27 页。

Ахметжанова З.А. О результатах выполнения проекта «Казахстан в глобальном межкультурном и языковом сообществе» // Қазақстан Республикасы ғаламдық мәдениет және тіларалық қауымдастықта (қазақ және әлем тілдері). – Алматы, 2006. – 3 б.

Өтешева Б.Қ. Сәлемдесу иірімдері // Этнопедагогика. Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. – Алматы, 2005. – 73 б.

Саид Э. Глава 3. Послесловие к изданию 1995 г. // Ориентализм. Западные концепции Востока. – М.: Русский мир, 2006. – 108 б.

References

Xia Zhi Qiang. (2021) Chenghu Liyi // Liyi shu. Nanchang: Jiangxi meishu chubanshe, – p. 27.

Omirbekova A., Zhanabaeva D. (2013) Dastur men zhanashyldyk ara-katynasynyn teoryalyk aspekty [Theoretical aspect of the relationship of tradition and innovation] // KazNU Bulletin Philosophy series. Cultural science series. Political science series. Almaty, 2013. no.1 (42), – p. 63.

Huáng Hóng, Lǚ Diān Wén. (2007) // Hanyu 900. (Everyday Chinese 900). Beijing: Waiyu jiaoxue yu yanjiu chubanshe, – p. 161.

Kazakova Y. (2017) Kitaiskyi etiket [Chinese etiquette] // Belaya vezha. Minsk: International union of public associations. no.2. – p.133.

Uspensky B.A. (2012) Kommunikacya i ponimanye: otnoshenie ponimanya k porozhdeniu reqi [Communication and understanding: the relation of understanding to the speech production] // The language and communication space. Russian Humanitarian State Univercity, – p. 97-98.

Masimkhanuly D. (2014) Kytailar kalai amandasady. Kytai turaly kyryk soz. [How do Chinese greet. Forty words about China] Research, essays, interviews. Astana: Foliant, – p.140.

Sagikyzy A. (2013) Kytailyk sayasi etnikanyn mani [The Essence of Chinese Ethical meaning] // Adam alemi. philosophical and social humanitarian journal] no.4 (58) – p.130.

Zhuravleva E.A., Nemcova A.G. (2016) Osnovnye principy ispolzovania form rechevogo etiketa kazakhstancami v globalnoi seti internet (na primere veb-forumov) vestnik [Basic principles of the usage of etiquette speech forms of Kazakhstanis in the global Internet (on the example of web forums)] // Eurasian humanitarian institutes journal. no.2 – p. 238.

Ahmetzhanova Z.A. (2006) O rezultatah vypolnenya proekta «Kazakhstan v globalnom mezhkulturnom y yazykovom soobshestve» [The results of the project «Kazakhstan in the global intercultural and linguistic community»] // The Republic of Kazakhstan is in the global cultural and linguistic community (The Kazakh and world languages). Almaty, – p. 3.

Said E. (2006) Posleslovie k izdaniu 1995 g. [Afterwords to the edition 1995 y] // Orientalism. Western concepts of the East. Moscow: Russki mir, V.3. – p.108.

Sabitova Z.K. (2012) Rechevoi etiket kak uslovie uspeshnoi kommunikacyi v raznyh lingvokulturah [Speech etiquette as a condition for successful communication in different linguistic cultures] // Republican scientific and methodological journal. no.4, p. 40.

Utesheva B.K. (2005) Salemdesu yirimderi [Greeting flows] // Ethnopedagogy. Republican scientific-methodical journal. Almaty, – p.73.

Oshakbaeva Zh.B. Slovesnoye (2018) Soz oneri Kazak filosofiasynyng ruhani negizi [Verbal art – the spiritual basis of Kazakh philosophy.Topical issues of world philosophy, human development, consciousness and morality] // materials of the 3-rd International scientific-theoretical conference. Astana: L.N.Gumilyov ENU Publishing Office, vol.1. p.65.

Konyrbayeva K. (2014) Turkilik oi-tolgaulardagy islam kundylyktary [Islamic Values of Turkish Philosophy] The Al-Farabi philosophical-political science and spiritual-cognitive journal. Almaty. №1 (45) – p. 68.

Beisenova Zh.S., Ibraeva A.B. (2014) Yazyk kak sredstvo translyacyi kultury [Language as a means of cultural transmission] // The Germanic Languages and problems of translation studies in the modern multilingual world. The collection of materials of the international Germanists symposium. Astana: L.N.Gumiliov ENU, – p.236.

2-бөлім

ШЫҒЫС ДЕРЕКТАНУЫ

Section 2

ORIENTAL SOURCE STUDIES

Раздел 2

ВОСТОЧНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

ҒТАМР 02.31.01 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.03

Р.С. Мухитдинов

Нұр-Мүбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ «УСУЛ ЪИЛМ АТ-ТАБИЪА» ТРАКТАТЫНА ТЕОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ (еңбектегі «рух» бөлімі негізінде)

Рух ғалымдардың, әсіресе философтар мен мутәкәллимдердің қызығушылығын тудырған және бұл тақырып төңірегінде көптеген еңбектер жазылған. Әбу Насир әл-Фараби де бұл тақырыпты айналып өтпеген.

Әбу Насир әл-Фараби «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегінде рух туралы арнайы бөлім жазған. Бұл мақалада осы кітаптың «Рух» бөлімінде келген мәліметтерге теолингвистикалық талдау жасалды. «Рух» сөзінің түбіріне, этимологиясына зерттеу жасалып, рух сөзінің тілдік мағыналары мен әл-Фараби және теолог ғалымдар келтірген терминдік мағынасының арасындағы байланыс анықталды. Рух сөзінің онымен түбірлес басқа да сөздермен байланысы қарастырылды. Зерттеу барысында салыстырмалы тарихи әдіс, сөздер мен терминдердің әл-Фараби заманы мен қазіргі кездегі мағыналарының арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтау үшін синхронды, диахронды әдістер жүргізіліп, ортағасырлық сөздіктер мен қазіргі кездегі сөздіктер де қолданылды. Әл-Фарабидің рухқа жасаған анықтамасын, рухқың қасиеттері мен уазипасына қатысты жасаған талдауларын муфассир, мутәкәллим ғалымдардың талдауларымен салыстырмалы зерттеулер жүргізілді. әл-Фараби дәлел ретінде келтірген Құран аяттарына герменевтикалық талдаулар да жасалады. Әл-Фарабидің рух туралы түсінігін ақида, тәпсір Құран ілімдері ғылымдары ғалымдарының пікірлерімен салыстыра зерттеу жүргізу барысында, олардың пікірлерінің бір жерден шығады деген тұжырым жасалды.

Бұл мақала діни мәтіндерге теолингвистикалық талдау жасау арқылы автордың ойын анықтаудың маңыздылығын көрсетеді. Жұмыстың нәтижелерін діни мәтіндерге лингвистикалық талдау жасауда және теологиялық ұғымдардың тілдік мағыналарын білуде қолдануға болады.

Түйін сөздер: рух, рух әл-әмір, рух әмин, ақыл, жан, жүрек, дене, Жәбірейіл.

R.S. Mukhitdinov

Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Kazakhstan, Almaty
e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Theolinguistic analysis of Al-Farabi's treatise "Usul 'ilm at-Tabi'a" (based on the chapter "rukh")

The spirit, arousing interest among scientists, in particular philosophers and mutakallims, has become the subject of many research papers. Abu Nasr al-Farabi was no exception, in his treatise "Kitab maqalat ar-rafiga fi usul at-tabiga", the Second Aristotle touches on the concept of "spirit" (we resorted to using the Arabic "ruh" in this work as in the original source, which, on our view fully conveys the meaning of the word). This article provides a theolinguistic analysis of the information in the "Ruh" section of this treatise, as a result, the root, the etymology of the word "ruh", as well as the relationship between its linguistic and terminological meanings, given by al-Farabi and theologians, were determined. The article also considers the word Ruh with other cognate words. The study used a comparative historical method, synchronic and diachronic methods to determine the differences and similarities of this concept through the study of medieval and modern dictionaries. In comparison, the definition, features and functions of "Ruh" by al-Farabi were studied with similar ones – by scholars-mufassirs and mutakallims. In addition to this, a hermeneutic analysis of the verses from the Koran, cited by al-Farabi as an argument, is carried out. As a result, it became obvious that in the concept of "ruh", proposed by both al-Farabi and scientists on tafsir, aqida, there is unanimity.

This article shows the importance of determining the views of the author of the treatise through the theolinguistic analysis of religious texts. The results of the work can be applied in the linguistic analysis of religious texts and the study of the linguistic meanings of theological concepts.

Key words: spirit, ruh, ruh al-amir, ruh amen, mind, soul, heart, body, Gabriel.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Р.С. Мухитдинов
Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, Казахстан, г. Алматы
e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Теолингвистический анализ трактата Аль-Фараби «Усул ъилм ат-Табиъа» (на материале раздела «рух»)

Дух вызывая интерес среди ученых, в частности философов и мутакаллимов, стал предметом многих исследовательских работ. Абу Наср аль-Фараби не стал исключением, в его трактате «Китаб макалат ар-рафига фи усул ат-табига», Второй Аристотель затрагивает понятие «дух» (мы прибегли в настоящей работе использовать арабский «рух» как в первоисточнике, что, на наш взгляд, полностью передает значение слова). В настоящей статье проводится теолингвистический анализ сведений в разделе «Дух» данного трактата, в результате были определены корень, этимология слова «рух», а также соотношение между его языковым и терминологическим значениями, данными аль-Фараби и учеными-теологами. В статье также рассматривается слово рух с другими однокоренными словами. В исследовании применялись сравнительно-исторический метод, синхронный и диахронический методы для определения различий и сходств данного концепта посредством изучения средневековых и современных словарей. В сопоставлении изучались определение, особенности и функции «рух» у аль-Фараби с аналогичными – у ученых-муфассиров и мутакаллимов. В добавление к этому, проводится герменевтический анализ аятов из Корана, приведенных аль-Фараби в качестве довода. В результате стало очевидным то, что в понятии «рух», предложенными как аль-Фараби, так и учеными по тафсиру, акиде, прослеживается единомнение.

В данной статье показана важность определения взглядов автора трактата посредством теолингвистического анализа религиозных текстов. Результаты работы могут быть применены в лингвистическом анализе религиозных текстов и изучении языковых значений теологических понятий.

Ключевые слова: дух, рух, рух аль-амир, рух аминь, разум, душа, сердце, тело, Гавриил.

Кіріспе

Бұл мақалада Әбу Насир әл-Фарабидің «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегінінің екінші тарауы «рух» туралы мақаласына теологиялық және лингвистикалық талдау жасалады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу

Қазіргі таңда әлемде діннің маңыздылығы артып келеді. Дінді өзінің саяси және басқа да мақсаттары үшін пайдаланатын ұйымдар, топтар пайда болды. Олардың барлығы әр діннің қасиетті кітаптары саналатын еңбектеріне түрлі талдаулар жасап, өз мүдделеріне сай түсіндіруге тырысады.

Дінді осындай түрлі топтардың құралына айналдырмау үшін оған ғылыми талдаулар жасау маңызды. Осы тұрғыдан келгенде Құран аяттары мен Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистерін көрнекті ғалымдар өз еңбектерінде қалай түсіндіргенін, өз ойларына қалай дәйек еткендігін зерттеу маңыздылығы, өзектілігі алдынғы орынға шығады. Діннің қасиетті мәтіндерімен қатар дүни ұғымдарды түсіндіруіне де көңіл бөлу, оларды қарастыру, талдау жасау да өзекті. Ислам дініндегі негізгі дереккөз саналатын Құран мен Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хадистері араб тілінде жазылған. Осы Құран мен сүннеттің мәтіндеріне тек діни талдау жасау жеткіліксіз. Құран мен сүннет мәтіндерінің тілдік астарына көңіл болу де өте маңызды. Әсіресе ислам дініндегі ұғымдарды олардың тілдік семантикасымен, этимологиясымен байланыстыра зерттегенде олардың шынайы мағынасы ашыла түседі. Осы жерде ислам ойшылдары шығармаларындағы діни ұғымдарға теолингвистикалық талдау жасаудың өзектілігі көрінеді.

Ислам ойшылдарының көш басында тұратындарының бірі – Әбу Насир әл-Фараби. Оның еңбектері тек философия ғылымы үшін ғана емес, барша ғылым үшін маңызды, соның қатарында ислам ғылымдары да бар. Әл-Фарабидің еңбектеріне теолингвистикалық талдау жасау арқылы ислам дініндегі талай ұғымдардың мәнін терең түсінуге, басқа қырынан қарауға мүмкіндік аламыз.

Ұсынылып отырған жұмыстың мақсаты Әл-Фарабидің «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегініндегі «рух» туралы мақаласында әл-Фараби қолданған философиялық, діни ұғымдарға лингвистикалық және теология-

лық талдау жасау арқылы ол ұғымдардың мағыналарын аша түсу, оларды басқа да ғалымдардың көзқарастарымен, принциптерімен салыстыру.

Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді қойдық: «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» атты еңбегінінің «Рух» тарауындағы негізгі ұғымдарды анықтау; философиялық және діни ұғымдардың этимологиясын зерттеу; ұғымдардың діни анықтамаларын жасау; олардың тілдік және терминдік мағыналарына қатысты ғалымдардың көзқарастарын талдау, дәлелдерін келтіру; сол арқылы Әбу Насир әл-Фарабидің көзқарастарын айқындау.

Зерттеу нысаны – «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» кітабының екінші тарауы «Рух» туралы мақаласының мәтіні.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Бұл зерттеу нысаны нақты бір мәтін болғандықтан, осы мәтінге қатысы бар әдіс-тәсілдер ғана қолданылады. Әр зерттеуші, ғалым өзі өмір сүрген ортадағы өзекті саналатын, ғылыми маңыздылығы бар деп есептелетін мәселелерді көтеретіні анық. Сондықтан ол ойын жеткізуде өзі өмір сүрген ғасырдағы, ортадағы, дүниетанымындағы, мәдениетіндегі тілдік ерекшеліктерді пайдаланады. Әл-Фарабидің қолданған ұғымдарына талдау жасағанда сипаттау, жалпылау, жіктеу жүргізу үшін салыстырмалы-тарихи әдіс қолданылды. «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» еңбегі орта ғасырда жазылғандықтан, оған лингвистикалық талдау жасауда диахронды және синхронды әдістерге жүгіну арқылы сөздерді талдау жасалды. Әл-Фараби бұл еңбегін тек философиялық емес, діни еңбек ретінде де қарастыруға болады. Өйткені ол дінге де тікелей қатысты ұғымдарға зерттеу жүргізеді, Құран аяттары мен хадистерді дәлел ретінде жиі қолданды. Сондықтан осы аяттар мен хадистерді талдауда, исламтанушылар «тәуил әдісі», еуропалықтар «герменевтика әдісі» деп аталатын әдіс те қолданылды.

Зерттеу нәтижелері және талқылама

Бұл мақаламызда Әбу Насир әл-Фарабидің «Китаб мақалат әр-рафиға фи усул әт-табиға» еңбегіндегі екінші мақаласы, яғни рух туралы зерттеуіндегі ұғымдарға телогингвистикалық талдау жасаймыз.

Біз осыған дейін Әбу Насир әл-Фарабидің бұл еңбегіндегі «ақыл» тарауына талдау жасап, мақала жариялаған едік. Бұл мақала сол мақаланың жалғасы. Сондықтан бұл мақалада алдыңғы мақалада қолданылған талдаулар өз жалғасын табады.

Алдымен «Рух» мақаласына талдау жасасақ. Әл-Фараби «Рух» мақаласын «Ақыл» мақаласынан кейін екінші мақала ретінде берген. «Ақыл» және «Нәфс» мақалаларына қарағанда бұл мақала өте ықшамды. Әл-Фараби бұл мақалада бір ғана Құран аятына сілтеме жасаған және бірде-бір хадисті дәлелге келтірмеген. Мақалада рухқа анықтама берген және оның қасиеттері мен ерекшеліктеріне, Алла тағаланың ғылым, мағрифа, құдірет, ирада секілді сипаттарымен байланысына, рух әмин, уахи және илһаммен ара-қатынасына тоқталған.

Рух – дін мамандарының, нақтырақ айтқанда мутәкәллимдердің, тәпшірлердің және философтардың көп талқылаған тақырыптарының бірі. Рух пен жанның, рух пен нәпсінің, жан мен нәпсінің ұқсастықтары мен айырмашылықтары туралы талай зерттеулер, талдаулар жасалған. Біз әл-Фарабидің рух туралы зерттеуіне талдау жасағанда осы еңбектердің арасынан тек лингвистикалық және теологиялық зерттеулерге ғана тоқталамыз.

Ең алдымен «рух» сөзіне лингвистикалық талдау жасасақ. Рух – араб сөзі (As-Sikhakh Taj al-luga ua sikhakh al-arabyia, 1987: 367). Бұл сөздің басқа тілдерге, оның ішінде қазақ тіліне де араб тілінен енгендігі баршаға аян (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2009: 494).

Ахмад ибн Фарис әл-Қазуини өзінің «Мақаис әл-луға» атты сөздігінде «рух» сөзінің түбіріне, этимологиясына қатысты былай деген:

(رَوَحَ) الرَّاءُ وَالْوَاوُ وَالْحَاءُ أَصْلٌ كَبِيرٌ مُطَّرِدٌ، يَدُلُّ عَلَى سَعَةٍ وَفُسْحَةٍ وَاطِّرَادٍ. وَأَصْلُ [ذَلِكَ] كُلِّهِ الرِّيحُ. وَأَصْلُ الْيَاءِ فِي الرِّيحِ الْوَاوُ، وَإِنَّمَا قُلِبَتْ يَاءً لِكَسْرَةِ مَا قَبْلَهَا. فَالرُّوحُ رُوحُ الْإِنْسَانِ، وَإِنَّمَا هُوَ مُشْتَقٌّ مِنَ الرِّيحِ، وَكَذَلِكَ الْبَابُ كُلُّهُ. وَالرَّوْحُ: نَسِيمُ الرِّيحِ. وَيُقَالُ أَرَاحَ الْإِنْسَانُ، إِذَا تَنَفَّسَ. وَهُوَ فِي شِعْرِ امْرِئِ الْقَيْسِ. وَيُقَالُ أَرْوَحَ الْمَاءُ وَغَيْرُهُ: تَغَيَّرَتْ رَائِحَتُهُ.

Рауаха – ра, уау және ха үлкен ортақ түбір. Ол кеңдікті, ашық кеңістікті, бірізділіктi білдіреді. Мұның барлығының негізгі түбірі – рих (жел). «Рих» сөзіндегі **иә** әріпінің асылы (яғни түбірі) **уау** әріпі. Ол алдыңғы әріптің харакаты касра болғандықтан, и-ға өзгерген. Рух болса, адамның рухы. Ол рихтан (желден) пайда болған туынды сөз. Осы бапта келген басқа сөздер де осылай. Раух – рихтың (желдің) лебі.

Егер адам дем алса, «араха әл-инсан» (адам желдетті) деп айтылады. Бұл сөз Имру әл-Қайстың жырында да келген. Онда: егер су не басқа нәрсенің иісі өзгерсе «аруаха әл-мәіу уа ғайруhу» деп айтылады» деп келген (Mugjam maqayis al-luga, 1979: 454). Сонымен қатар, бұл түбірдің «түнде жүру», «күннің кез келген бір мезгілінде қозғалу», біреуге не бір жерге бару» деген де мағыналарды беретін раха деген етістігі бар (Al-Mugjam al-wasyt, 1989: 380).

Бұдан байқайтынымыз араб тіліндегі «рух» сөзі денеге жан бітіретін, қозғалтатын деген мағыналарды қамтиды. Сондықтан жансыз дегенің әрекетке түсуіне себепші нәрсен «рух» деп аталған деуге болады. Біздің бұлай тұжырым жасауымызға әл-Фарабидің «Рух» мақала-сындағы мына сөздері де негіз болады: جعلها الله سببا لحياة البدن والانتعاش Алла оны (рухты) дәне тіршілігінің және жандануының себебі етті (Al-Farabi, 1951: 106) және فيودعها حركة الحياة (Алла) оны (рухты) тіршілік әрекеті ретінде қойды (Al-Farabi, 1951: 107).

Мысырдағы Араб тілі академиясы шығарған араб тілінің «әл-Муғжам әл-уасит» атты түсіндірме сөздігінде «рух» сөзіне келесідей түсіндірме берілген:

الروح ما به حياة النفس (يذكر ويؤنث)

Рух – жанның тіршілік негізі, аталық текте де (музаккар), аналық текте де (муаннас) қолданылады (Al-Mugjam al-wasyt, 1989: 380).

Ал араб тілінің ең алғашқы түсіндірме сөздігінің авторы Халил әл-Фараhиди «рух» сөзін былай түсіндірген:

الرُّوحُ: النَّفْسُ التي يحيا بها البدن. يقال: خرجت رُوحُهُ، أي: نَفْسُه، ويقال: خَرَجَ فيُذَكَّرُ، والجميعُ أرواحٌ.

Рух – дене онымен тірі болатын жан. «Оның рухы шықты» (аналық текте) деп айтылады, яғни жаны шықты. Сонымен қатар «оның жаны шықты» деп аталық текте де айтылады. Көпше түрі – әруах (Al-Ayn, 1997: 291).

Араб тілінің ең алғашқы сөздігі мен өткен ғасырда жазылған түсіндірме сөздігінен «рух» сөзінің «жан» деген мағына беретінін және оның аналық текте де (муннас), аталық текте де (музаккар) қолданыла беретінін көреміз. Яғни ол сөздің орта ғасырдағы мағынасы мен бүгінгі күндегі мағынасы арасында айырмашылық жоқ. Дегенмен, әл-Фараhидидің аталық текте қолданылуын екінші беруін және оған يقال «айтылады» деген ырықсыз форманы бергендігіне қарап, «рух» сөзінің аталық текте қолданылуы аналық текке қарағанда сирек екенін түсінеміз. Әл-Фараби де «рух» сөзін аналық текте қолданған. Осы екі сөздіктің авторлары тілдік тұрғыдан «рух» пен «нәфс» (жан) сөздерін бір мағынада қолданған деп ұғуға болады. Бұл ойды араб тілінің төмендегі түсіндірме сөздіктерінен де аңғарамыз.

Араб тілінің атақты түсіндірме сөздігі «Лисан әл-арабтың» авторы Ибн Манзур да

والرُّوحُ: النَّفْسُ، يُذَكَّرُ وَيُؤَنَّثُ، وَالْجَمْعُ الأَرواح. التَّهْذِيبُ: قَالَ أَبو بَكْرٍ بنُ الأَنْبارِيّ: الرُّوحُ والنَّفْسُ وَاحِدٌ، غَيْرَ أَن الرُّوحَ مُذَكَّرٌ وَالنَّفْسَ مُؤَنَّثَةٌ عِنْدَ الْعَرَبِ.

«рух» сөзін «нәфс» (жан) деп түсіндірген және Әбу Бәкір әл-Әнбаридың «Рух пен жан бір. Тек арабтар рухты аталық текте, ал нәфс (жанды) аналық текте қолданады» деген сөзін келтірген (Lisan al-arab, 1414 hijri: 462). Әбу Бәкір әл-Әнбаридың бұл айтқанынан «рух» сөзі тек аталық текте қолданылады деген түсінік туындамауы тиіс деп ойлаймыз. Өйткені ол бұл жерде «нәфс» сөзі тек аналық текте, ал «рух» сөзі аталық та, аналық та текте қолданыла береді дегенді меңзеп тұрған болса керек.

Орта ғасырдағы атақты араб лингвисті әл-Фарра былай деген:

والرُّوحُ هُوَ الَّذِي يعِيش بِهِ الإنسانُ لم يُخْبِر اللَّهُ بِهِ أَحداً من خلقه، وَلم يُعْطِ عِلْمَه العِبادَ.

Рух – онымен адам өмір сүретін нәрсе. Ол туралы Алла ешбір жаратылысқа айтпаған және оның ғылымын пенделеріне бермеген (Tahzib al-luga, 2001: 144).

Араб тілінің «Тәhзиб әл-луға» атты энциклопедиялық түсіндірме сөздігінің авторы Әбу Мансур әл-Әзhари рух сөзіне қатысты:

وَسمعت أَبَا الْهَيْثَم يَقُول الرُّوحُ إِنَّمَا هُوَ النَّفَسُ الَّذِي يتنفَّسُه الْإِنْسَان، وَهُوَ جَارٍ فِي جَمِيع الْجَسَد فَإِذا خرج لم يتنفَّسْ بعد خُرُوجه وَإِذا تَتَامَّ خُروجه بَقِي بَصَره شاخصاً نَحوه حَتَّى يُغَصَّ وَهُوَ بِالْفَارِسِيَّةِ جَان.

Әбу әл-Һәйсамның: «Рух – адам дем алатын нәфс (жан). Ол дененің барлық жерінде жүреді. Егер ол шығатын болса, шыққаннан кейін дем алмайды. Егер оның шығуы тамамдалса, тұншығып қалғанға дейін көз соның соңынан ілесіп қадалып қалады. Ол парсы тілінде «жан» деп аталады» деген сөзін келтірген (Tahzib al-luga, 2001: 144).

Әбу әл-Һайсамның араб тіліндегі «рух» сөзі парсы тіліне «жан» деп аударылатындығын айтқанына қарап, «рух» сөзі қазақ тілінде де «жан» деген мағына береді деуге болады. Қазақ әдеби тілінің он бес томдық сөздігінде «жан» сөзі қазақ тіліне парсы тілінен енгендігі жазылған (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2009: 709).

Осы жерге дейін айтылған ғалымдардың сөздерінен, араб тіліндегі түсіндірме сөздіктердің дефиницаларынан «рух» сөзінің араб тілінен енгендігін және ол араб тілінде қозғалу, үлкен кеңістікте еркін, үздіксіз немесе тұрақты түрде жылжу деген мағыналарды беретін «рауаха» түбірінен шыққан деп тұжырымдама жасауымызға болады. Сонымен қатар, рух бір денеге кіретін болса, ол денеге жан бітіп, әрекетке түсе бастайды, ол денені тастап кеткенде, дене сұлқ түсіп, жансыз, қимылсыз қалады. Сонда «рух» сөзі тілдік тұрғыдан қарағанда қазақ тіліндегі «жан» сөзімен мағыналас болып шығады.

Енді «рух» сөзінің әл-Фараби және ислам теологиясы ғалымдары мен муфассирлердің берген анықтамаларына тоқталып, талдаулар жасасақ.

Әл-Фараби «рух» сөзін түсіндіргенде оған төмендегідей анықтама берген:

فأما الروح فإنها روح لطيفة حيوانية ألطف من النفس طبعها الحياة والحركة ومنشأها ومصدر فعلها من العقل الإلهامي ومسكنها القلب.

Ал енді рухқа келер болса, расында, ол – хайуани нәзік рух, нәпсіден нәзік. Өмір мен әрекет оның табиғаты. Оның пайда болуы мен ісінің масдары илһәми ақылдан. Тұрағы – жүрек (Al-Farabi, 1951: 106).

Осы анықтамада әл-Фараби араб тіліндегі إن وأخواتها инна уа ахауатуһа деп аталатын сөйлем түзу әдісін қолданған. Арабтар «иннаны» сөйлемге күшейтпелі, растаушы, кесімді мағына беру үшін қолданады. Ол есімді сөйлемнің алдына қосылады да, бастауышты рафғ халінен (атау септігінен) насб халіне (табыс септігіне) өзгертеді. Ал баяндауыш сол қалпында рафғ халінде қалады. Насб халіне ауысқан есімді сөйлемдегі сөз, әл-Фарабидің біз келтірген сөйлемінде «һа» дамирі (есімдігі) иннаның исмі (есімі) инналы сөйлемнің бастауышы, ал рафғ халінде қалған есімді сөйлемнің баяндауышы, біздің мысалдағы «рух» сөзі иннаның хабары (баяндауышы) деп аталады. Ескере кететін жағдай, араб тілінде сөйлем талдау әрдайым қазақ тіліндегідей бола бермейді. Сондықтан біздің келтірген сөйлемдегі кей сөздердің не сөйлем мүшелерінің орны қазақ тіліндегідей бола бермеуі мүмкін. Мысалы, қазақ арабтануында насб халін табыс септігі деп бергенімен, ол қазақ тіліндегі секілді сөйлемде толықтауыштың қызметін атқара бермейді. Оған осы анықтамада қолданылған инналы сөйлем дәлел болады.

Әл-Фараби рухты қазақ тілінде нәзік, жұмсақ, биязы деген мағыналар беретін (Арабша-қазақша сөздік, 2016: 685) لطيف «латиф» сөзімен сипаттаған және оның нәпсіге қарағанда нәзіктеу, жұмсақтау болатындығын ескерткен.

Әл-Фараби рухтың жаратылысы туралы айтқаннан кейін оның қызметіне тоқталады. Ол: «Алла оны (рухты) جعلها الله سببا لحياة البدن والانتعاش дәне тіршілігінің және жандануының себебі етті», – деген (Al-Farabi, 1951: 106). Одан кейін мұның себебін былайша түсіндірген:

أولا لإلهامها العقل وأفاض عليها من نور العلم والمعرفة والقدرة والإرادة التي هي من صفات الله تعالى

«Біріншіден, (рухтың бұл қызметінің себебі) оған ақылдың илһам жасауы, оны ғылымның, мағрифаның, құдіреттің және ираданың нұрымен толтырды. Бұлар Алла тағаланың сипаттарынан», – деп түсіндірді (Al-Farabi, 1951: 106). Әл-Фарабидің бұл терминдер туралы түсінігін біз бұған дейінгі мақаламызда тоқталып талдау жасаған едік. Олар туралы кеңірек білгісі келген адамдар сол мақаланы қарай алады (Мухитдинов, 2021: 92-100).

Біз алда тоқталатын рух әминге қатысты имам ән-Нәсәфидің пікіріне қарасақ, ол ғалымның да пікірі әл-Фарабидің пікірімен сәйкес келіп тұрған сияқты. Имам ән-Нәсәфи Шуғара сүресінің 193-аятында келген «рух әмин» сөзінің тәпсірінде оны Жәбірейіл періште деп түсіндіреді және: «Өйткені ол (Жәбірейіл) ішінде өмір бар уахидың аманатшысы», – деген (an-Nasafi, 1998: 375).

Әл-Фарабидің бұл сөзінен «ғылым, мағрифа, құдірет, ирада секілді Алла тағаланың сипаттарының нұрын рухқа ақыл жеткізеді» деген ой түюге болады. Сонда ақылдың уазипасы рухқа Алла тағала сипаттарының нұрын тасу, жеткізу.

فتصدر تلك الإرادة بالأنوار إلى القلب عن الروح عن العقل عن روح الأمر عن الله عز وجل ومصدر روحانيتها عن مهبط الروح الأمين ومنها الواردة التي كانت ترد على النبي صلى الله عليه وسلم بالقرآن وغيره من الحديث بالوحي الظاهري على قلبه

Одан кейін Алла азза уа жәлладан бастау алған, одан кейін рух әл-әмірден, одан кейін ақылдан, одан кейін рухтан сол ирада нұрлармен жүрекке шығады. Оның руханиятының масдары (қайнар көзі) рух әминнің қонатын жерінен. Пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) Құранмен және басқа да заһири уахимен келетін хадиспен де уарида да (келіп тұратын) содан (Al-Farabi, 1951: 106).

Әл-Фарабидің бұл жерде қолданған ұғымдары: жүрек, рух, ақыл, рух әл-әмір. Осылардың

ішінен бізге танымал емесі, яғни бір қарағаннан мағынасы айқын емесі – рух әл-әмір. Бұл тіркес термин ретінде қолданылмайды десе де болады. Егер философтың ойын тарқататын болсақ, ирада денеге тіршілік пен жан бітіретін рухты жүрекке ақылдан жеткізеді. Ал ақылдың өзі рух әл-әмірден шығады. Ал рух әл-әмірдің өзі болса, Алладан бастау алады. Егер әл-Фарабидің осы ойын ислам ақидасындағы (теологиясындағы) уахидың пайғамбарларға берілу жолымен салыстырып қарайтын болсақ, бұл тіркестегі рух әл-әмір Жәбірейіл періште болып шығады. Өйткені Алла тағаладан адамзатқа уахи тасу міндеттін осы періште атқарады. Ол туралы ақида, Құран ілімдері ғылымдары саласындағы уахи тарауы бойынша жазылған еңбектерден оқуға болады. Мысалы: д. Рамадан әл-Бутидің «Кубра әл-яқиният әл-кәуния» (al-Buti, 1997: 186-195) және д. Субхи әс-Салихтың «Мабахис фи улум әл-Қуран» кітабы (Subkhi as-Salikh, 1996: 22-48). Біздің ойымызша да, әл-Фараби «рух әл-әмір» тіркесін Жәбірейіл періште деген мағынада қолданған. Біздің бұл пікірімізді муфассир (тәпсірші) ғалым Әбу Бәкір әл-Бақағидің мына сөзі де құптайды:

ومن أخص الروح به جبريل عليه السلام بما له من روح الأمر الديني

«Уахимен ерекшеленген – Жәбірейіл (алайһи әс-сәлам), өйткені оның (рух әл-әмір әд-дини) діни іс рухы (жеткізу қасиеті) бар», – деген (al-Baqagi, 1984: 21).

Егер әл-Фарабидің осы сөздерін басшылыққа алатын болса, уахи мәселесінде, оның берілу жолына қатысты әл-Фараби мен ислам теологтарының арасында пікір қайшылығы жоқ деген қорытынды жасауға болады.

Әл-Фарабидің жоғарыдағы сөзінен Жәбірейіл періште Мұхаммед пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) Құранды уахи еткені секілді сүннетті де уахи етеді деген мағына шығады. Оның бұл пікірінің негізі имам әд-Дарими Хассан ибн Атиядан (Алла оған разы болсын) риуаят еткен хадисте жатыр. Ол хадисте «Жәбірейіл Алла елшісіне (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) Құранмен түсіргені секілді сүннетпен де түсетін және оны (сүннетті) оған (Мұхаммед пайғамбарға) Құранды үйреткені секілді үйрететін» деп келген (Sunan ad-Darimi, 2000: 474). Жәбірейіл періштенің сүннетті де уахи ететіндігін атақты ғалым ас-Суюти (as-Suiuty, 1974: 159) мен әз-Зурқани да айтқан (az-Zurqany, 1998: 76). Бұл жерде де әл-Фарабидің көзқарасы Құрантанушы, муфассир ғалымдардың көзқарастарымен бірдей деуге болады.

Әл-Фараби осы сөздерін айтып болғаннан кейін, бұл ойының тірегі ретінде Шуғара сүресінің 193-194 аяттарын дәлелге келтіреді. Ол аяттарда:

نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ عَلَى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ

«Онымен *[Құранмен] (Алла тарапынан)* Сенімді Рух *[Жәбірейіл періште]* түсті, сенің *(уа, Мұхаммед)* жүрегіне ескертушілерден болуың үшін *(уахи етіп түсірді)*» деп келген. Бұл екі аяттың алдында, яғни 192-аятта وَإِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَ «Әрі бұл *[Құран],* шын мәнінде, әлемдердің Раббысының түсіргені» деп келген (Құран, «Шуғара» сүресі, 193-194-аяттар).

Әл-Фараби қолданған тағы бір термин – рух әмин. Ислам ғалымдарының көпшілігі дерлік бұл тіркесті Жәбірейіл періште деген мағынада қолданған. Әл-Фарабидің бұл аятты дәлелге келтіруінен оның рух әминді Жәбірейіл деген мағынада қолданған дей аламыз. Құранға тәпсір, яғни түсіндірме жасаған муфассир ғалымдар болсын, ақида саласының мамандары болсын рух әминді Жәбірейіл деп қолданады. Өйткені, жоғарыда айтып кеткеніміздей, пайғамбарларға уахиды жеткізу қызметі Жәбірейіл періштенің уазипасы. Мысалы, Әбу Ләйс әс-Самарқанди өзінің тәпсір кітабында: Алла тағала рух әминді, яғни Жәбірейілді Құранмен түсірген», – деген (Abu Lais as-Samarqandi, 1993: 375). Имам Фахруддин әр-Рази Жәбірейіл періштенің «рух әмин» деп аталуын төмендегідей тәпсірлейді: Рух әмин – Жәбірейіл (алайһи әс-сәлам). Оны рух деп атауы рухтан жаратылғандығынан. «Өйткені ол дінге қатысты жаратылыстың құтқарушысы болғандықтан «рух» деп аталған» деген де сөз бар. Ол онымен өмір бар болатын рух секілді. «Ол денелерінде рух бар адамдар секілді емес, бүтін болмысы тұтастай рухтан тұратындықтан, солай аталды» деген де пікір бар. Ал оның әмин деп аталу себебі: ол пайғамбарлаға және басқаларға жеткізетін нәрсесінде (яғни уахиы мен илһамында) әмин (яғни сенімді)», – деген (Fakhruddin ar-Razi, 1420 h.: 530). Имам ән-Нәфәсидің бұл тіркеске қатысты пікірін жоғарыда айтып кеттік. Егер имам ән-Нәсәфи мен имам Фахруддин әр-Разидің рух әминге қатысты айтқан тәпсірлеріндегі ойларды әл-Фарабидің рухқа берген талдауларымен салыстыратын болсақ, ойлары онша алшақ болып шықпайтындығын көреміз.

Әл-Фарабидің осы аяттан кейін:

فيكون ذلك وحيا في حقه وإلهاما في حق غيره بواسطة

«Осылайша ол (рух әминнің алып келгені) уаситамен (дәнекермен) оған (пайғамбарға, бұл жерде, яғни осы аятта Мұхаммед пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын)) қатысты уахи, басқаларға (яғни пайғамбарлардан басқаларға) қатысты илһам болады», – деген (Al-Farabi, 1951: 106).

Бұл жерде әл-Фарабидің «рух» мәселесіне тікелей қатысы бар Исра сүресінің 85-аятына тоқталмай кеткендігі сұрақ тудырады. Ол аятта:

وَيَسْـــأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا

«Және де олар *[адамдар]* сенен рух жайында сұрайды. «Расында, рух – Раббымның ісінен. Әрі сендерге *[адамзатқа]* берілген білім өте аз» деп айт» деп келген (Құран, Исра сүресі, 85-аят).

Яғни осы аятта Алла тағала адамдардың Мұхаммед пайғамбардан (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) рух туралы сұрақтарына жауап берген. Дегенмен әл-Фараби рух туралы мақала жаза отырып, осы аяттың тәпсіріне, түсіндірмесіне қатысты тоқталмай кетуі бізді екіұдай жағдайға қалдырып отыр.

Ғалымдар арасында осы аяттағы рухтың мағынасына қатысты әртүрлі көзқарасты ұстанған. Ол туралы Фахруддин әр-Рази өз тәпсірінде кеңінен баяндаған. Оның ойынша, бұл аяттағы «рух» деген сөздің мағынасы: өмірдің себебі саналатын рух (Fakhruddin ar-Razi, 1420 h.: 33).

Құран ілімдері немесе Құрантану ғылымында Құран аяттарының түсуінің екі себебі бар деп айтылады. Оның бірі Құранның барлық сүрелері мен аяттарына қатысты болса, екіншісі жекелеген сүрелер мен аяттардың түсу себебі (az-Zurqany, 1998: 144). Біріншісінің мақсаты – адамзатқа Алла тағаланың дінін, шариғатын жеткізу. Екіншісінің мақсаты – Мұхаммед пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) адамдар тарапынан қойылған сұрақтарға не сол Пайғамбар (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) заманында орын алған жағдайларға байланысты Алланың жауабын баяндау. Исра сүресіндегі осы аяттың түсуіне себеп болған оқиғаға қатысты бірнеше риуаяттар бар. Сол риуаяттардағы мағыналарды қорытындылап беретін болсақ, адамдар Мұхаммед пайғамбарды (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) сынау мақсатында одан үш сұрақ сұрайды. Солардың бір осы рухқа қатысты еді. Бұл риуаяттардың Мұхаммед пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) телінуінің шынайылық деңгейіне қатысты да сыни пікірлер бар. Ол пікірлерді имам Фахруддин әр-Рази өз тәпсірінде келтірген (Fakhruddin ar-Razi, 1420 h.: 34). Біздің оймызша, әл-Фараби де бұл риуаяттарды құптамағандықтан, жоғарыдағы аятты дәлелге келтірмеген. Мұнда әл-Фарабидің аятқа емес, риуаяттардың Мұхаммед пайғамбарға (Алланың оған салауаты мен сәлемі болсын) телінуіне қатысты сыни пікірде болған деген болжам жасаймыз.

Шура сүресінің 193-194 аяттарын дәлелге келтіргеннен кейін әл-Фараби жүректің қасиеті мен уазипасына тоқталады. Ол жүректі хайуани өмірдің үйі, илаһи нұрлардың кені, илһами әрекеттердің бастауы, раббани ираданың масдары (қайнар көзі) деп сипаттайды (Al-Farabi, 1951: 106).

Әл-Фараби рух туралы мақаласын الـلـه أعـلـم Аллаһу ағлам (Алла білуші) деген сөзбен аяқтайды (Al-Farabi, 1951: 106). Жалпы, бұл тіркесті барша мұсылман ғалымдары жиі қолданады. Олар бір мәселеге қатысты өз ойларын айтқаннан кейін, бұл ойдың дұрыс та, бұрыс та болуы мүмкін екендігін ескертіп, шындықты, ақиқатты бір Алла білуші деп осылай ескертіп кетеді. Бұл мұсылман ғалымдарының ғылыми әдебі деп саналады. Осы жерден де әл-Фарабидің мұсылман ғалымдарының ғылыми әдебін ұстанғандығын көреміз.

Қорытынды

Әл-Фарабидің «Рух» туралы мақаласында келтірген ойларын ислам теологиясымен айналысқан, нақтырақ айтқанда ақида, тәпсір, Құрантану салаларының ғалымдарының және араб лингвисттерінің, лексикографтарының пікірлерімен салыстыра қарағанда пікір алшақтығын байқамадық, керісінше әрбір ойы сол ғалымдардың ойларымен үндесіп жатты деуге болады. Оған әл-Фарабидің сөйлемдері мен сөзтіркестерін басқа ғалымдардың пікірлерімен салыстырғаннан кейінгі жасаған тұжырымдарымыз дәлел болады. Бұдан Әл-Фарабидің «Усул ъилм ат-табиъа» трактатынның «Рух» бөліміне теолингвистикалық талдау нәтижесінде оның рух мәселесінде ислам теологиясындағы басты принциптерден алшақтамаған деп қорытынды жасаймыз.

Бұл мақала ҚР БжҒМ-ның AP08857715 «Әл-Фараби трактаттарындағы теолингвистикалық дискурс («Усул ъилм ат-табиъа», «Китабул-Ахлақ» және «Китабул-Хуруф» еңбектері негізінде)» атты жобаның негізінде жазылды.

Әдебиеттер

Арабша-қазақша сөздік. – Алматы: Нұр-Мүбарак баспасы, 2016. – 918 б.

Қасиетті Құран және қазақ тіліндегі мағыналық аудармасы. / Ауд. С.З. Ибадуллаев. – Алматы: 2015, – 744 б.

Мухитдинов Р.С. (2021). Әл-Фарабидің «Усул ъилм ат-табиъа» трактатына теолингвистикалық талдау (еңбектегі «ақыл» бөлімі негізінде). – Алматы: ҚазҰУ Хабаршысы. 2021. №3 (98) қыркүйек. 92-100 бб.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2009. 11-том, – 752 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Арыс, 2009. 5-том, – 752 б.

Türk Tarih Kurumu Yayınları. Belleten Dergisi. Cilt XV-57. Sayı – Ocak 1951) « كتاب مقالات الرفيعة في أصول علم الطبيعة للإمام الحكيم الفارابي» – Bilge imam el-Farabinin «Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı». №57, 81-122 s.

Arabsha-qazaqsha sozdik. – Almaty: Nur-Mubarak baspasi, 2016. – 918 b.

Qasyetti Quran jane qazaq tilindegi maginaliq audamasi. / Aud.: S.Z. Ibadullaev. – Almaty: 2015, – 744 b.

Mukhitdinov R.S. (2021). Al-Farabiding «Usul ‘ilm at-tabi'a» traktatina teolingvistikaliq taldu (engbektegi «rukh» bolimi negizinde). – Almaty, QazUU Khabarshisi, Shigistanu seryiasi. 2021. № 3 (98) qirkuyek. 92-100 bb.

Qazaq adeby tilining sozdigi. – Almaty: Arys, 2009. 11-tom, – 752 b.

Qazaq adeby tilining sozdigi. – Almaty: Arys, 2009. 5-tom, – 752 b.

Türk Tarih Kurumu Yayınları. Belleten Dergisi. Cilt XV-57. Sayı – Ocak 1951) « كتاب مقالات الرفيعة في أصول علم الطبيعة للإمام الحكيم الفارابي» – Bilge imam el-Farabinin «Tabiat İlminin Kökleri Hakkında Yüksek Makaleler Kitabı». №57, 81-122 s.

إبراهيم مصطفى وغيره. المعجم الوسيط. استانبول: دار الدعوة، سنة 1989. ص: 1067.

أبو البركات النسفي. تفسير النسفي (مدارك التنزيل وحقائق التأويل). بيروت: دار الكلم الطيب. سنة 1998. ص588

أبو عبد الرحمن الخليل بن أحمد الفراهيدي. كتاب العين. دار ومكتبة الهلال. ج. 1. ص544

رمضان البوطي. كبرى اليقينيات الكبرى. دمشق: دار الفكر، 1997.ص:392.

صبحي الصالح. مباحث في علوم القرآن. بيروت: دار العلم للملايين سنة 1996. ص: 382.

فخر الدين الرازي. مفاتيح الغيب. بيروت: دار إحياء التراث العربي. سنة 1420 ه. ج. 24. ص: 380.

محمد عبد العظيم الزرقاني. مناهل العرفان في علوم القرآن. دار قتيبة. سنة 1998. ج. 1، ص: 576.

محمد بن أحمد بن الأزهري الهروي. تهذيب اللغة. دار إحياء التراث العربي – بيروت الطبعة: الأولى، 2001م ص: 586

ابن منظور الأنصاري. لسان العرب: دار صادر – بيروت الطبعة: الثالثة – 1414 هـ ج. 1، ص: 736

أبو نصر إسماعيل بن حماد الجوهري. الصحاح تاج اللغة وصحاح العربية: دار العلم للملايين – بيروت الطبعة: الرابعة 1407 هـ – 1987 م ج 1، ص: 648.

أحمد بن فارس بن زكرياء القزويني الرازي. معجم مقاييس اللغة: دار الفكر عام النشر: 1399هـ – 1979م. ج. 2، ص:472.

إبراهيم البقاعي. نظم الدرر في تناسب الآيات والسور: دار الكتاب الإسلامي، القاهرة سنة 1984. ص: 846.

أبو الليث السمرقندي. بحر العلوم: دار الكتب العلمية سنة النشر: 1413 – 1993. ج 5، ص: 624.

أبو محمد الدارمي. سنن الدارمي: دار المغني للنشر والتوزيع، المملكة العربية السعودية الطبعة: الأولى، 1412 هـ – 2000 م ج. 7، ص: 764.

جلال الدين السيوطي. الإتقان في علوم القرآن: الهيئة المصرية العامة للكتاب الطبعة: 1394هـ/ 1974 م ج. 1، ص: 638.

References

Abu Abdur-Rakhman al-Khalil ibn Akhmad al-Farahidi (2000). Kitab al-ayn [Eye book]. Beirut: Dar ua maktabatu al-hilal, vol. 1, p. 544.

Abu al-Barakat an-Nasafy (1998). Tafsir an-Nasafy (Madarik at-tanzil ua khakhaiq at-tauil) [Interpretation of An-Nasafi (the perceptions of download and the facts of interpretation)]. Beirut: Dar al-kalim at-tayib, p. 588.

Abu Lais as-Samarqandy (1993). Bakhr al-ulum [Sea of sciences]. Beirut: Dar al-kutub al-ilmyia. 5-tom, 624 s.

Abu Mukhammad ad-Darymy (2000). Sunan ad-Darymy [Sunan Al Darimi]. Saudyia: Dar al-mugny. 7-tom, 746 s.

Abu Nasir al-Faraby (1951). Kitab maqalat ar-rafiga fi usul ilm at-tabiga [Book of high articles on the origins of natural science]: Türk Tarih Kurumu Yayınları. Belleten Dergisi. Cilt XV-57. Pp. 81-122.

Abu Nasyr al-Jauhary (1987). As-Sykhakh [Corrects]. Beirut: Dar al-ilm lil-malayin. 1-tom, 648 s.

Akhmad ibn Faris (1979). Mugjam maqayis al-luga [Dictionary of language standards]. Beirut: Dar Fikr. 2-tom, 472 s.

Arabsha-qazaqsha sozdik (2016) [Arabic-Kazakh dictionary]. Almaty: Nur-Mubarak baspasi, p. 918.

Fakhruddin ar-Razi (1420 h.). Mafatikh al-gaib [Unseen keys]. Beirut: Dar ikhyia at-turas al-araby, vol. 24, p. 380.

Ibn Manzur al-Ansary (h. 1414). Lisan al-arab [Arabes Tong]. Beirut: Dar Sadyr. 1-tom, 736 s.

Ibrahim al-Baqagy (1984). Nazm ad-durar fi tanasub al-aiyat us as-suar [Arrange the pearls in proportion to the verses and the surahs]. Al-Qahyra: Dar al-kutub al-islamy. 5-tom, 846 s.

Ibrahim Mustafa ua gayruhu (1989). Al-Mugjam al-uasyt [intermediate dictionary]. Istanbul: Dar ad-dagua, p. 1067.

Jalaluddin as-Suyiuty (1974). Al-Itqan fi ulum al-Quran [Proficiency in the sciences of the Qur'an]. Al-Qahyra: al-Hayia al-Misryia. 1-tom, 638 s.

Mukhammad Adu al-Azim az-Zurqany (1998). Manahyl al-irfan fy ulum al-Quran [Sources of gratitude in the sciences of the Qur'an]. Beirut: Dar Qutaiba. 1-tom, – 576 s.

Mukhammad ibn Akhmad al-Azhary al-Harauiy (2001).Tahzib al-liga [Language refinement]. Beirut: Dar Ykhiya at-turas al-arabi. 1-tom, – 586 s.

Mukhitdinov R.S. (2021). Al-Farabiding «Usul ‘ilm at-tabi'a» traktatina teolingvistikaliq taldu (engbektegi «rukh» bolimi negizinde). – Almaty, QazUU Khabarshisi, Shigistanu seryiasi. 2021. № 3 (98) qirkuyek. 92-100 bb.

Qasyetti Quran jane qazaq tilindegi maginaliq audamasi (2015) [Semantic translation of the Holy Quran and the Kazakh language]. Aud.: S.Z. Ibadullaev. Almaty, p. 744.

Qazaq adeby tilining sozdigi (2009) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, vol. 11, p. 752.

Qazaq adeby tilining sozdigi (2009) [Dictionary of the Kazakh literary language]. Almaty: Arys, vol. 5, p. 752.

Ramadan al-Buti (1997). Kubra al-yaqiniyiat al-kaunyia [The Greatest Certainties]. Dimashq: Dar al-fikr, p. 392.

Subkhi as-Salikh (1996). Mabakhis fy ulum al-Quran [Studies in the sciences of the Qur'an]. Beirut: Dar al-ilm lil-malaiin, p. 382.

IRSTI 16.01.09; 16.41.25 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.04

M.A. Kassymova

Ankara University, Turkey, Ankara
e-mail: anvarqyzy@gmail.com

FEATURES OF THE 14TH CENTURY DICTIONARY "KITAB BULGAT AL-MUSHTAQ" AND ITS THEMATIC COMPOSITION

The written heritage of the Kipchak language includes historical, literary and linguistic monuments written in the Mamluk-Kipchak language with Arabic graphics, and the latter includes Turkish-Arabic dictionaries and grammatical works. These works, written by the Mamluk Turks, who ruled Egypt at that time, in order to teach the local Arab people the Kipchak language, provide us valuable information not only on the language but also on the culture of the Kazakh people, containing valuable data in Arabic and Kipchak. There are six main Mamluk-Kipchak dictionaries: "Kitab al-idrak li-lisan al-atrak", "Kitab at-tuhfa az-zakiya fi al-luga at-turkiya", "al-Qawanin al-kulliyya lidabt al-lughat-turkiya", "Kitab ad-durrat al-mudiya fi al-lugat at-turkiya ala at-tamam wa al-kamal", "Kitab majmua tarjuman turki wa ajami wa muguli wa farsi" and "Kitab bulgat al -mushtaq wa fi lugat at-turk wa al-kifjaq". Since the subject of nature and its phenomena are covered in several dictionaries, in this study we will consider words related to it that are common or different from each other. The purpose of the work is to study the vocabulary in the field of "nature" in dictionaries written in the Mamluk-Kipchak language; distinguish lexical units of working nature from dictionaries; comparison of Arabic and Mamluk-Kipchak equivalents; identify similarities and differences in Mamluk-Kipchak dictionaries; and provide equivalents in modern Turkish, Kazakh, and English. The methodology of the study includes such stages as distinguishing lexical units in manuscripts, copying from the manuscript version on a computer page, finding equivalents in Turkic languages.

Key words: Mamluk-Kipchak, Arabic, vocabulary, manuscript, dictionary.

М.А. Қасымова

Анкара университеті, Түркия, Анкара қ.

e-mail: anvarqyzy@gmail.com

«Китаб Булғат әл-Муштақ» XIV ғасыр сөздігінің ерекшеліктері мен оның тақырыптық құрамы

Қыпшақ тіліндегі жазба мұралардың қатарына араб графикасымен мәмлүк-қыпшақ тілінде жазылған тарихи, әдеби және лингвистикалық ескерткіштер, ал соңғысы қатарына түрікше-арабша сөздіктер мен гармматикалық еңбектер жатады. Мысырда билік құрған мәмлүк түріктері жергілікті араб халқына қыпшақ тілін үйрету мақсатында жазылған бұл еңбектер араб және қыпшақ тілдеріндегі құнды мәліметтерді қамту арқылы қазақ халқының тіліне ғана емес, мәдениетіне де байланысты ақпарат береді. Мәмлүк-қыпшақ сөздіктері ретінде ғылымда алты негізгі сөздік көрсетіледі, олар: «Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак», «Китаб әт-тухфа әз-закийа фи әл-луға әт-туркийа», «әл-Қауанин әл-куллийа лидабт әл-луғат-туркийа», «Китаб әд-дуррат әл-мудийа фи әл-луғат әт-туркийа ала әт-тамам уә әл-камал», «Китаб мажмуа тарджуман турки уә аджами уә муғули уә фарси» және «Китаб булғат әл-муштақ уә фи луғат әт-турк уә әл-қифджақ». Табиғат пен оның құбылыстары тақырыбы бірнеше сөздікте қарастырылғандықтан, бұл зерттеу жұмысымызда оған қатысты ортақ немесе бір-бірінен өзгешеленетін сөздерді қарастырамыз. Зерттеудің мақсаты – мәмллүк-қыпшақ тілінде жазылған сөздіктердегі «табиғат» саласындағы лексиканы зерттеу. Жұмыс табиғат лексикалық бірліктерін сөздіктерден ажырату; араб және мәмлүк-қыпшақ тілдеріндегі баламаларын салыстыру; мәмлүк-қыпшақ тіліндегі сөздіктер бойынша бірдей мен өзгешелерін анықтау; қазіргі түрік, қазақ және ағылшын тілдеріндегі баламаларын беру сияқты міндеттерден тұрады. Зерттеудің әдіснамасы қолжазбалардағы лексикалық бірліктерді ажырату, қолжазба нұсқасынан компьютер бетіне түсіру, түркі тілдеріндегі баламаларын табу сияқты кезеңдерді қамтиды.

Түйіе сөздер: мәмлүк-қыпшақ, араб, сөздік қор, қолжазба, сөздік.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

М.А. Касымова
Анкарский университет, Турция, г. Анкара
e-mail: anvarqyzy@gmail.com

Особенности словаря XIV века «Китаб Булгат аль-Муштак» и его тематический состав

Письменное наследие кипчакского языка включает исторические, литературные и лингвистические памятники, написанные на мамлюкско-кипчакском языке с арабской графикой, а последняя включает турецко-арабские словари и грамматические произведения. Эти работы, написанные тюрками-мамлюками, правившими Египтом в то время, с целью обучения местного арабского народа кипчакскому языку, предоставляют нам ценную информацию не только о языке, но и о культуре казахского народа, содержащие ценные данные на арабском и кипчакском языках. Существует шесть основных мамлюкско-кипчакских словарей: «Китаб аль-идрак ли-лисан аль-атрак», «Китаб ат-тухфа аз-закия фи аль-луга ат-туркия», «аль-Каванин аль-куллийа лидабт аль-лугат-туркия», «Китаб ад-дуррат аль-мудия фи аль-лугат ат-туркия ала ат-тамам ва аль-камаль», «Китаб маджмуа тарджуман турки ва аджами ва мугули ва фарси» и «Китаб булгат аль-муштак ва фи лугат ат-турк ва аль-кифджак». Поскольку тема природы и ее явлений охватывается несколькими словарями, в этом исследовании мы будем рассматривать слова, связанные с ней, которые являются общими или отличаются друг от друга. Цель работы - изучить лексику по теме «природа» в словарях, написанных на мамлюкско-кипчакском языке; выявить лексические единицы рабочего характера в словарях; сравнить арабские и мамлюкско-кипчакские эквиваленты; выявить сходства и различия в мамлюкско-кипчакских словарях; и предоставить эквиваленты на современном турецком, казахском и английском языках. Методология исследования включает такие этапы, как выявление лексических единиц в рукописях, копирование с рукописной версии на компьютерную страницу, поиск эквивалентов в тюркских языках.

Ключевые слова: мамлюкско-кипчакский, арабский язык, лексика, рукопись, словарь.

Introduction

Justification of the choice of the article, goal and objectives

The aim of the research is to study lexical fund in the field of "the nature" in dictionaries written in the mamluk-kipchak language; to distinguish lexical units of the “nature” from dictionaries; to compare arabic and mamluk-kipchak equivalents; to identify the similarities and differences in the mamluk-kipchak dictionaries and to provide equivalents in modern turkish, kazakh and english languages. the research methodology includes the stages of identifying lexical units in manuscripts, copying from a handwritten version to a computer page, and searching for equivalents in the turkic languages.

“The Lexical fund of the Mamluk-Kipchak language (based on the 14th century manuscript “Kitab Bulgat al-Mushtaq”). In the 13th century, the Kipchaks, who were brought to Egypt as slaves (the Arabic word “Mamluk”), founded the Mamluk state and made the Kipchak language, the mother tongue of the modern Kazakh language, the official language of the pharaohs.

The Mamluk sultans from the Kipchak steppes did not only support the development of all branches of that time, but they also inherited a number of linguistic, religious, historical and literary works, in order not to forget their native languages. Although these works were created in Arab countries such as Egypt and Syria, they are kept in the world's largest manuscript libraries and archives. For example, the linguistic monuments that are the subject of the research have been kept in Turkey, the Netherlands, Italy and France.

The Kipchak language, which was used along with Arabic and became the official language of both the Golden Horde and the Mamluk state of Egypt, is used in modern studies as Mamluk-Kipchak, Old Kipchak, ancient Kipchak, Turkic, Turkic-Kipchak and Turkic. When studying the history and nature of modern Turkic languages, it is important to study phonetics, vocabulary and grammar of the Mamluk-Kipchak language, which is the native language.

The purpose of the research is to determine the lexical structure of the manuscript "Kitab Bulgat al-Mushtak" of the 14th century. The following tasks have been set to achieve this goal: a description of the work structure; familiarization with the vocabulary of the manuscript and comparison of these Arabic and Turkic words; dividing topics in accordance with the structure and giving a general description of the words of each topic; giving word equivalents in modern Turkish and English.

Research methodology

According to the goals and objectives of the research, the work consists of several stages: the first stage is familiarizing with the general structure, writing / spelling, features of the manuscript; then, the second stage is determining the thematic composition: division into sections; the third stage is highlighting key lexical units for each topic, finding their English and Turkish equivalents in the Arabic and Mamluk- Kipchak versions.

Everyone knows from the history that diplomatic relations between Kazakhstan and the Arab world, covering aspects of science, history, culture, economy, religion and language, were established after independence, but the relationship goes back to much earlier times. Although there is no beginning of such relations, one of the key periods is the 13th-15th centuries. The diplomatic relations of Deshti – Kipchak with the Mamluk states in Egypt, the center of which is Kazakhstan today, are just one of the stages of these long and lasting ties.

From the point of view of the historical development of the Kazakh land, the study of the history of the titular nation as the ethnic heir of Deshti -Kipchak is relevant and important for our science. Both countries were one of the most developed countries of their time, with political, military, linguistic and cultural ties that lasted nearly two hundred years.

As a result of Sultan Baybars’s fluid politics, military power and wisdom of the leadership, who ruled the Mamluk state from 1261 to 1277, relations were established between the Golden Horde (formed as a continuation of Deshti-Kipchak) and the Egyptian Arab state, and these relations reached a high level. (Batyrshauly, 2021, 10).

Relations between the two countries ended in the 1940s as the last ambassador of the Crimean khans of the Golden Horde to Egypt. The orientalist B. Batyrshauly introduced medieval Arab culture into the Kipchak culture, including the “ram's horn” (known as “animal style” terminology in the world) in the Egyptian architecture of that time, as well as such words: melons, bozu, bridges, flags, sign, caravan, ice, etc. He emphasizes that some Kipchak lexical units, endings and suffixes were borrowed from the local language and still exist. (Batyrshauly, 2021, 10).

In accordance with G.C. Kulnazarova’s research, Mamlyuki, who defeated the Crusaders and the Syrian rulers in 1244, founded a state in Egypt (Egypt) and Syria (modern Syria) in 1250. They introduced their original art (the art of riding and war) and had an impact on the local people’s language. She noted that the words "hammer", "ax", "shovel" and "spring", which are also used in the modern Kazakh language, belong to the local Arabic dialect. (Kulnazarova, 2017, 140-143, 140-141).

Literary review

The written heritage of the Kipchak language includes historical, literary and linguistic monuments written in the Mamluk-Kipchak language using Arabic script. Turkish-Arabic dictionaries and grammatical works of that time were composed to teach the Kipchak language to local Arabs in Egypt, therefore, they include Arabic and Kipchak data in both languages. At present, six linguistic monuments are known in Turkic studies: “Kitab al-idrak li-lisan al-atrak”, “Kitab at-tuhfa az-zakiya fi al-luga at-turkiya”, “al-Qawanin al-kulliyya lidabt al-lughat-turkiya”, “Kitab ad-durrat al-mudiya fi al-lugat at-turkiya ala at-tamam wa al-kamal”, “Kitab majmua tarjuman turki wa ajami wa muguli wa farsi” and “Kitab bulgat al -mushtaq wa fi lugat at-turk wa al-kifjaq”.

The researcher K. Aubakirova thinks: “Studying these inscriptions, which were produced in Egypt and Syria during the Mamluks’ reign, one can determine the place of the Turkic-Mamluks in the Egyptian society. One can find a great number of valuable lexical materials related to the Kipchak culture and language of the times of the Mamluk rule in such monuments, written in the Mamluk-Kipchak language. Written monuments in the Mamluk-Kipchak language are of great importance in the study of the formation and historical development of modern Turkic languages, in solving ethnic problems of some peoples. (Aubakirova, 2015, 28-29).

The object of the research is:

1) «Kitab bulgat al-mushtak wa fi lugat at-turk wa al-kifdjak» (« كتاب بلغة المشتاق وفي لغة الترك و القفجاق»). The book «Oratory of Turks and Kipchaks » is kept in the National Museum of France in Paris under number 293. The manuscript was written in the 14th century by Jamal ad-Din at-Turk. This monument, which in some sources is called «Bulga al-mushtak" or "Bulgat al-mushtak", is a valuable source in the study of the history of the Turkic languages, including Kazakh. In this study, the monument is called «Kitab bulgat al-mushtak».

2) "Kitab al-idrak li-lisan al-atrak" (original ("الاتراك للسان الادراك كتاب" – "Explanatory book in

Turkish"; abbreviated "Al-Idrak"; (the author is Abu Hayyan; dated 1313) is a large linguistic work written during that period; its original has not survived, but its three copies of the Istanbul version contains about 3,500 words, 66 pages, 132sheets, 23 lines per page, vocabulary and grammar.

In the second section of the Kipchak-Arabic dictionary, the word is first given in the Kipchak language, and then it is translated into Arabic, as well as an explanation of some complex words are given too. In the manuscript "دَمرَكو" / demreku / the word temiretki comes from the root noun "و", attached to the root noun "دمر"; By attaching "كك" and "لك" to the root of the verb, examples of verb formation are formed: "بِزلِك" malaria; "اسِلِك" fever, chills, etc.

3) "Kitab at-tuhfa az-zakiya fi al-luga at-turkiya" or a short form "at-Tuhfa" Mamluk-Kipchak inscription with a volume of about 3600 words; 91 pages, 182 sheets, 13 lines per page; consisting of three sections: phonetics, Arabic-Kipchak dictionary and grammar. Phonetics includes Kipchak letters, sounds and their pronunciations occupy two pages; the dictionary consists of 29 chapters, including nouns and verbs, listed in the Arabic alphabet, first Arabic words come, then their Kipchak equivalents are given. Sections of the dictionary, as traditional ones of that time, include the names of food products, the names of the time (places) and places (spaces), the names of horses, parts of the human body, types of verbs, expressing different actions and their forms in the Past Simple Tense.

4) The next monument with an inscription in the Mamluk-Kipchak language, "Al-Qawanin al-kulliya lidabt al-lugat-turkiya" or in short “al- Qawanin”, the author and date of writing are unknown (according to some sources, the work was written in the 13-15th centuries), its volume consists of 500-900 words, 85 pages, 169 sheets, each page consists of 13 lines. The lexical units of the lexicon, divided into 15 pages and 14 thematic groups, are translated first into Arabic and then into Kipchak, as well as explanations of complex words that have no equivalent are given too.

5) The work, written in the Mamluk-Kipchak language, which is considered to be small in volume, is "Kitab ad-durrat al-mudiya fi al-lugat at-turkiya ala at-tamam wa al-kamal" or in short "Ad-Durra", written in the classical Arabic language for studying of the Kipchak language in Egypt and Syria in the 14th century. The work consists of 24 pages, 47 sheets, there are 15-16 lines on each page. The Ad-Durra monument contains a list of Arabic – Kipchak words. The Arabic words are written in black ink, and the words of the Kipchak language are written in red ink with a sharp and clear pattern "naskh". Lexical material in the Arabic-Kipchak dictionary is divided into 24 chapters. The first chapter of the dictionary contains different words, mainly names belonging to the noun and their characteristics, the list of numerals in Turkish, and the last 24th chapter contains general phrases and ready sentences in Turkish.

6) One of the latest manuscripts is the book “Kitab Majmua Tarjuman Turki wa Ajami wa Mugali wa Farsi”, known in science as "Translator", which is kept in the Leiden Library in the Netherlands under number 517. All six of these works belong to the 13-15th centuries. A collection of valuable artifacts written by Mamluk Kypchaks in Egypt, informing about the historical phonetics, vocabulary, morphology of the Kipchak languages, including Kazakh is considered to be one of the most valuable exhibits.

G.R. Gainutdinova says that the language of the linguistic monuments written in the Mamluk era in Egypt does not differ significantly from the language of the monuments written in the Golden Horde. (Gainutdinova, 2005, 14).

The Arabist researcher of Mamluk-Kipchak literature A. Alibekuly confirms that the Kipchaks, who were originally sold into slavery, brought their native culture to Egypt based on Arab data: ambassadors, troops, merchants, poets who visited as a result of diplomatic relations, scientists and educated students brought the customs and traditions, language and mentality of the Kipchaks. They kept them like the apple of their eyes.

Some Mamluk sultans from Kipchak obliged the Arabs to follow the ancient traditions of the Turkic world. For example, when the rulers of the country for some reason went out in public or for entertainment, guards were lined up, as in the Turkic-Mongol era. And the trumpeters sounded the trumpets and sounded the alarm. (Alibekuly, 2008, 29).

The arabist – historian B. Kumekov said: “Many Kipchak tribes, destroyed by the Mongol invasion, were forced to emigrate. The rulers of the Mamluk state, who had ruled in Egypt and Syria since the 60s of the 13th century, were mainly Kipchaks from the steppes of southern Russia and Kazakhstan. The establishment of diplomatic, trade and military-political ties with the Golden Horde further strengthened Mamluks and Deshti – Kipchaks’

interaction who were constantly enslaved by the Mongol invaders. Of course, the Kipchaks tried to preserve their own traditions, customs and ethnic characteristics in a foreign ethnic environment, far from home. This can be clearly seen from the written monuments that have come down to us”. (Kumekov, 1987, 24)

However, relations between the two countries are associated with the Mamluk state’s coming to power Egypt in 1261, Sultan al-Zahir Beybars, and these relations are "political, diplomatic, cultural, divine, ethnic." (Batyrshauly, 2008, 21-31, 22). In another work, B. Batyrshauly described it as "political, religious and ethno-cultural." (Batyrshauly, 2021, 121)

B. Batyrshauly, who studied the relations between the Mamluk state of Egypt and Desht-Kipchak on the basis of medieval Arabic data, did not differ from each other in terms of origin and substance as an ethnonym, as well as they are used interchangeably in the data. (Batyrshauly, 2002, 109).

The arabist – scientist B. Batyrshauly also tells about the linguistic connections of the Mamluk sultans and Deshti – Kipchak khans. The scholar also proves that they used both Arabic and Kipchak languages in their correspondences, Mamluk sultans communicated with each other in the native language, even the local Arabs, who occupied high posts, studied and mastered the Kipchak language, a lot of words were borrowed from the Kipchak to the Arabic language, but they had been out of use since time immemorial and became archaisms, the author gives several examples. (Batyrshauly, 2002, 121-122).

Though the Kipchak language was the witness of complex historical, political and cultural processes and became a "dead language", but the history of modern Turkic languages is considered to be its "heir", including its formation and development that did not appear at one and the same time, especially those that appeared among the medieval Turkic works that have gone through the stages of development and improvement, have their own phonetic, lexical and grammatical systems at present.

B. Batyrshauly emphasizes that the widespread terms of the "Golden Horde" and "Deshti -Kipchak" in the Arabic data after the 16th century were proposed to be used as synonyms in Russian chronicles, "... all the lands under the rule of the Kipchaks were included in the Mongol Empire after the conquest of Genghis Khan." The Mongol aristocracy, who took over all political power in the 60s of the 13th century, became the Kipchaks’ relatives and assimilated with them gradually.

As a result of close interaction between the Kipchak and Mongolian cultures, over time, the Kipchak culture began to overcome a higher level of the development. In the long run, a real difference between them was not noticed because of such a friendly communication and as a result of the synthesis of the two titles "Kipchak culture" entered the history – Kipchaks’ influence. (Batyrshauly, 2008, 22).

A. Saginayeva, who studied the material culture of the Kipchaks, says that according to the Persian poet and traveler Nasyri Khusrau Marvazi, the place where the Kipchaks ruled was called "Deshti – Kipchak". In general, the word "deshti” comes from the Persian language and means "steppe, plain". (Sagynaeva, 2015, 11)

M.B. Sabyr “Monuments of the Middle Ages, including the written archives of the Golden Horde, were written in a mixed language on the basis of Oguz and Kipchak literary languages with the traditional influence of the Karakhanid written language, which is typical to all Turkic literary heritage of that time. For this reason, the heritage of the Golden Horde in the 13-14th centuries is considered by many Turkic scholars as monuments written in a mixed language. It turns out that there were two fully formed literary languages: one is the language of the ‘z’ (з) group of Turkic languages in the Golden Horde, and the other is the language of the group ’e’(й) common to Egypt and the Golden Horde during the Mamluk rule”. (Sabyr, 2008, 12).

Researchers also say that such concepts as the Golden Horde language, the Sixth orda – Khorezmian language, the Oguz-Kipchak language, and the Mamluk Egyptian language are widespread among researchers. The poem "Khusrau and Shyryn", Nizami’s free translation of the poem of the same name in Persian, a monument, sung by the poet Kutyp belonged to the Golden Horde era.

Results and discussions

Analysis of the words from the “Kitab bulgat al-mushtaq wa fi lugat at-turk wa al-kifjaq”

It is worth noting that a large number of words given in this dictionary, beginning with the letter "y" in the modern Kazakh language are used with a replacement for the letter "ж" [zh]. This allows us to assume that the letter "ж" in this case is an element that is borrowed from the languages of other peoples

who have historically been in contact with the Kazakhs. For example: يِلْ [yel], which means “wind”, in Kazakh language becomes “жел”, يغْمُرْ [yağmur], which means “rain”, in Kazakh becomes “жаңбыр”, يَرِقْ [yarık], which means “moonlight”, in Kazakh it is “жарық”, يَلَدز [yalduz], which means “star”, in Kazakh “жұлдыз”, the word ييلدُرَك [yapıldurak], meaning “tree leave”, in modern Kazakh is “жапырақ”, etc.

The equivalent of the word كُكْ gök, which means “sky”, in modern Kazakh language is “аспан”, while this word with the consonant replacement g> k “kök” is used to denote the word “blue”.

Moreover, we see an active transformation of the letter g>k in many other words, which is most likely the result of the influence of the Oguz on the Mamluk-Kypchak language. For example: كُمُشْ [gümüş] – “silver”, in modern Kazakh language is “күміс”, گُلْگَى gölge – “shadow”, in Kazakh “көлеңке”.

It makes sense to pay attention to words such as آيّ [ay], meaning "moon", قَرْ [ḳar], meaning "snow", طُبْرَقْ [toprak] – "earth", which have retained their phonetic and lexical features in many modern Turkic languages, including Kazakh ("ай", "қар", and "топырақ", respectively).

Table 1 below contains words from the dictionary under consideration on the topic "nature", which clearly shows the degree of transformation of Mamluk-Kipchak words in modern Kazakh and Turkish languages. There are also the equivalents of these words in Arabic, according to the dictionary, and English.

Table 1 – Mamluk-Kipchak words on the topic "nature", and its equivalents in Arabic, Kazakh, Turkish and English

Kıpchak	Arabic	Transkription	Kazakh	Turkish	English
كُكْ	السَّمَاءُ	gök	аспан	gök yüzü/sema	sky
كُنْ	الشَّمسُ	gün	күн	güneş	sun
آيّ	اَلقَمَرُ	ay	ай	ay	moon
يَرِقْ	ضوءُالقَمَر	yarık	жарық	ay ışığı	moonlight
يَلَدْز	النَّجْمُ	yalduz	жұлдыз	yıldız	star
بَلَطْ	السَّحَابُ	baluṭ	бұлт	bulut	cloud
طُمَنْ	الضَّباب	tuman	тұман	sis	fog
يغْمُرْ	المَطرُ	yamğur	жаңбыр	yağmur	rain
قَرْ	الثَّلجُ	ḳar	қар	kar	ice
يِلْ	الهَوَي	yel	жел	rüzgâr	wind
إسّيْ	اَلحَرّ	ısı	ыстық	sıcak	heat
بُزْ	الجَلِيْدُ	buz	мұз	buz	ice
صُوُقْ	اَلبَردُ وَكذَلك القتام وَالغُبور	sovuḳ	суық	soğuk	cold
يِرْ	الأَرضُ	yer	жер	yer	earth
طَاغْ	الجَبل	ṭağ	тау	dağ	mountain
طَاشْ	الحَجرُ	ṭaş	тас	taş	stone
ييلدُرَك	وَرَقُ الشَّجَر	yapıldurak	жапырақ	ağaç yaprağı	tree leaves
ييرَقْ	وَرَقَةٌ وَاحِدَة	yapraḳ	парақ	yaprak	a single leaf
أرمَنْ	الشّعَرى والغَابة وَالدّوح	orman	орман	orman	forest
يُطَق	الغُصْنُ	yoṭaḳ	бұтақ	dal	twig
گُلْگَى	الظل وَالخَيال	gölge	көлеңке	gölge	shadow and fantasy
اَلطُنْ	الذهَبُ	altun	алтын	altın	gold
كُمُشْ	الفِضَّة	gümüş	күміс	gümüş	silver
طُبْرَقْ	التُّرَابُ	ṭopraḳ	топырақ	toprak	dirt
كَمُرْ	الفَحمُ	kömür	көмір	kömür	coal
أطْ	النَّارُ	ot	өрт	ateş	fire
كُلْ	الرَّمَادُ	kül	күл	kül	ash
دَنيِزْ	البَحْرُ	deniz	теңіз	deniz	sea

Conclusion

The written monuments of the Kipchak language are works written in the Mamluk-Kipchak language using Arabic script. Kipchak-Arabic dictionaries and grammar reference books from among these works were used by the Mamluks to teach the Arabs in Egypt the Kipchak language. In such works, written in the Mamluk-Kipchak language, a large number of valuable lexical materials related to the Kipchak culture and language of the times of the Mamluk domination in Egypt and the Levant were revealed, which is of great importance in the study of the formation and historical development of modern Turkic languages. One of such dictionaries was "Kitab bulgat al – mushtaq wa fi lugat at-turk wa al-kifjaq".

In these works, written in the Mamluk-Kipchak language, a large number of valuable lexical materials related to the Kipchak culture and language of the times of the Mamluk domination in Egypt and the Levant were revealed, which is of great importance in the study of the formation and historical development of modern Turkic languages, including modern Kazakh language.

Based on the analysis carried out in the article, there is reason to say that the author's work is a very important source indicating the uniqueness and antiquity of the modern Kazakh language.

Funding

This research has been funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant AP09058228).

References

Batyrshauly, B. (2021). Relations of the Mamluk state of Egypt with Deshti-Kipchak. XIII-XV centuries: Research monograph. Almaty: Publishing house “Nur-Mubarak”.

Kulnazarova, G.S. (2017). Kipchak (Kazakh) words in the Egyptian dialect. Proceedings of the international scientific conference “Central Asia-Arab world: the interaction of history and culture”.

Aubakirova, K.K. (2015). Written monuments in the Mamluk-Kipchak language of the XIII-XV centuries. Bulletin of LN Gumilyov ENU №1 (104).

Gainutdinova, G.R. (2005). Historical and linguistic analysis of the Turkic-Tatar written monument of the XIV century Jamal ad-Dina at-Turki “Kitabu bulgat al-mushtak fi luga tat-turk wa-l-kifchak”. Diss. in search of the degree of candidate of philological sciences. Kazan.

Alibekuly, A. (2008). Turkic-Kipchak literature under the rule of the Mamluks’ (development, literary representatives, the size of the poem). Almaty: Orda.

Kumekov, B.E. (1987). Arab and Persian sources on the history of the Kipchaks in VIII-XIV centuries. Alma-Ata: Nauka.

Batyrshauly, B. (2008). Historical relations of the Deshti-Kipchak state with the Mamluk state of Egypt in the XIII-XV centuries. Bulletin of Kainar University. 4/1 edition. Almaty.

Batyrshauly, B. (2002). Contacts of Mamluk state of Egypt with Deshti-Kipchak in the XIII-XV centuries (according to Arabic data). Candidate of Historical Sciences with a degree in Historiography, Source Study and Methods of Historical Research. Almaty.

Sagynaeva, A. (2015). Material culture of Kipchaks. Kazakh history scientific-methodical journal №7 (138).

Sabyr, M.B. (2008). Language of ancient Kipchak written languages: textbook. Uralsk: Enlightener.

Balci, Onur. (2019). Memluk Kıpçak Sözlük Ve Gramerlerinde Türkmence Olarak Kaydedilen Sözcüklerden Çağdaş Oğuz Lehçelerine Anlam Değişmeler [Changes in Meaning of the Words Recorded as Turkmen in Memluk Kipchak Dictionaries and Grammars in comparison to Contemporary Oghuz Dialects]. Ankara: Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu.

Caferoğlu, A. (1984). Türk Dili Tarihi [Turkic Language History]. Istanbul: Enderun kitabevi.

Sırrı Levend, A. (1960). Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri [Stages of Development and Simplification in Turkic Language]. Ankara.

Eckmann, Janos. (2015). Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar Türk Dil Kurumu [Researches on Kipchak and Chagatai Turkic Languages], edited by Harezm Osman Fikri Sertkaya, Ankara.

Cengiz, Tomar. (1996). Memluk Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesi [Establishment and Development of the Memluk State]. Yüksek lisans tezi, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ҒТАМР 03.81.31 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.05

Ғ.Ә. Қамбарбекова[1*], Г.М. Әбикова[2]

[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
[2]БҒМ ҒК ҒО Орталық Ғылыми кітапхана, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: qazigurt2016@gmail.com

АЛМАТЫ КІТАПХАНА ҚОРЛАРЫНДАҒЫ ӘЛІШЕР НАУАИДЫҢ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫ МЕН КӨНЕ БАСЫЛЫМДАРЫ

Бүкіл түрік әлеміне ортақ ақын Мир Әлішер Науаидың еңбектерін зерттеу және бүгінгі қазақ оқырмандарына ұсыну маңызды тақырыптардың бірі. Мақаланың мақсаты ұзақ жылдар бойы арнайы зерттелмей, ғалымдардың назарынан тыс қалып келген Әлішер Науаидың Алматы кітапхана қорларында сақталған қолжазбалары мен сирек басылымдарымен таныстыру. Әлішер Науаи екі тілді әрі көп шығарма жазғандығымен ерекшеленеді. Бұл күнге шамамен отызға жуық еңбектері жеткен. Осы еңбектерінің біршамасымен қазақ оқырмандары таныс болса, оның біршамасымен әлі жақын таныс емес. Осы орайда ақынның еңбектерін тұпнұсқа мәтінді негізге ала отырып зерттеу мен түпнұсқадан тікелей қазақ тіліне аудару керектігін байқаймыз. Әлішер Науаи көзі тірісінде-ақ үлкен танымалдыққа ие болған, ал оның еңбектері қолдан-қолға өтіп, жиі көшіріліп, көптеген нұсқалары ел арасына таралған. Осы себепті ақынның қолжазбаларын әлемнің ең танымал қолжазба қорларынан кездестіруге болады. Соның ішінде Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы мен Орталық ғылыми кітапханасы да бар. Мақалада Әлішер Науаидың осы кітапхана қорларындағы еңбектері жүйеге түсіріліп таныстырылады. Сондай-ақ еңбектеріне деректанулық және тілдік тұрғыдан талдау жасалады. Әлішер Науаидың әрбір қолжазбасы мен сирек басылымының өзіндік тарихы бар. Демек ақын мұраларының сақталуы, жазуы, мұқабасы, көшірушілері, тапсырыс берушілері мен қолжазбалардың иелері де қарастырылатын болады.

Түйін сөздер: қолжазба, литография, шағатай әдебиеті, Әлішер Науаи, Хамса, Махбуб әл-құлуб, Ұлттық кітапхана, Орталық ғылыми кітапхана.

G. Kambarbekova[1*], G. Abikova[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
[2]Central Scientific Library of RSE "Gylym Ordasy" SC MES RK, Kazakstan, Almaty
*e-mail: qazigurt2016@gmail.com

Manuscripts and rare books of Alisher Navoi in Almaty Library Founds

One of the most important topics is the study of the works of the poet Mir Alisher Navoi common for the entire Turkic world and present them to today's Kazakhstani readers. The purpose of the article is to acquaint with the manuscripts and rare editions of Alisher Navoi, which for many years have not been studied and noticed by scientists. Alisher Navoi is a bilingual poet and left behind many works. To date, we know about thirty of his works. Kazakhstan readers are familiar with some of these works, and with some of them they are still not familiar. In this regard, we note the need to study the works of the poet based on the original text and translate them directly from the original into the Kazakh language. Alisher Navoi became very popular during his lifetime, his works were passed from hand to hand, often copied, many lists of his works were widely distributed throughout the country. For this reason, the poet's manuscripts can be found in the most famous libraries in the world. Among them are the National Library of the Republic of Kazakhstan and the Central Scientific Library. The article systematizes the works of Alisher Navoi, which are stored in the above-named libraries. Also, a source study and linguistic analysis of his works was carried out. Each manuscript and rare edition of Alisher Navoi has its own history. Therefore, issues of conservation, letters, covers, scribes, customers and owners of the poet's manuscripts will be considered.

Key words: manuscript, lithography, Chagatai literature, Alisher Navoi, Khamsa, Mahbub al-kulub, National Library, Central Scientific Library.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Г.А. Камбарбекова[1*], Г.М. Абикова[2]
[1]Казахский Национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
[2]Центральная научная библиотека РГП «Ғылым ордасы» КН МОН РК, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: qazigurt2016@gmail.com

Рукописи и редкие книги Алишера Навои в фондах библиотеки Алматы

Одна из важнейших тем – изучение общих для всего тюркского мира произведений поэта Мир Алишера Навои и представить их сегодняшним казахстанским читателям. Цель статьи – познакомить с рукописями и редкими изданиями Алишера Навои, которые в течение многих лет не изучались и не были замечены учеными. Алишер Навои двуязычный поэт и оставил после себя много работ. На сегодняшний день нам известно около тридцати его работ. Казахстанские читатели знакомы с некоторыми из этих произведений, а с некоторыми из них они все еще не знакомы. В связи с этим отметим необходимость изучения произведений поэта на основе оригинального текста и перевода их непосредственно с оригинала на казахский язык. Алишер Навои стал популярен еще при жизни, его произведения передавались из рук в руки, часто копировались, многие списки его работ широко распространялись по всей стране. По этой причине рукописи поэта можно найти в самых известных библиотеках мира. Среди них есть Национальная библиотека Республики Казахстан и Центральная научная библиотека. В статье систематизированы произведения Алишера Навои, которые хранятся в вышеназванных библиотеках. Также был проведен источниковедческий и лингвистический анализ его произведений. Каждая рукопись и редкое издание Алишера Навои имеет свою историю. Поэтому будут рассмотрены вопросы консервации, письма, обложки, переписчики, заказчики и владельцы рукописей поэта.

Ключевые слова: рукопись, литография, чагатайская литература, Алишер Науаи, Хамса, Махбуб аль-кулуб, Национальная библиотека, Центральная научная библиотека.

Кіріспе

Низамуддин Мир Әлішер Науаи (1441-1501) бүкіл түрік халықтарына ортақ теңдесі жоқ ақын. Бүкіл ғұмырын әдебиетке, ғылым мен өнерге және ғылым мен өнер саласының өкілдеріне қолдау көрсетумен танымал. Әлішер Науаи артынан мол шығармашылық мұра қалдырған және шығармалары оқырмандар тарапынан үлкен қолдауға ие болған ақын. Ақынның шығармалары деректер бойынша отыздан астам болса, соның дерліктей барлығы бүгінгі күнге жеткен. Түркияда жарық көрген Әлішер Науаидың еңбектерінің алғысөзінде ақынның жиырма тоғыз еңбегінің атын жазып көрсеткен. Олар: Ғарайб ал-сиғар, Навадир ал-шабаб, Бадаид ал-васат, Фавайд ал-кибар, парсыша Диуаны, Хайрат әл-әбрар, Фархад-Ширин, Ләйлі-Мәжнүн, Садди Искандар, Саб'а сайар, Мәжалисун-нафаис, Насайимул-мухабба, Рисала-йи муамма, Мизанул-аузан, Мухакаматул-луғатайн, Мунажат, Чихил хадис, Назмул-жавахир, Лисанут-тайр, Махбуб әл-кулуб, Сиражул-муслимин, Тарих-и анбийа ва хукама, Тарих-и мулуки ажәм, Зубдатут-тауарих, Халат-и Саййид Хасан Ардашир, Хамсатул мутахайирин, Халат-и пахлаван Мухаммед, Вакфие, Муншаат (Alī-Šīr Nevāyī, 2015: IX-X).

Кеңес дәуірінде ақынның шығармаларын өзбек әдебиеті шеңберінде қарыстыру жақсы жолға қойылды. Алайда түрік халықтарының бәріне ортақ ақын, ал Әлішер Науаи шығармалары ортақ «түрки» тілінде жазылғандығын ескергенде Әлішер Науаи қазақ оқырмандары үшін жат тұлға емес. Әлішер Науаи шығармаларында өз ұлты туралы нақты ешқандай мәлімет қалдырмаған. Бірақ түрік тілі мен әдебиетінің үлкен жанашыры екендігін әрбір еңбегінде көрсетіп отырған. Қала берді түрік тілінің парсы тілімен бәсекелесе алатынын, тіпті парсы тілімен салыстырғанда оқ бойы озық тұратындығын алдыға тартады. Әлішер Науаидың өмір сүрген кезі Тимурлар әулетінің билікте болған кезіне (1370-1507) тура келеді. Ақын Әмір Темірдің немересі Сұлтан Хусейн Байқарамен (1438-1506) бірге оқып, кейін Гераттың билеушісі атанғанда уәзір болғаны тарихи деректерден белгілі. Әлішер Науаидың өмірі туралы мәліметтер бірқатар түрік және парсы тілдеріндегі дереккөздерде сақталған. Ол өз заманының озық ойлы ақыны, ойшылы, білімді адамы ғана емес, мемлекет қайраткері болған. Әлішер Науаидың есімінің алдына «мир» немесе «әмір» сөзінің қосылып жазылуы оның Сұлтан Хусейн Байқараның тұсында әмір болып қызметте болғандығымен тікелей байланысты. Ақын уәзір

қызметін атқарған кезінде көптеген тарихи оқиғалардың куәгері болған, билеушілер арасындағы саяси және дипломатиялық хаттардың мәтінін жазған, сұлтанның ең жақын адамы, ақылшысы, кеңесшісі және бүкіл құпиясын білген маңызды қайраткер болған. Ортағасырлық бірқатар танымал авторлар Әлішер Науаи туралы өз еңбектерінде атап көрсеткен. Соның бірі және бірегейі – Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр (1483-1530). Бабыр өзінің «Бабыр-нама» мемуарлық шығармасында Әлішер Науаи туралы көптеген құнды мәліметтер жазып қалдырған. Әлішер Науаидың ерекше талант иесі екендігі, өнер адамдарының жанашыры болғандығы мен жан-жақтылығы туралы мәліметті Бабырдың еңбегінен кездестіреміз. Әлішер-бек деп атаған Бабыр ақынның мінезі туралы: «Ол өте сезімтал, өзі туралы қалжыңды қиын қабылдайтын адам еді» деп жазады (Захир ад-Дин Бабур, 1992: 137). Әлішер Науаидың шығармашылығы, қызметі туралы көптеген құнды мәліметтерді Бабырдан басқа сол заманда өмір сүрген бірнеше тарихи тұлғалардың еңбектерінен кездестіруге болады. Соның бірі Мұхаммед Хайдар Дулат. Науаидан кейін ешкім түрік тілінде оның деңгейінде көлемді шығарма жазбағандығын, музыка, тарих, аруз, құсбегілік және т.б. өнер салаларының бәріне ұшқыр болғандығын жазған (Дулат, 2004: 265). Науаи туралы Мұхаммед Хайдардың жазған деректерімен қазақ тіліндегі аудармасы арқылы да танысуға болады (Дулати, 2015: 290-300).

Әлішер Науаидың шәкірті, шынайы жанкүйері болған Хондемир есімімен танылған Ғийас ад-дин ибн Хумам ад-дин ибн Хʷанд-Әмір (941/1534-35 дүние салған) ақын туралы екі бірдей еңбегінде жан-жақты мәлімет берген. Оның біразын Хондемирдің «Хабиб ас-сийар» (حبیب السیر فی اخبار افراد البشر) атты еңбегінен кездестіреміз (Хондемир, 2004: 654). Бұл еңбегінде Хондемир Әлішер Науаидың ақындығы, уәзір болған кезіндегі атқарған қызметі, Сұлтан Хусейн Байқараның ұлы Бади аз-Заманды әкесіне қарсы шықпауға барынша әдемі тілмен көндіргендігі, Астар-Абад билігіне әмір болып сайлануы, осы қызметтен өз еркімен кетуі, тіпті қылыш сермеп қайрат көрсетуі және т.б. көптеген қызықты мәліметтерді келтіреді. Сонымен қатар Әлішер Науаидың дипломатиясына, әдемі сөз саптауына таңданысын жасырмай бірнеше жерде бір-екі бейт өлең арнаған (Хондемир, 2004: 160; 256-257). Хондемир «Хабиб ас-сийар» еңбегінен бұрын «Мукарам ал-ахлақ» (مکارم الاخلاق) атты еңбегінде Әлішер Науаи туралы толық мәліметті қамтуға тырысқан. Жалпы «Мукарам ал-ахлақ» еңбегі Әлішер Науаидің өмірбаяны мен қызмет жолына арналған еңбек деуге болады. «Мукарам ал-ахлақ» кітабының толық мәтінін ғылыми түсініктерімен алғаш рет 1999-жылы Мұхаммад Акбар Ашық жарыққа шығарған (Хондемир, 1999). Хондемир «Мукарам ал-ахлақ» еңбегінің алғысөзінде осы кітапты жазудағы мақсаты бүкіл ғұмырына үлкен әсер қалдырған рухани ұстазы Әлішер Науаидың атын болашақ ұрпаққа жеткізу, ұстазына деген шексіз құрметі мен алғысын білдіру екендігін атап көрсеткен (Хондемир, 1999: 31). Ирандық тарихшы Хондемир алғаш рет 1499-жылы Сұлтан Хұсайн Байқараның сарайына келгенде бірден Әлішер Науаидың назарына ілігеді. Науаи да жас Хондемирдің қабілетін байқап оны қамқорлығына алып, ақыл-кеңесін аямайды. Хондемир Әлішер Науаидың қолдауымен 1499-жылы «Масир әл-мулук» атты алғашқы еңбегін жазады. Жас тарихшы көп ұзамай «Хуласат ал-ахбар» атты еңбегін жазып, оны Әлішер Науаиге тарту (пишкеш پیشکش) етеді. Әлішер Науаи дүние салғанда Хондемир көп қайғырып ұстазына бірнеше өлең арнайды. Рухани ұстазы Әлішер Науаи мен оның замандастарына арнап «Мукарам ал-ахлақ» еңбегін жазып оны Сұлтан Хусейн Байқараға сыйға тартады. Бұдан басқа тағы да бірнеше парсы тіліндегі дереккөздерде Әлішер Науаи туралы мәліметтерді кездестіруге болады. Атап айтқанда «Тарих-и Аламара-йи Сафави» (Шукри, 1971), «Тарих-и жахангушай хақан» (Аноним, 2019), «Тарих-и аламара-йи Шах Исмаил» (Сахиб, 1971). Әлішер Науаи мен оның замандастары және шәкірттері жеке тақырып. Дегенмен Әлішер Науаидың өз замандастарына, өмір сүрген ортасына ерекше әсер еткендігі, ғылым мен білім сүйер қауымға рухани ұстаз болғандығы парсы тіліндегі жазба деректерде жиі кездеседі. Бұл мәліметтердің біршамасы зерттелген болса, бірқатары әлі оқырманға жетпегенін айта кеткен жөн.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Әлішер Науаидың қолжазбаларына келетін болсақ шығармаларының санының көп болғанына қарай бізге жеткен қолжазба нұсқалары да біршама. Бұл құнды жәдігерлер әлемнің түпкір-түркіріндегі кітапхана қорларында сақталған.

Ақынның қолжазбаларының ең үлкен бөлігі сөз жоқ Ташкентте сақталған. Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясы Шығыстану институтының коллекциясында сақталған Әлішер Науаидың қолжазбаларының каталогын 1970-жылы К. М. Муниров және А. Насиров құрастырған (Муниров, Носиров, 1970). Бұдан басқа М. Хакимов «Әлішер Науаи қолжазбаларының сипаттамасы» деген атпен УзССР ҒА Х.С. Сулаймонов атындағы Қолжазбалар институты қорында сақталған Әлішер Науаи қолжазбаларының каталогын жарыққа шығарған (Хокимов, 1983). М. Хакимов бұл каталогта 175 том Әлішер Науаидың қолжазбасы сақталғанын және әрбір қолжазбаның бірнеше нұсқасы бар болуына сәйкес Әлішер Науаидің 24 шығармасының 254 нұсқасы осы каталогқа ғылыми сипатымен енгендігін атап көрсетеді. Соның ішіндегі ең көп нұсқада сақталғаны – «Бадаи' ал-бидайа» (بدايع البدايه) атымен танылған өз қолымен құрастырған диуанына (өлеңдер жинағы) жазылған кіріспенің 31 нұсқасы, «Махбуб әл-қулуб» шығармасының 19 нұсқасы, «Хазойнул маоний» атымен аталатын диуанының 110 нұсқасы, ал бес поэмадан тұратын «Хамса» шығармасының 47 нұсқасы сақталған. Бұдан басқа, Әлішер Науаидың 24 шығармасының кейбірі ең аз дегенде бір нұсқадан, көбісі екі-үш нұсқадан сақталғанына куә боламыз (Хокимов, 1983: 17-18).

Әлішер Науаидың қолжазбалары Ташкент қаласынан басқа Самарқанд, Бұхара, Қоқанд қалаларында және Душанбе, Санкт-Петербург, Москва, Париж, Лондон, Баку, Тбилиси, Ереван, Ашхабад, Қазан, Оксфорд, Кембридж, Дублин, Берлин, Мюнхен, Вена, Рим, Упсала, Нью-Йорк, Филадельфия, Ыстамбұл, Техран, Кабул, Хайдарабад, Каир және т.б. қолжазба қорларында сақталғандығы М. Хакимовтың каталогының кіріспесінде айтылған. Бұдан басқа зерттеу жұмыстарында да ақынның мұралары сақталған қорлар атап көрсетілген. Бірақ, бұл тізімде, басқа тізімдерде де Алматы қаласында сақталған Әлішер Науаидың қолжазбалары туралы сөз қолғалмаған.

Патшалық Ресейдің Орталық Азия елдерін отарлау кезінде көптеген құнды тарихы жәдігерлерді Москва мен Санкт-Петербургке алып кеткендігі белгілі. Отанынан алыстаған құнды жазба ескерткіштердің арасында көптеген араб, парсы және түрік тілдеріндегі қолжазбалар болған. Сондай қолжазбалардың біразы Әлішер Науаидың шығармалары. Бұл шығармалардың көбісі кеңес шығыстанушылары тарапынан зерттеліп, орыс тіліне аударылып кең түрде насихатталған. Кеңес одағы 1941-жылдың басында Әлішер Науаидың 500 жылдық мерейтойын тойлауға шешім қабылдайды. Алайда соғыс басталып бұл мерекелік шара тойланбайды[1]. Дегенмен соғыс біткеннен соң 1948-жылы Ташкентте кең түрде тойланады. Сол кезде Әлішер Науаидың шығармаларын насихаттау мақсатында біршама жұмыстар атқарылған. Кеңес одағы кезінде жан-жақты насихатталған түріктілді ақындардың бірі Әлішер Науаи екендігін айта кеткен жөн.

Әлішер Науаидың 575 жылдық мерейтойының құрметіне 2016-жылы ресейлік бірқатар шығыстанушылар Москва қаласындағы қолжазба қорлар мен музейлерде сақталған Әлішер Науаидың қолжазбалары мен литографиялық басылымдарының каталогын шығарған. Бұл каталогқа Әлішер Науаидың 14 қолжазбасы мен 12 литографиялық жинағы енген (Зайцев, 2016: 208). Каталогта Әлішер Науаидың еңбектеріне арналған зерттеу мақала бар. Мақаланың авторы И.В. Зайцев ақынның әрбір қолжазбасының Москва қаласындағы қорларға келу тарихы туралы мәліметтерді толық беруге тырысқан. Арасында бір қолжазбаны 1865-жылы Самарқандта 8 рубльге сатып алынғандығы туралы мәлімет кездеседі (Зайцев, 2016: 63). Москваға және т.б. қалаларға Әлішер Науаидың қолжазбалары осылайша кең тарап кеткен. Қазақстан жеріндегі Әлішер Науаидың қолжазбалары қалай сақталды, кітапханаларда қанша қолжазбасы сақталған және ҚР Ұлттық кітапханасы мен Орталық ғылыми кітапхана қорына қашан келіп түскендігі туралы мәліметтер ешбір жерде кездеспейді. Себебі бұл тақырып осы күнге дейін арнайы зерттелмеген. Сол себепті мақаланы жазуда алдымызға бірнеше мақсат қойдық. Олар: Алматы қаласы кітапхана қорларындағы Әлішер Науаидың қолжазба және сирек басы-

[1]1941-жылы 10-12 желтоқсанда соғыс болып жатқанына қарамастан Эрмитаждың Школьный бөлмесінде Әлішер Науаидың 500-жылдық мерейтойына орай «Навои оқулары» өтеді. Алғысөзді Эрмитаждың директоры, академик Иосиф Абгарович Орбели сөйлеп, өте қиын жағдайда ұлы ақын Әлішер Науаидың мерейтойын атап өтілуде екендігін атап көрсеткен. Сонымен қатар, түрік әдебиетінің аудармашысы, ақын Николай Федорович Лебедевтың (1901-1941) достарының сүйемелдеуімен келіп, қатты қажығанына қарамастан өлең оқығанын әріптестері жазған. Жалпы соғыс жағдайында Ә.Науаидың 500-жылдық мерейтойы тек қана Ленинградта тойланғаны түрік ақынына деген үлкен құрмет екенін айту керек. Қараңыз: Рукописи и литографированные издания произведений А. Навои в московских собраниях, 2016. С. 34-35.

лымдарының тізімін анықтау, әрбір еңбегіне ғылыми сипаттама беру және алдағы уақытта ақын мұраларын зерттеудің жолдарын ұсыну. Ол үшін мақалада ақынның әрбір шығармасының толық ғылыми сипаттамасын беруді, осы мұралардың сақталуы, зерттелуі, жазуы, көшірушісі және жазу стилін анықтауды міндет етіп қойылды.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында салыстырмалы тарихи тұрғыдан талдау, саралау секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылды. Сонымен қатар осы тақырыпқа қатысты жазылған ғалымдардың еңбектері қарастырылады. Зерттеу жұмысы тікелей қолжазбалар мен көне кітаптарға қатысты болғандықтан мақаламызда көне кітаптар мен қолжазбалар тарихын зерттеудің әдістері мен қолжазбатану әдістеріне жүгіндік. Осы сала бойынша жазылған танымал ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып зерттеу жұмысы жасалды. Сондай-ақ мәтінтану мен лексикалық талдау әдістері де қамтылды.

Нәтижелері мен талқылама

ҚР Ұлттық кітапханасы Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қоры

Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапхана 1910-жылы құрылған. Ал, Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөлімі 1941-жылы Сирек кітаптар мен қолжазбалар секторы ретінде құрылып, орыс және шығыс қолжазбалары қорын, сирек кітаптар мен журналдар қорын біріктіреді (Қасымжанова, Исмаилов, 2011: 47) Сирек қордың кеш ашылуы соғыс жылдарына тура келуімен түсіндіріледі. Сонымен қатар шығыс тілдерін білетін мамандардың аз болуы да Сирек қордың қалыптасуына әсер еткен. Қорда сақталған қолжазбаларды оқып, оның ғылыми анықтамасын жазып беретін мамандардың болмауынан ұзақ жылдар бойы көптеген араб, парсы және түрік тілдеріндегі сирек кітаптар мен қолжазбалардың картотекасы жасалмай келген. ҚР Ұлттық кітапханасының Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қоры бір кезде қалыптаспаған. Алғашқы кезде сирек кітаптар мен қолжазбалардың саны аз болған. Бірте-бірте сирек қор жанашыр адамдар сыйға берген сирек кітаптар мен қолжазбалармен толығып отырған. Ең соңғы рет сирек қор 2004-2006 жылдар аралығында жүргізілген Республикалық «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бірқатар құнды қолжазбалар мен микрофильмдердің көшірмелерімен толыққан. Кітапханашылардың ауызша берген мәліметі бойынша аталмыш бағдарламасы аясында 69 парсы, 15 түрік-шағатай және 5 араб тіліндегі қолжазбалар, сирек кітаптар және микрофильмдердің көшірмелері әкелінген. Бұл туралы жазбаша арнайы мәлімет жоқ, бірақ электронды картотекада «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында көшірмесі әкелінген қолжазбалар, микрофильмдер мен сирек кітаптардың анықтамасының жанына ММ деп жазып көрсетілген және шетел қорларынан әкелінген әрбір еңбектің ішіне «Мәдени мұра» деген мөр басылған.

Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы Сирек қорындағы араб, парсы, түрік және төтеше жазудағы қолжазбалар мен көне кітаптардың картотекасының негізінде библиографиялық көрсеткіш жасалған (Сауытбеков, 1981: 749). Оқырмандар осы көрсеткіш арқылы қолжазбалар мен сирек кітаптарға тапсырыс беретін болған. Библиографиялық көрсеткіштерде ең қысқа мәлімет қамтылғандықтан, бұл библиографиялық көрсеткіш каталогты алмастыра алмайтыны белгілі. Ұзақ жылдар бойы Сирек қорда сақталған араб, парсы, түрік және т.б. шығыс тілдеріндегі қолжазбалар мен сирек кітаптардың каталогы жасалып, арнайы зерттелмей келген. Қазақстан республикасы тәуелсіздік алған жылдардан бастап сирек қорда сақталған көне кітаптар мен қолжазбалардың каталогын жасау қолға алына бастады. ҚР ҰК Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар қорындағы парсы тіліндегі қолжазбалардың каталогы алғаш рет 2008-жылы жарық көрді (Абдулло, Камаледдини, 2008). Бұл каталогқа парсы тіліндегі 112 қолжазбаның аннотациясы енген және каталог орыс тілінде. Ал парсы тіліндегі литографиялық сирек кітаптардың каталогы алғаш рет 2011-жылы қазақ тілінде жарық көрген (Қамбарбекова, 2011). Бұл каталогқа Иран, Үндістан, Орталық Азия, Еуропа, Ресей, Азербайжан, Түркіменстан, Түркия және Грузия елдерінде жарық көрген парсы тіліндегі 247 көне кітаптың ғылыми аннотациясы енген. Биыл ҚР Ұлттық кітапханасында сақталған араб жазуындағы түрік тіліндегі сирек кездесетін кітаптардың каталогы жарық көрді (Kabadayi, Shadkam, 2021: 394). Бұл каталогқа 417 түрік тіліндегі литографиялық кітаптардың ғылыми аннотациясы енген және каталог түрік тілінде жарық көрген. Көріп тұрғанымыздай

жоғарыда атап көрсеткеннен басқа әлі күнге дейін араб, түрік, татар және өзбек тілдеріндегі қолжазбалар мен сирек кітаптардың жеке каталогтары жасалмаған. Демек, бұл бағытта шығыстанушыларға жүктелетін жұмыс көп. Соның ең бастысы осы қордағы қолжазбалар мен сирек кітаптардың каталогын дайындау және осы жазбаша мұраны зерттеп ғылыми айналымға енгізу.

Әлішер Науаидың қолжазбалары мен сирек басылымдары

Әлішер Науаидың қолжазбалары туралы сөз болғанда ҚР Ұлттық кітапханасының Сирек қорында сақталған түрік тіліндегі қолжазбалардың каталогы әлі күнге дейін құрастырылмағанын айтуымыз керек. Осы күнге дейін дайындалған библиографлық көрсеткіштегі шағатай тіліндегі қолжазбалардың саны шамамен 70. Бұл қолжазбалардың ішінде Әлішер Науаидың әр түрлі шығармаларының он қолжазбасы кездеседі. Өлең жинақтардың аты әртүрлі: «Диуан-и Мир Әлішер Науаи» және «Диуан-и Науаи» деген атпен бес қолжазба сақталған. Сонымен қатар, «Махбуб «әл-қулуб» шығармасының екі қолжазбасы мен «Хамса» (Бес поэма) шығармасының екі қолжазбасы кездеседі. Бұған қосымша 75 шифрлы қолжазбада Әлішер Науаидың бірнеше қысқа шығармасы кездеседі. Қолжазба бірнеше қысқа шағатай және парсы тілдеріндегі шығармалардан тұрады және нақты аты жоқ. Сирек қорда Әлішер Науаидың қолжазбаларынан басқа литографиядан жарық көрген сирек басылымдары да сақталған. Картотекада немесе библиографиялық көрсеткіште шағатай тіліндегі кітаптар жеке жазылған. Шағатай тіліндегі литографиялық кітаптардың ішінде Әлішер Науаидың 16 шығармасы кездеседі (Сауытбеков, 1981: 169-174). Сонымен қатар, өзбек тіліндегі литографиялық кітаптардың тізімі жеке жазылған. Бұл бөлімде Әлішер Науаидың тағы үш шығармасын кездестіруге болады (Сауытбеков, 1981: 142-143). Әлішер Науаидың шығармалары шағатай тіліндегі және өзбек тіліндегі шығармалар деп екі бөлімде берілген. Ал, жақында ғана түрік тілінде жарық көрген ҚР Ұлттық кітапханасында сақталған араб жазуындағы түрік тіліндегі сирек кездесетін кітаптардың каталогына Әлішер Науаидың литографиялық 16 жинағы енген. Науаи шағатай және өзбек тілінде жеке-жеке шығармалар жазбағаны белгілі. Демек ақынның еңбектері бір тілдің астына топтастырылуы керек. Бірақ әлі күнге дейін бұл жайында жүйесіздік бар екендігін байқаймыз. Сонымен сирек қорда сақталған Әлішер Науаидың литографиялық шығармаларының саны – 19. Оның ішінде ақынның он екі диуаны (өлеңдер жинағы), үш «Махбуб әл-қулуб», екі Хамса, бір «Мухакаматул луғатайн» және бір проза түріндегі «Науаидың проза түріндегі Хамсасы» (Насре Хамса-йе Навои) атты шығармасы бар. Әлішер Науаидың литографиялық еңбектерінің көбісі Ташкент және Санкт-Петербургтегі литографиялардан жарық көрген.

Әлішер Науаидың ҚР Ұлттық кітапханасы Сирек қорындағы қолжазбаларының сипаттамасына келсек ақынның шығармаларының ішіндегі ең қомақтысы – Хамса (Бес поэма). Сирек қорда Ниауаидың екі бірдей Хамсасы сақталған. Олардың бірі خمسهٔ نوایی – Науаидың Хамсасы деп аталады. Әр поэманың жеке унваны[2] бар, 330 парақта мөр болған, бірақ ол кейіннен өшірілген. Шығарманың жазуы насталиқ, мұқабасы сақталған және конверт пішіндес, әр беттегі мәтін 4 бағанға бөлінген, әр бетте 13 жол, 334 парақ; 28.5х18 см. Қолжазбаның көшірушісі мен көшірілген жылы белгісіз. Бес поэманың жинақтағы тәртібі төмендегідей:

1. Хайрат әл-әбрар (خیرت الابرار) поэмасы 1-70 пп.
2. Фархад – Ширин (فرهاد و شیرین) поэмасы 71-164 пп.
3. Ләйлі – Мәжнүн (لیلی و مجنون) поэмасы 164-219 пп.
4. Садди Искандар (سد اسکندر) поэмасы 220-331 пп.
5. Саб’а сайар (سبعه سیار) поэмасының аты жазылған, бірақ бұл поэма жинаққа енбеген.

Жалпы, бес поэма жазған ақындардың еңбектерін көшіргенде бір немесе екі поэмасының енбей қалуы жиі кездеседі. Науаидың Хамсасын құрастыруда да бұл жағдай кездеседі. М. Хокимовтың каталогында үш поэмадан тұратын, төрт поэмадан тұратын және бес поэмадан тұратын Хамсалар кездеседі (Хокимов, 198: 138-143). Бұлай болуының өзіндік себептері бар. Қолжазба жазуда ең бастысы жақсы қағаз дайындап алу. Егер жеткілікті мөлшерде қағаз болса, онда көшірушіге тапсырыс беріледі. Ары қарай көшіруші бетті өлшеп, өлең жолдарын есептеп жазып шығады. Бірақ қағаз дайындауда дұрыс есептелмей кейде парақ саны жетпей қалады немесе бірнеше парақ соңында бос қалып жатады. Бұл қағаздың тапшылығынан

[2] Унван –атау, ат. Қолжазба өнерінде унван деп шығарманың аты жазылған титулды бетті атайды.

болады немесе бір бетке жазатын өлең жолдарының санын дұрыс есептемегеннен болады. Сондықтан кейде бес поэманы жазуға жоспарлағанмен төрт поэма немесе үш поэма жазылады. Сирек қордағы Науаи Хамсасының жағдайы осыған ұқсас. Поэманың аты жазылып орны дайындалған, бірақ парақ саны аз қалғандықтан бесінші поэма симай қалған.

Сирек қордағы Хамсаның екінші қолжазбасы Хамса-йи Әмир Әлишир Науаи – خمسهٔ امیر علی شیر نوایی деп аталады. Поэма төрт бағанға бөлініп, тақырыптар қызыл сиямен жазылған. Әр поэманың басында жеке унваны бар және көркем безендірілген. Сонымен қатар қолжазбаның ішінде бірнеше миниатюра бар. Миниатюралардың сапасы төмен. Қолжазбаның 309 және 312 парағында мөр бар. Мөрдегі жазу: Масуд ибн Ташмухаммед, 1337». Шығарманың жазуы ұсақ насталиқ, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 21 жол; 1279/1865-жылы көшірілген, көшірілген жері – Түркістан; 314 парақ; 31х16,5 см. Форзац бетінде вақфие وقفیه деп жазылған. Сонымен қатар қолжазбаның форзац бетінде кейінірек сиямен жазылған жазу бар: شاعر نوایی دك شعری ناوایی اقین نڭ وله ڭی *Шайыр Науаидың шері, Науаи ақынның өлеңі.* Бұл жазуға қарап бұл Хамсаның иесі қазақ оқырманы болғанын аңғару қиын емес.

Бес поэманың құрастырылу тәртібі төмендегідей:

1. Хайрат әл-әбрар (خیرت الابرار) поэмасы 1-48 пп.

2. Ләйлі – Мәжнүн (لیلی و مجنون) поэмасы 49-99 пп.

3. Хусроу – Ширин (خسرو و شیرین) поэмасы 100-175 пп.

4. Саб'а сайар (سبعه سیار) поэмасы 176-233 пп.

5. Садди Искандари (سد اسکندر) поэмасы 234-311 пп.

Бұл Хамсаға бес поэманың бәрі енгеніне куә боламыз. Айта кетер жай, бұл Хамсаның жазуы ұсақ әріптермен жазылған және қолжазбаның көлемі алдыңғы қолжазбаға қарағанда үлкенірек. Қолжазбаның парақ саны жағынан бірінші Хамса 334 парақ, ал екінші Хамса 314 парақ. Сиымдылығы жағынан екіншісінің парақ саны аз болса да оған бес поэма сиып кеткен. Сондай-ақ Хамса дәстүрінде бес поэманың да орналасу тәртібі ауысып отырған. Бірде көшіруші «Хайрат әл-әбрар» поэмасынан бастаса, бірде «Ләйлі-Мәжнүн» поэмасынан бастайды. Бірақ негізінен бес поэма «Хайрат әл-әбрар» поэмасынан басталады. Ал Хамсаның соңы әдетте «Ескендірдің қақпасы» немесе «Жеті планета» поэмасымен аяқталады. Бұның бәрі қолжазба өнерінің ерекшеліктерінен туындайтын қызықты деректер.

Сирек қорда «Махбуб әл-қулуб» атты ақынның қара сөзбен жазылған өзі көрген-білген, қоғамдағы әртүрлі жағдайлар туралы қорытынды пікірлері жазылған шығармасының екі нұсқасы сақталған. Оның біріншісі Махбуб әл-қулуб Әмир Әлишир Науаи محبوب القلوب امیر علیشیر نوائی деп аталады. Қолжазбаның мұқабасы қайта қалпына келтірілген. Колофоны жоқ, тиісінше көшірушісі де көшірілген жылы да белгісіз. Қолжазбаның жазуы насталиқ, әр беттегі мәтін 17 жол; 125 парақ; 23.5х15 см. Екінші Махбуб әл-қулуб محبوب القلوب шығармасының басында парсы тілінде діни шығарма бар (1-15 п.). Содан кейін «Махбуб әл-қулуб» шығармасы басталады (16-80 п.). Шығарманың бастапқы екі-үш беті кем. Қолжазбаның жазуы насталиқ, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 15 жол; деф: басы мен аяғы жоғалған; 80 парақ; 21.5х13 см. Бұл қолжазбаның басы парсы тіліндегі шығармадан (15 п.) басталуына байланысты парсы тіліндегі қолжазалар каталогына енген (Абдулло, Камеледдини, 2008:146). Бірақ каталог жасау тәртібіне сай бұл қолжазба түрік тіліндегі қолжазбалар каталогында болуы тиіс. Махбуб әл-қулуб шығармасы ақынның ең соңғы шығармасына жатады. Науаидың бұл еңбегі туралы М. Әуезов былай деп жазған: «Мұнда өмірдің тәжіриесі, көрген-білген үлкен халдер, қоғамдық халдер туралы өзінің қорытынды пікірлерін айтады. Халық қамы мен патшалық ниетінің арасындағы бітімсіз жаулықты, елдің ызасын, жиренішін, қорлығын айтады. Жуандардың әділетсіздігін, залымдығын, жыртқыштығын таңбалайды. Жұрт мұңына соншалықты жақын келген бұл шығарманың тілі де халық тіліне, халық шешендігіне, мақал-афоризмдеріне аса жақын, асыл, бай өрнектеп жазылған» (Әуезов, 2014: 257).

Әлішер Науаидың Сирек қорда бес диуанының (өлеңдер жинағы) қолжазбасы сақталған. Оның бірі Мәдени мұра бағдарламасы аясында жеке коллекциядан сатып алынған. Аты – «Диуан-и Науаи» دیوان نوایی, шығарманың жазуы шикасте аралас насталиқ, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 11-13 жол; 113 парақ; 27х17 см. Келесі өлеңдер жинағының жазуы насталиқ, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 11-12 жол; 215 па-

рақ; 29.5х17 см. Бұл екі жинақтың да көшірушісі де көшірілген жылы да белгісіз. Үшінші диуанның да жағдайы тура осылай: жазуы насталиқ, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 15 жол, көшірілген уақыты 1231/1813; қолжазбада екі мөр бар, жазуы оқылмайды; 149 парақ; 25.5х16 см. Төртінші қолжазба диуанның аты Диуан Мир Әлишир Науаи دیوان میر علی شیر نوایی жазуы шикасте аралас насталиқ, мұқабасы қайта қалпына келтірілген, әр беттегі мәтін 13 жол; көшірген – Молла Мұхаммед Құлқари, көшірілген уақыты 1276/1858; 344 парақ; 25х14 см. Форзац бетінде сиямен «Түркістанда табылды» деп араб графикасында жазылған жазу бар. Бұл жазуға қарап, Түркістан өңіріндегі мектеп-медреселерде Науаидың шығармалары сұранысқа ие болған деген ойға келеміз. Бесінші диуанның нақты атауы жоқ. Басында хадистер бар (1-45 б.), сосын Фасихи диуанынан үзінді ғазалдар (67-69 б.), ары қарай Науаидың ғазалдары беттің ортасына, жиектеріне түсініктер жазылған (69-814 б.). Біраз парақтар бос қалдырылған (815-816), одан ары қарай түрлі қыталар мен таржибандтар кездеседі (817-844). Бұл жинақтың көшірушісі де көшірілген жылы да белгісіз. Шығарманың жазуы көркем насталиқ, мұқабасы сақталған, әр беттегі мәтін 17 жол; 844 бет; 31х19 см.

Әлішер Науаиге қатысты соңғы қолжазбаның аты жоқ. Қолжазба бірнеше араб, парсы және шағатай тілдерінде жазылған шығармалардан тұрады. Негізінен Әлишер Науаидің еңбектері. Қолжазбадағы түрлі шығармалардың реті төмендегідей:

1. 1а бетінде Махдум Азамның мінәжәті, парсы тілінде.

2. Бұдан кейін 11 жол өлеңнен тұратын «мунажати дигар» (басқа бір мінәжат), парсы тілінде.

3. Әлишир Науаидің «Махбуб әл-қулуб» шығармасы (1-6 п.). Проза түрінде жазылған шығарманың басы ғана жазылған.

4. Мінәжат (6b.п.), парсы тілінде. Мінәжат жиекке ретсіз жазылған.

5. Хәзіреті шах Маруанның лақабтары (7-8 п.). Төрт бағанға бөлінген парсы тіліндегі өлең 6 жолдан тұрады.

6. Әбдірахман Жәмидің 8 жолдан тұратын өлеңі (8-9 п.). Өлең парсы тілінде және бетке қиғашынан жазылған.

7. Рисала-йи Әмир Әлишир – Әмир Әлиширдің рисаласы (9-14 п.), парсы тілінде.

8. Арбаин-и Әлишир Науаи – Науаидің қырық хадисі (14-20 п.), түрік тілінде.

9. Шарх-и маджма әл-бахрайн, араб тілінде (20-21 п.).

10. Хамсат әл-мутаххайирин, Науаидың шығармасы (21-61 п.). Бұл еңбекте Әлишер Науаи сопылық шығармаларға талдау жасайды. Проза түрінде жазылған, шағатай тілінде, 1227-жылы көшірілген.

11. Әбдірахман Жәмидің мінәжәты (61-62 п.). Әр беттегі өлең 15 жол, парсы тілінде.

12. Әбдірахман Жәмидің мінәжәті (62-64 п.). Әр беттегі өлең 17-18 жол, парсы тілінде.

13. Молла Муиннің мінәжәті (64-65 п.), әр беттегі өлең 19-20 жол, парсы тілінде.

14. Мизан әл-аузан – Өлшемдердің өлшемі (64-87 п.). Науаидың бұл шығармасы өлең өлшемі арузге арналған, шағатай тілінде.

15. Хазреті Әлиден басталатын имамдардың тізімі, парсы тілінде және ірі насталиқ жазуымен жазылған (88а-б).

16. Хазреті Шейх Хасан Хирқанидің мінәжәті (89а). Мінәжат 10 жолдан тұрады, парсы тілінде ірі насталиқ жазуымен жазылған.

17. Хазреті Шейх Сағди Рахматуллахтың мінәжәті (89-90). 25 жолдан тұратын мінәжәт парсы тілінде жазылған.

Қолжазбаның бастан-аяқ жазуы насталиқ, мұқабасы сақталған, әр беттегі мәтін 13 жол, қоқан қағазы, белгілер қызыл сиямен жазылған; 90 парақ; 25х12.5 см. Бұл жинаққа қарап, көбінесе парсы тіліндегі мінәжаттар мен Науаидың үш шағын шығармасының топтастырылғанын және мұндай әдістің тиімді болғанын байқаймыз. Көлемі шағын шығармаларды осылайша бір кітап етіп жазу дәстүрі Иранда, Үндістанда, Түркия және Орталық Азияда болған.

Сирек қорда сақталған Әлішер Науаидың литографиялық басылымдары

Жоғарыда ақынның литографиялық басылымдарының саны 19 екенін айтылды, соның үшеуі өзбек тіліндегі кітаптар бөлімінде берілген.

1. Өзбек тіліндегі литографиялық кітаптар бөлімінде кездесетін үш еңбектің біріншісі – Мухакамат ал-луғатайн محاكمة اللغتين – ترک لغتی بیلان فارسی نینک محاکمه سیدن عبارت دور. Бұл кітап Ашур Аала Тахиридің тапсырысымен 1936-жылы Қоқандтағы паровая литографиясынан жарық көрген. Кітапты баспаға әзірлеген – Махдум ибн Шах Юнус. Беттер саны – 39, жазуы ортаазиялық насталиқ. Кітаптың алғысөзі бар. Алғысөзінде құрастырушы Әлішер Науаи-

дың қысқаша өмірбаяны мен еңбектері туралы мәліметті қамтыған.

2. Насре Хамса-йи Навои – Науаидың хамсасының проза түріндегі үзіндісі, екінші атауы Ескендірнама. Басында ақынның қысқаша өмірбаяны берілген. Ташкент: Арифжанов литографиясы, 1326/1908 жылы басылған. Жазуы насталиқ, беттер саны – 100. Бұл шығармаға қарап, поэманы проза түрінде баяндау дәстүрін байқаймыз. Мұндай дәстүр парсы әдебиетінде кездеседі. Фирдаусидың көлемі үлкен Шахнама поэмасын кішігірім дастандарға бөліп проза түрінде баяндау дәстүрі болған. Мұның себебі қарапайым халыққа поэзия тіліне қарағанда проза тілі жақын болғандығымен түсіндіріледі. Қазірше Науаи поэмаларының ішінде тек Ескендірге арнаған поэмасы ғана проза түрінде баяндалғанын кездестірдік.

3. Ақынның екі Хамсасы сақталған, бірі өзбек тілі бөлімінде, екіншісі шағатай тіліндегі кітаптардың ішінде. Бірақ екі Хамсаны салыстыра отырып бір екеніне көз жеткіздік. Хамса 1923/1905 жылы Ташкенттегі О.А. Порцев литографиясында басылған. Жазуы насталиқ, беттер саны – 508.

4. Махбуб әл-қулуб шығармасының 3 нұсқасы сақталған. Оның екеуі бір басылым, Ташкентте 1325/1907 жылы Бұхарадағы литографиядан жарық көрген. Ал үшіншісі Стамбұлдағы Амира литографиясында 1289/1872 жылы жарық көрген.

5. Диуан – Әлішер Науаидың өлеңдер жинағының 12 басылымы бар. Бұл жинақтардың бәрі Ташкентте 1886-1916 жылдар аралығында жарық көрген. Көлемі мен жинаққа енген өлеңдердің мазмұны жағынан өте жақын. Кейбір жинақтар бір-біріне толығымен ұқсайды және бір-бірін қайталайды. Әлішер Науаидың төрт түрлі атаумен құрастырылған жинақтары болған. Соның бірі – Ғарайб ас-сағир. Сирек қорда сақталған Науаидың өлеңдер жинағының бәрі осы Ғарайб ас-сағир жинағы. Бұл диуандардың тапсырыс берушілері мен көшірушілері бөлек, бірақ кейде қайталанады. Баспаға әзірлеушілердің аты Молла Абдолла Жами ибн Асадулла Қажы, Молла Ғұлам Хасан, Мырза Ахмад Мырза Карим, ал көшірушілер Молла Юлдаш Қоқанди, Молла Юсуфжан ибн Молла Закиржан.

«Ғылым ордасы» Орталық Ғылыми кітапханасының Сирек кітаптар мен қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімі

Орталық ғылыми кітапхана 1932-жылы құрылған. Бұл кітапхана Ғылым Академиясының ғимаратында орналасқан. Бұл күндері аталмыш ғимарат «Ғылым ордасы» деп аталады. Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитеті «Ғылым ордасы» Орталық ғылыми кітапханасының (БҒМ ҒК ҒО) Сирек кітаптар мен қолжазбалар және ұлттық әдебиет бөлімінде көптеген араб, парсы, түрік, татар, өзбек және т.б. батыс және шығыс тілдеріндегі сирек кітаптар мен қолжазбалар сақталған. Орталық ғылыми кітапхананың Сирек қорында сақталған қолжазбалар мен сирек кітаптардың зерттелуі де Ұлттық кітапханадағы жағдайға ұқсас. Парсы тіліндегі кітаптардың каталогы алғаш рет 2015-жылы дайындалып, жарық көрген (Қамбарбекова, 2015). Бұл қорда сақталған сирек кітаптар мен қолжазбалардың каталогы тілдерге қарай жеке-жеке әлі құрастырылмаған және өз зерттеушілерін күтуде. Оқырмандар дәстүрлі картотекалар мен электронды кітаптар жүйесі арқылы іздеген қолжазбалары мен сирек басылымдарына тапсырыс бере алады.

Орталық ғылыми кітапханасы Сирек қорындағы Әлішер Науаидың қолжазбалары мен сирек басылымдары

Бұл қорда Әлішер Науаидың үш қолжазбасы мен он төрт сирек басылымы сақталған. Қолжазбалардың бәрі ақынның өлеңдер жинағы. Қысқаша сипаты: бірінші қолжазбаның басы-аяғы жоқ, қалың қағаз, жазуы насталиқ, 104 парақ; 24x16 см. Көшірушісі және көшірілген жері мен жылы белгісіз. Шығарманың басы: ای نو بهاری عارضینک صخیفه جان پرورهوا Екінші қолжазба да толық емес, 1324/1906 жылы көшірілген, 110 парақ; 24x16 см. Қолжазбаның нақты аты жоқ бірақ өлеңдерінің мазмұнына қарап Әлішер Науаидің диуаны екенін білеміз. Бұл қолжазбаның басында Науаидың ғазалдары 1-17 п., барлығы 30 ғазал енген. Ал қалған 18-108 п. Әбдул Қадыр Биделдің ғазалдары. Бұл қолжазбаның да көшірушісі мен көшірілген жері белгісіз. Үшінші қолжазбаның жағдайы да тура осыған ұқсас. Басы-аяғы сақталмаған, көшірушісі, көшірілген жылы белгісіз, мұқабасы қайта қалпына келтірілген диуан. Бұл үш қолжазбаның бәрі де Науаидың «Бадаидул-васат» деп аталатын өлеңдер жинағы екенін қолжазбалардың ішіндегі ғазалдарына қарап анықталды.

Орталық ғылыми кітапхананың қорында сақталған Әлішер Науаи шығармаларының си-

рек басылымдары он төрт. Оның үшеуі Махбуб әл-қулуб, екеуі Хамса, қалған тоғызы ақынның әр жылдары жарық көрген өлеңдер жинағы. Айта кетерлік жай осы қорда сақталған үш «Махбуб әл-қулуб» бір шығарма. Үшеуі де Бұхарада 1325/1907 жылы жарық көрген. Ал, қалған екі Хамса да бір басылым. Оны Хорезмде 1297/1880 жылы Молла Мұхаммед Юсуф ибн Хорезми көшірген. Ақынның өлеңдер жинағы ғана әр жылдары жарық көрген. Соның бірі – Стамбұлда Ариф Әфенди литографиясынан 1317/1899 жылы жарық көрген, 208 бет. Көшірушісі Мұхаммад Садық Афған Қандыхари, ал тапсырыс берушісі Қажы Мұхаммед Садық ишан Хужандиоғлы. Қалған диуандарының бәрі Ташкент қаласындағы түрлі литографиялардан жарық көрген. Диуандардың ішінде нашар сақталғандары да бар, бірінің алғашқы парақтары жоқ, бірінің соңы жоқ. Науаи диуандарының мазмұнына қарай, екі түрлі жинағы сақталғанына көз жеткіздік. Біріншісі – «Ғарайб ас-сиғар», екіншісі – «Навадир ал-шабаб». Осы екі түрлі өлеңдер жинағы түрлі литографияларда жиі жарық көрген және халық арасына кең тараған. Әрине, қалған екі диуаны да халық арасына кең тарағаны күмәнсіз, бірақ қазірге Ұлттық кітапхана мен Орталық ғылыми кітапхана қорларынан кездеспеді.

Орталық ғылыми кітапхананың Сирек қорында Науадың тағы екі шығармасы сақталған. Бұл шығармалар типографиядан жарық көрген кітаптар, бірақ Науаидың еңбектерін зерттеуде маңызды басылымдарға жатады. Оның бірі Париж қаласында 1841 жылы жарық көрген Науаидың екі шығармасының факсимиле мәтіні. Кітаптың аты – Chrestomathie en Turk Orientales De L'emir Ali-Schir (Әлішер Науаидың еңбектерінің хрестоматиясы). Бұл хрестоматия ретінде шығарылған еңбек екі томдық, бірақ Сирек қорда оның бір томы сақталған (Quatremère, 1841). Хрестоматияға ақынның «Мухакаматул луғатайн» мен «Тарих-и ажәм» және бір Маснавиі енген. Мәтінін баспаға әзірлеген танымал француз шығыстанушысы Этьенн-Марк Катрмер (Etienne Marc Quatremère 1782-1857). Катрмер сондай-ақ Бабыр-нама, Бахтияр-нама, Тазкират ал-аулия шығармаларының мәтіндерін хрестоматия етіп жарыққа шығарған. Егер басылымның шыққан жылы мен Науаидың Сирек қорда сақталған көптеген литографиялық басылымдарының жылын салыстыратын болсақ, француз ғалымының хрестоматиясы тіпті кейбір қолжазбалардан да бұрын жарық көргенін байқаймыз. Сондықтан Науаи шығармаларының мәтінімен жұмыс істегісі келетін зерттеушілер үшін бұл басылым таптырмайтын дүние деуге болады. Бұдан басқа Сирек қорда бұл күнде сирек басылым болып саналатын екі еңбек сақталған. Оның бірі – Махбуб әл-қулуб. Бұл еңбектің мәтінін 1948-жылы белгілі ғалым А. Н. Кононов (1906-1986) ғылыми түсініктерімен бірге жарыққа шығарған (Кононов, 1948). Екінші басылымның аты – Саб'а сайар (Жеті планета) поэмасы. Бұл поэма Хамса деп аталатын бес поэманың бірі. Поэманың мәтінін шағатай тілінде, қайта теріп баспаға әзірлеген Парса Шамиев. Сыртқы анықтамасы: Ғылыми-сыни мәтін, Төртінші дастан. Ташкент: Фан, 1956. Мәтіннің қысқа алғысөзі бар және ол араб графикасында жазылған. Кітаптың оң жақ мұқабасына авторы мен басқа да мәліметті өзбек тілінде бірақ араб графикасында жазған: سبهء سیار. علیشیر نوایی. علمی تنقیدی متن. تورتونچی داستان. طیارلاوچی: پارسا شمییف. Байқағанымыздай мұндай басылымдар бірнешеу болуы мүмкін және ондай басылымдардың бәрі де Әлішер Науаи еңбектерінің түпнұсқа мәтінімен тікелей жұмыс істейтін зерттеушілер үшін аса құнды материал деп санаймыз.

Қорытынды және тұжырымдама

Әлішер Науаидың Алматы кітапхана қорларында сақталған қолжазбалары мен сирек басылымдарына арналған зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе төмендегідей шешімге келеміз. Алматыдағы екі үлкен кітапхана қорларында сақталған Әлішер Науаидың қолжазбалары мен сирек басылымдарының саны аз емес. Екі кітапхана қорындағы Әлішер Науаи қолжазбалары он үш (13), сирек басылымдары отыз үш (33), жалпы саны қырық алты (46). Ақынның отыз шақты еңбегінің ішінде мақалада қарастырған екі кітапхана қорында сақталғандары: Хамса, Махбуб әл-қулуб, Мухакаматул луғатайн, Арбайин, Хамсат әл-мутаххайирин, Мизан әл-аузан, Ғарайб ас-сағир, Навадир ал-шабаб. Әдетте бес поэма жеке-жеке бес шығарма болғандықтан ақынның барлығы 12 түрлі шығармасы сақталған. Кейбір шығармалары екі немесе одан да көп нұсқада сақталған. Атап айтқанда:

Диуан – 25 нұсқасы сақталған, оның төртеуі қолжазба, 21 литография;

Хамса – 4 нұсқасы сақталған, екеуі қолжазба, төртеуі литографиялық басылым;

Махбуб әл-қулуб – 7 нұсқасы сақталған, екеуі қолжазба, бесеуі литография және бір факсимиле мәтін;

Мухакаматул луғатайн – бір литографиялық басылым және бір факсимиле;

Арбайин – бір қолжазба нұсқа;

Хамсат әл-мутахххайирин – бір қолжазба нұсқа;

Мизан әл-аузан – бір қолжазба;

Тарих-и мулуки ажәм – бір факсимиле басылым;

Ескендір-нама – бір литографиялық проза түріндегі басылым;

Жеті планета – бір факсимиле мәтін.

Екіншіден, шағатай тілінде жазылған тарихи, әдеби және т.б. тақырыптардағы жазбаша мұраларды парсы тілінсіз зерттеу мүмкін емес. Ол туралы көптеген шығыстанушылар толымды пікір қалдырған. Сондықтан Әлішер Науаидың шығармаларын зерттеуде парсы тілі мамандары, яғни ирантанушылардың турколог мамандармен бірге зерттеуі қажет екендігін ерекше атап көрсеткен жөн. Сөзіміз дәйекті болу үшін мақалада қарастырған Әлішер Науаидың өлеңдер жинағындағы жеті ғазалдан сексенге жуық парсы сөздері кездесетінін нақты мысал негізінде көрсетеміз. Ол сөздер: – پیدا پرورده – نفس افسا – قطره – کویا – شیدا – رویش – پروانه – جاهل – رخسار – دیباچه –غوغا – بسی – مشکل – فریاد – کاه کاه – همان – سایر – پاسبان – جاوید – آثار – نشان – خورشید شان – داغی – نومید (نا امید) – ناکهان – زهی – جولان – کنبد – میل – چرخ – نسیم – سنبل – سراسر – سرکشته – رنج – وصل – منزل – خوشکو – پرده – خاک – شتاب – جرم – کناه – مه (ماه) – لاله – ساغر- ساقی – زنا – صدا – زنگ غم – غم زده – می – جام – وحدت – کبر – مثل – نثار – رسوا – دیوانه – جلوه – چهره – تا – که – تشنه لب – هر دم – ندا – خسته – دوا – ازل – سطح – طرفه – نو پیدا – خرمن برق – خطا – برک – کل – بلبل

Бұл сөздердің ішінде араб кірме сөздері де бар және бұл кірме сөздер Науаи заманына дейін парсы тілінің төл сөзіне айналып кеткенін айта кеткен жөн. Екіншіден, шағатай тіліне енген парсы сөздерінде «г» әрпі «к» болып жазылған. Үшіншіден, парсы кірме сөздерінің көбісі үйқасқа келіп түседі. Яғни, әр бейттің соңында ұйқас болу үшін таңдалатын сөздер осы парсы сөздері. Мысалы: шейда, гуйиа, ғауға, пейда, нафс-афса, хаста, чихра, хата, лола, желва, нупейда және т.б. Жалпы алғанда Әлішер Науаи шығармаларында парсы сөздерінің жиі кездесуі XV-XVI ғасырлар үшін қалыпты жағдай. Ақын өмір сүрген кезде парсы сөздерін араластырып сөйлеу және парсыша жазу дәстүр болған және бұл сөздерімізге көптеген әдеби және тарихи шығармалар дәлел бола алады. Бірақ Әлішер Науаидың ерекшелігі мен мықтылығы парсы тілі мен әдебиетінің жетегінде кетіп қалмай түрік тілінде жырлағанында. Әлішер Науаи парсы тілі мен түрік тілінің терезесі тең, қатар жырлана алатынын өз шығармалары арқылы дәлелдеп кеткен.

Үшіншіден, Әлішер Науаидың шығармаларын сақтаушылар мен тапсырыс берушілеріне қарап мынадай ойға келеміз. Ақынның еңбектері Қазан төңкерісіне дейін Бұхара, Ташкент және Хиуа секілді қалалардағы литографияларда жиі жарық көрген. Оған қосымша қолжазбалары да көшіріліп отырған. Ал тапсырыс берушілердің аты-жөніне қарап бәрінің есімдерінде молда (мулла) деген анықтауыш сөзі бар екенін ескере отырып тапсырыс берушілер сол кездегі медресе-мектеп ұстаздары болған деп шамалаймыз. Ол дегеніміз Науаидың еңбектері сол кездегі орта білім беретін ғылым ошақтарында оқытылғандығын және сұранысқа ие болғандығын білдіреді. Жалпы қолжазбаға тапсырыс беру де литографиялық басылымын арнайы рұхсат алып шығару да қаражатқа тірелген. Бірақ сұраныс болғандықтан бұл мәселе шешімін тапқан деп ойлаймыз. Осы ретте Ұлттық кітапханада сақталған Науаидың бір Хамсасы мен Диуанының Түркістаннан табылғаны ерекше назар аудартады. Түркістан аймағындағы медреселерде Науаи шығармалары оқытылғаны жоғарыда айтылды. Бірақ тек қана Түркістан аймағында емес Қазақстанның көптеген аймағында Әлішер Науаидың еңбектерін Хафиз, Сағди, Фирдауси, Низами, Бидил еңбектерімен қатар оқығанын Абай Құнанбайұлы мысалынан анық байқаймыз. Бұл туралы белгілі шығыстанушы Ө. Күмісбаев «Науаи және Абай» атты зерттеуінде жан-жақты қарастырған (Күмісбаев, 2012: 264-273). Сонымен қатар, Ұлттық және Орталық ғылыми кітапхана қорларында сақталған Әлішер Науаидың қолжазбалары мен көне басылымдары алыстан келмегені анық. Бұл шығармаларды бір кездері қазақ жеріндегі түрлі медреселерде білім алған көптеген қазақ зиялылары оқыған және әсерленген деп айтуға негіз бар. Бір кездері Әлішер Науаидың еңбектерін Абай Құнанбайұлы, Шәкерім Құдайбердіұлы, Мәшхүр Жүсіп Көпеев, Қалжан ахун және т.б. жүздеген зиялылар аудармасыз емін-еркін оқып пайдаланса бұл күндері аударма арқылы түсінетін жағдайда екенімізді де айта кеткен жөн.

Зерттеу барысында Ұлттық кітапхана мен Орталық ғылыми кітапхана қорларында Әлішер Науаидың отыз шақты шығармаларының 12-13 түрлі еңбегі сақталғандығына көз жеткіздік. Негізінен ақынның ең қомақты шығармасы Хамса, Махбуб әл-қулуб, Мухакаматул луғатайн, қысқа үш шығармасы мен Диуандары сақталған. Бұл ақынның еңбектерінің жартысына да жетпейді. Қалған шығармаларымен қазақ оқырмандары бұрын таныс болған ба немесе қазіргі таңда таныс па деген сұрақ ашық күйінде қалады. Ақынның еңбектерінің жартысына жуығы қазақ оқырмандарына азды-көпті таныс және бұл бағытта бірқатар іргелі жұмыстар жасалған. Әр жылдары ақынның өлеңдер жинағынан таңдамалы өлеңдер аударылып оқырманға ұсынылған. Ұзақ жылдар бойы уақыт жұмсаған ақын Н. Айтұлы көне өзбек тілінен тәржімалаған Хамсаның «Ләйлі-Мәжнүн» және «Ескендір қорғаны» атты екі дастаны жарық көрген (Науаи, 2019). Ақын туралы зерттеу жұмыстарын саралай отырып ақынның әлі қаншама шығармасы қазақ оқырмандарына таныс емес екендігін байқаймыз. Хамсаға енген бес поэманың бесеуі де қазақ тілінде әлі сөйлемегенінің өзі көп жағдайды аңғартады. Біздің ойымызша бұл мәселе Әлішер Науаидың шығармаларының тіліне тікелей қатысты. Әр егіз жол өлеңінде көптеп кездесетін парсы сөздері зерттеуге де аударуға да қолбайлау болғаны белгілі. Осы орайда Әлішер Науаиды танудың тағы бір жолы ақынның мұраларын зерттеуге парсы тілі мамандарының қатысуы қажет екенін көрсетеді. Алдағы уақытта Науаиды танудың жаңа кезеңінде отандық ирантанушылар белсенділік танытады деген ойдамыз. Сонымен қатар ҚР Ұлттық кітапханасы мен Орталық ғылыми кітапхана қорларында сақталған және елімізде кездесе бермейтін Әлішер Науаидың басқа да қолжазбалары мен сирек басылымдары зерттеліп, сараланып тікелей түпнұсқа мәтіннен қазақ тіліне аударылады деп күтеміз. Сондай-ақ жеке коллекцияларда сақталған және қолдан қолға өтіп жүрген Әлішер Науаидың қолжазбалары мен көне басылымдары да сирек қорларға тапсырылады және өз зерттеушілерін табады деген үміттеміз.

Әдебиеттер

Аноним (2019). *Жахангушай хақан (Тарих-и Шах Исмаил)*. Табриз: Табриз университеті.

Әуезов, Мұхтар (2014). *Шығармаларының елу томдық толық жинағы*. Т. 28. Алматы: «Дәуір».

Бабур, Мухаммад Захир ад-Дин (1992). *Записки Бабур (Бабур-наме)*. Ташкент: Главная редакция энциклопедий.

Дулат, Мұхаммед Хайдар (2004). *Тарих-и Рашиди*. Редекциясы мен алғысөзі: Аббасқұли Ғаффари-фард. Тегеран: Мирас-и Мактуб.

Дулати, Мұхаммед Хайдар (2015). *Тарих-и Рашиди*. Аударған М.Қазбек, Ә.Нуралиев. Алматы: «Мирас».

Каталог рукописных книг на персидском языке из собрания Национальной библиотеки Республики Казахстан (2008). Составители Абдулло С., Бакир Камаледдини С.М. Алматы: «Дайк-Пресс», 2008.

Kazakhstan milli kutuphanesindeki arap harfli Turkce nader eserler katalogu (2021). O. Kabadayi, Z. Shadkam. Almaty: Hoje Ahmet Yesevi Universitesi Avrasia Arastirma Enstitusu (ERI).

Күмісбаев, Өтеген (2012). *Алтын сандық*. Алматы: «Қайнар».

Кононов, Андрей Николаевич (1948). *Возлюбленный сердец*. Сводный текст подготовил Кононов А.Н. М.Л: АНССР.

ҚР БҒМ ҒК «Ғылым Ордасы» Ғылыми кітапханасы қорындағы Парсы тіліндегі кітаптардың каталогы (2015). Құрастырған: Ғ.Ә. Қамбарбекова., ғылыми редактор Ә.Қ.Муминов. Алматы: Ғылым Ордасы.

Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының тарихы (2011). Т.1. Құрастырғандар: Қасымжанова А., Исмаилов Е. Алматы: «Өнер».

Науаи, Әлішер (2019). *Хамса. Ләйлі – Мәжнүн. Ескендір қорғаны*. Аударған: Н. Айтұлы. Нұр-Сұлтан: «Ғылым».

Nevāyī, Alī-Šīr (2015). *Mecālisü'n Nefāyis.* Hazirlayan Kemal Eraslan. Farca ceviri A. Naci Tokmak. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Парсы тіліндегі кітаптардың каталогы. Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасы Сирек кітаптар мен қолжазбалар қоры (2011). Құрастырған Қамбарбекова Ғ.Ә., жауапты редактор Муминов Ә.Қ. Алматы: Полиграфиздат.

Рукописи сочинений А.Навои в коллекции Института Востоковедения АН УзССР (1970). Составители: К.М. Мунировв, А.Носиров. Ташкент: Фан.

Рукописи и литографированные издания произведений А. Навои в московских собраниях (2016). Составители и автор описание рукописей и литографий Зайцев И.В. М.: Центр книги Рудомино.

Сахеб, Мунтазер (1971). *Алам Арай Шах Исмаил.* Бас редактор Йар Шатер. И. No 43. Тегеран: B.T.N.K.

Сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалар бөліміндегі шығыстық кітаптар (1981). Құрастырған Сауытбеков С.Л. Алматы: Ұлттық кітапхана.

Хокимов, Мухамаджон (1983). *Описание рукописей произведений Навои.* Ташкент: Фан.

Хондемир, Ғийас ад-Дин (1999). *Мукарам ал-ахлақ.* Баспаға әзірлеген Мұхаммад Акбар Ашық. Тегеран: Мирас-и Мактуб.

Хондемир, Ғийас ад-Дин (2004). *Тарих-и Хабиб ас-сийар фи ахбари афради башар.* Т.IV. Тегеран: Хайям.
Шукри, Йадоллах (1971). *Алам Арай Сафави.* Тегеран: Бунияди фарҳанги Иран.
Quatremère, Etienne Marc (1841). *Chrestomathie en Turk Orientales De L'emir Ali-Schir.* Paris: Typographie de firmin didot Frères, Imprimeurs de l'institut de France.

References

Anonym (2019). *Jahangusha-ye Haqan (Tarikh-e Shah Isma'il)* [The history of sShah Ismail]. Tabriz: Tabriz universiti.
Auezov, Mukhtar (2014). *Shigharmalarinin elu tomdiq toliq jinagi* [Complete collection of fifty volumes]. T. 28. Almaty: «Dauir».
Babur, Muhammad Zahir ad-Din (1992). *Zapiski Babur (Babur-nama)* [The memoir of Babur]. Tashkent: Glavnaya redakcya enciklopediy.
Dulat, Muhammad Haidar (2004). *Tarikh-e Rashidi* [Rashidi's History]. Redakcyasi men algisozi: Abbasquli Gaffari-fard. Tehran: Miras-e Maktoob.
Dulati, Muhammad Haidar (2015). *Tarikh-e Rashidi* [Rashidi's history]. Audargan: M.Qazbek, A.Nuraliev. Almaty: «Miras».
Katalog rukopisnikh knig na persidskom yazike iz sobranya Nacyonalnoi biblioteki Respubliki Kazakhstan [The Catalogue of Persian manuscripts from the collection of National Library of Kazakhstan] (2008). Sostaviteli S.Abdullo, S.M. Bakir Kamaleddini. Almaty: «Daik-Press», 2008.
Kazakhstan milli kutuphanesindeki arap harfli Turkce nader eserler katalogu [The catalogue of rare books in Turk language on arabic script] (2021). O.Kabadayi, Z.Shadkam. Almaty: Hoje Ahmet Yesevi Universitesi Avrasia Arastirma Enstitusu (ERI).
Kumisbayev, Utegen (2012). *Altyn sandiq* [Gold chest]. Almaty: «Qainar».
Kononov, Andrei (1948). *Vozlublenniy serdec* [Beloved of Hearts]. Svodniy tekst podgotovil A.H. Kononov. M.L: ANSSR.
QR BGM GK «Gylym Ordasy» Gylymi kitaphanasi qorindagi Parsi tilindegi kitaptardin katalogi [The catalogue of Persian printed books from the collection of Central Scientific Library] (2015). Qurastyrfan: G.Qambarbekova, gylymi redaktor A.Muminov. Almaty: Gylym Ordasy.
Qazaqstan Respublikasi Ulttiq kitaphanasinin tarihy [The history of National Library] (2011). T.1. Qurastirgandar: A.Qasimjanova, E.Ismailov. Almaty: «Uner».
Nayai, Alisher (2019). *Hamsa. Laili – Majnun. Eskendir qaqpasi* [Five poems. Leili-Majnum. Eskardar-nama]. Audargan: N.Aytulu. Nur-Sultan: «Gylym».
Nevāyī, Alī-Šīr (2015). *Mecālisü'n Nefāyis* [Meeting of best persons]. Hazirlayan Kemal Eraslan. Farca ceviri A. Naci Tokmak. Ankara: Türk Dil Kurumu.
Parsi tilindegi kitaptardin katalogi. Qazaqstan Respublikasi Ulttiq kitaphanasi Sirek kitaptar men qoljazbalar qori [The catalogue of Persian printed books of National Library of Kazakhstan] (2011). Qurastirgan: G.Qambarbekova, jauapti redaktor A.Muminov. Almaty: Polygrafizdat.
Rukopisi socineniy A.Navoi v kollekciy Instituta Vostokovedenya AN UzSSR [The catalogue of works of Alisher Navoi from the collection of Oriental Studies Institute of AS UzSSR] (1970). Sostaviteli: K.M.Munirov, A.Nosirov. Tashkent: Fan.
Rukopisi i litografirovannye izdanya proizvedeniy A.Navoi v moscovskih sobranyah [Manuscripts and printed books of Alisher Navoi from the Moscow collections] (2016). Sostaviteli i avtor opisanye rekopisei i litografiy: Zaitcev И.В. M.: Center knigi Rudomino.
Saheb, Muntazer (1971). *Alam aray Shah Ismail* [The history of Shah Ismail]. Bas redaktor I.Yar Shater.No 43. Tehran: B.T.N.K.
Sirek kezdesetin kitaptar men qoljazbalar bolimindegi shigistaq kitaptar [Eastern books from the collection of rare books and manuscripts] (1981). Qurastirgan S.L. Sauitbekov. Almaty: Ulttiq kitaphana.
Hokimov, Muhamedjon (1983). *Opisanie rukopisei proizvedeniy Navoi* [Description of Alisher Navoi's works]. Tashkent: Fan.
Khondemir, Giyas ad-Din (1999). *Mukaram al-aqlaq* [Nice character]. Baspaga azirlegen: Muhammad Akbar Ashiq. Tehran: Miras-i Maktoob.
Khondemir, Giyas ad-Din (2004). *Tarikhi Habib as-siyar fi ahbari afraid bashar.* T.IV. Tehran: Khayam.
Shokri, Yadollah (1971). *Alam araye Safavi* [The history of Safavis]. Tehran: Bonyade farhangi Iran.
Quatremère, Etienne Marc (1841). *Chrestomathie en Turk Orientales De L'emir Ali-Schir.* Paris: Typographie de firmin didot Frères, Imprimeurs de l'institut de France.

3-бөлім

АЗИЯ МЕН АФРИКА ЕЛДЕРІНІҢ САЯСАТЫ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАРЫ

Section 3

POLITICS AND INTERNATIONAL RELATIONS OF THE COUNTRIES OF ASIA AND AFRICA

Раздел 3

ПОЛИТИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ СТРАН АЗИИ И АФРИКИ

ҒТАМР 06.91.00 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.06

А. Ақылбай

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлтық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: arystan_ak@mail.ru

СИНГАПУРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ҮКІМЕТТІҢ РӨЛІ

Бұл мақалада Сингапурдағы мемлекеттік басқарудың кейбір теориялық тұжырымдамалық аспектілері қарастырылған. Басқа тез дамып келе жатқан азиялық экономикалармен салыстырғанда, Сингапур үкіметінің экономикаға араласу тәсілі үлкен және интрузивті болып табылады, бірақ ЖІӨ-нің өсуіне және негізгі мақсаттар ретінде профициттің жиналуына аз көңіл бөлінеді. Билеуші үкіметтің саясаттағы толық үстемдігі оған ЖІӨ-нің күшті өсуі мен жоғары жинақтаудың алғышарттарын жасау үшін ресурстарды жұмылдыруға мүмкіндік берді.

Бұл мақалада мемлекеттің экономикаға араласуы Сингапур дамуының эволюциясына, сондай-ақ оның жетістіктері мен сәтсіздіктеріне қалай әсер ететіні талданады. Прагматикалық тәсіл экономикалық дамудың бастапқы кезеңінде Сингапур тап болған қиындықтарды жеңуге қалай көмектескені көрсетілді. Мақалада прагматикалық тәсіл 2000 жылдардың басында экономиканы қайта құру үшін қалай қолданылғаны ғылыми түсіндіріледі, осылайша инновациялар өсудің қозғаушы күші ретінде орталық орынға ие болды. Мақаланың мазмұнында өсуге бағытталған экономиканы басқаруға прагматикалық көзқарас әкелген мәселелер және Сингапур экономикасының даму болашағына болжау талқыланады.

Түйін сөздер: Сингапур, мемлекет, мемлекеттік басқару, экономикалық даму, даму моделі.

A. Akylbay

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: arystan_ak@mail.ru

The role of government in Singapore's economic development

This article discusses some theoretical conceptual aspects of public administration in Singapore. Compared to other fast-growing Asian economies, the way the Singapore government intervenes in the economy is both large and intrusive, but less attention is paid to GDP growth and surplus accumulation as the main goals. The ruling government's complete dominance in politics allowed it to mobilize resources to create prerequisites for strong GDP growth and high savings.

This article analyzes how government intervention affects the evolution of Singapore's economy, as well as its successes and failures. It is shown how a pragmatic approach helped overcome the difficulties faced by Singapore at the initial stage of economic development. The article scientifically explains how a pragmatic approach was used to restructure the economy in the early 2000s, so that innovation took a central place as a driving force for growth. The content of the article also discusses the problems that led to a pragmatic approach to managing a growth-oriented economy, and what this means for the future of the economy.

Key words: Singapore, government, public administration, economic development, development model.

А. Акылбай

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: arystan_ak@mail.ru

Роль правительства в экономическом развитии Сингапура

В данной статье рассмотрены некоторые теоретические концептуальные аспекты государственного управления в Сингапуре. По сравнению с другими быстрорастущими азиатскими экономиками, способ, которым правительство Сингапура вмешивается в экономику, является одновременно большим и навязчивым, но меньше внимания уделяется росту ВВП и накоплению

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

профицита в качестве основных целей. Полное господство правящего правительства в политике позволило ему мобилизовать ресурсы для создания предпосылок для сильного роста ВВП и высоких сбережений.

В данной статье проанализированы, как вмешательство государства влияет на эволюцию экономики Сингапура, а также его успехи и неудачи. В статье показано, как прагматичный подход помог преодолеть трудности, с которыми столкнулся Сингапур на начальном этапе экономического развития. В содержании статьи научно объясняется, как прагматический подход использовался для реструктуризации экономики в начале 2000-х годов, чтобы инновации занимали центральное место в качестве движущей силы роста. Также обсуждаются проблемы, которые привели к прагматичному подходу к управлению экономикой, ориентированной на рост, и что это значит для будущего экономики.

Ключевые слова: Сингапур, государство, государственное управление, экономическое развитие, модель развития.

Кіріспе

Сингапур экономикасында мемлекеттің кеңінен қатысуы және экономикаға үкіметтің араласуының әртүрлі формалары туралы көп жазылды.(Lim, 2014) Үкімет экономиканы дамытудың стратегиялық бағытын анықтауда ғана емес, сонымен бірге соңғы 50 жылдағы құрылымдық қайта құрулардың едәуір бөлігінде де маңызды рөл атқарды. Сингапурдағы соңғы бес онжылдықта үкіметтің қатысуынсыз немесе қатты қысымынсыз кез-келген маңызды стратегиялық немесе құрылымдық өзгерістер болуы екіталай. Басқа экономикалардан айырмашылығы, мемлекеттің Сингапур экономикасында болуы уақыт өте келе, экономика жақсарып, нарықтар мен институттар дамыған кезде де кең таралды. Сингапурдың экономикалық дамуының сәттілік тарихын үкіметтің экономикаға сәтті араласу тарихы ретінде қарастыруға болады. Сол сияқты, экономикадағы әлсіз жақтар немесе сәтсіздіктер үкіметтің араласуының сәтсіздіктерін де көрсетеді.

Сингапур экономикасының жетістігі 1990-шы жылдардың соңына дейін дамудың мемлекеттік моделі ретінде кеңінен танылды. 1965 жылдан 1998 жылға дейін, 1985 жылғы рецессияны қоспағанда, Сингапур экономикасы екі таңбалы қарқынмен дамыды, нәтижесінде жан басына шаққандағы ЖІӨ әлемдегі ең жоғары көрсеткіштердің біріне айналды. Күшті экономикалық өсу және тартылған ресурстар үкіметке инфрақұрылым мен әлеуметтік нысандарға қомақты қаражат салуға мүмкіндік берді, бұл адамдардың өмір сүру деңгейін арттырып қана қоймай, экономиканың тиімділігін арттыруға және жеке инвестицияларды тартуға көмектесті. Үкімет жеке сектордың кеңістігіне басып кіруі мүмкін, бірақ экономиканың ұзақ мерзімді өсуі үшін стратегиялық деп санайтын инвестицияларды жүзеге асыру үшін үкіметпен байланысты компанияларды пайдалануға қарсы болмады. Бұл тұрақты өсуге тұрақты жоғары жинақ пен үкіметтің өте күшті қаржылық позициясының арқасында қол жеткізілді, нәтижесінде 1990-шы жылдардың аяғында Сингапурда сыртқы күйзелістерден сенімді қорғауды қамтамасыз ететін жан басына шаққандағы ең жоғары валюта резервтері болды.

Басқа азиялық жолбарыстармен бірге Сингапурдың экономикалық жетістігі бүкіл әлемнің назарын аударды және даму моделі ретінде қарастырылды. Көптеген комментаторлар Сингапурдың сәттілігін әсіресе ел жеңуге тура келген қиындықтарға байланысты қызықты деп тапты. Үлкен ресурстары жоқ немесе ішкі аудандары жоқ шағын қала–мемлекет ретінде Сингапур өзінің стратегиялық орналасуы мен британдық отаршылдық кезеңінде аймақтық көлік, логистика және сауда орталығы ретінде құрылған объектілерден басқа табиғи бәсекелестік артықшылықтарға ие болды. (Lee, KY., 2000)

Бүгінгі таңда Сингапур экономикасының көптеген проблемаларын соңғы 10-15 жылда қабылданған нақты шаралардың тікелей нәтижесі ретінде қарастыруға болады, бірақ олардың кейбірін бұрынғы кезеңдерде жүргізілген экономикалық өсу стратегиясына жатқызуға болады. 50 жыл ішінде экономиканың өсу мен проблемаларға бағытталуы өзгергенімен, үкіметтің экономикаға араласудағы негізгі тәсілі өзгеріссіз қалды. Бұл негізгі тәсіл үш элементтен тұрады. Біріншіден, бұл үкіметтің экономикада белсенді рөл атқаруы керек және мұндай араласу экономиканың тиімділігі мен азаматтардың әл-ауқаты үшін үлкен маңызға ие болады деген сенім. Сенуге болатын ішкі аудандары жоқ

шағын қала–мемлекет бола отырып, үкімет әлемдік экономиканың қыңырлығына деген осалдық сезімімен өмір сүреді. Оның пікірінше, араласпау тәсілін ұстану және экономиканың тағдырын Гонконг сияқты еркін нарық күштеріне қалдыру тым қауіпті болар еді. Үкімет араласып, экономиканы белгілі бір бағытқа батыл бағыттауы керек.

Үкімет басынан бастап экономика үшін маңызды деп санайтын салаларға немесе «өсіп келе жатқан» салалар болып саналатын салаларға инвестиция салудан жалтарған жоқ. Бұрынғы уақытта мемлекеттік меншік, әдетте, банк, телекоммуникация, көлік, қорғаныс, инфрақұрылым, әуежайлар мен порттар сияқты экономиканың стратегиялық секторларымен шектелді, жер тапшылығы бар елдегі тапшы стратегиялық ресурс ретінде қарастырылуы керек. DBS Bank, Singtel, Singapore Airlines және ST Engineering сияқты корпорациялардың арқасында мемлекеттік сектор Сингапурдың инвестор және даму катализаторы ретінде жетекші рөл атқарды, сондай-ақ пайда болған, бірақ перспективалы салалардағы инновацияларды басқарды. Жақында үкіметпен байланысты компаниялар Сингапурдың Азияның тез дамып келе жатқан аймақтарына тікелей инвестициялар салу арқылы өз экономикасының «сыртқы қанатын» құруға деген ұмтылысын алға жылжыту үшін қолданылды. Мемлекеттік меншік идеологиялық тұрғыдан анықталған ұлттандыру нәтижесінде емес, үкіметтің алдында тұрған мәселелерге жауап ретінде пайда болды.

Екіншіден, Үкімет экономикалық саясаттың негізгі мақсаттары ретінде ЖІӨ-нің өсуіне және профициттің жиналуына мұқият назар аударды. Ол ЖІӨ өсуін экономикалық табыстың негізгі көрсеткіші және адамдар үшін «жақсы өмірдің» кілті ретінде қарастырады. Сонымен бірге, бұл дағдарысқа дайындалу үшін үнемдеу қажеттілігі туралы паранойя, жылдан-жылға бюджеттің үлкен профицитін жасайды, тіпті белгілі бір кірістерді (мысалы, жерді сатудан түскен кірістер) есепке алмай, профицит мөлшерін бағаламайды. (Lee, KY., 2000)

Экономикалық өсудің басымдығы оның көбінесе дамудың басқа мақсаттарынан басым болатындығын білдіреді. Атап айтқанда, тиімділік әділеттіліктен жоғары бағаланды.

Үшіншіден, мемлекет өзінің экономикалық мақсатына жету үшін елдің барлық ресурстарын жұмылдыруға дайын және қабілетті. Экономикалық өсу орталық сахнаға шығады және әлеуметтік саясат көбінесе экономикалық өсуге деген ұмтылысты қолдау үшін жасалады немесе өзгертіледі. Әлеуметтік саясаттың мақсаттары, егер олар бір-біріне қайшы келсе, көбінесе экономикалық өсу мақсаттарына бағынады. Билеуші партияның саяси салада толықтай үстемдігі оған экономикалық өсуге бағытталған саясат пен заңнаманы көп қарсылықсыз жүргізуге мүмкіндік берді. Күшті саяси бақылау оған саяси шығындар немесе сәйкессіздік айыптары туралы алаңдамай, саясатты дамытуда прагматикалық, кейде дәстүрлі емес және қарама-қайшылықты тәсілдерді қолдануға мүмкіндік береді. 2005 жылғы казино салу туралы шешім, көптеген әлеуметтік топтардың қатты қарсылығына және үкіметтің мұндай қадамға ұзақ уақыт қарсылық білдіруіне қарамастан айқын мысал болды. Казино («интеграцияланған курорттар») экономикалық өсудің жаңа көздерін қамтамасыз ету үшін Сингапурды жаһандық қалаға айналдырудың маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды.

Саяси шенеуніктер мен жоғары лауазымды мемлекеттік қызметшілердің сыйақысын жеке сектордағы өте жоғары жалақыға байланыстыру туралы шешім, көптеген топтардың келіспеушілігіне қарамастан, үкіметтің саяси шығындар тұрғысынан шектелмейтін прагматикалық саяси шаралар деп санайтын нәрсені алға жылжыту қабілетінің тағы бір мысалы болып табылады(White Paper on Ministerial Salary, 1994). Үкіметтің экономикада маңызды және кең таралған рөлін ескере отырып, мемлекеттік қызмет көрсету секторы жеке сектордағы ең жақсы адамдармен тең болуы керек деп санайды. Жеке сектордағы сыйақыға сәйкес келетін сыйақы мұндай таланттарды сыбайлас жемқорлық жүйесін жұқтыру қаупінсіз тарту және ұстап тұру үшін қажет.

Прагматикалық болу қажеттілігі және жаңа саясатпен тәжірибе жасау мүмкіндігі саясатты әзірлеу процесінде белгілі бір жаңашылдыққа ықпал етті. Мысалы, Тұрғын үйді дамыту кеңесі (HDB), Орталық қамсыздандыру қоры (CPF) және Экономикалық даму кеңесі (EDB) сияқты кейбір негізгі мекемелерге Сингапурдың ерте бастан кешкен ерекше мәселелерін шешу үшін қораптың сыртында ойлау ұсынылды. Олардың тәжірибесі басқа елдер үшін жаңа нұсқаулық және үлгі болды.

Үкіметтің прагматизмі оның мемлекеттің араласуы мен нарықтық тәртіпті сақтау арасындағы тепе-теңдікті үнемі теңестіруге дай-

ын екендігінде көрінеді. Үкімет инвестициялық және өндірістік қызметке белсенді қатысады және көптеген жағдайларда жеке сектормен тікелей бәсекелеседі, бірақ ол басқа елдердегі көптеген мемлекеттік кәсіпорындармен байланысты тиімсіздік пен шығындардан аулақ болу қажеттілігін түсінеді. Тиісті қолдауды қамтамасыз ете отырып, жеткілікті бәсекелестікті қамтамасыз ету үшін күш салынуда. Бұл тәсіл қажет болған кезде экономикаға батыл араласу болды, бірақ тепе-теңдік жоғары экономикалық өсуге және артық пайда жинауға алып келгенше нарықтың қалған бөлігін қалдыру болды.

Мемлекеттің араласуына қандай да бір дәрежеде осы базалық көзқарас тәуелсіздіктің алғашқы күндерінің тәжірибесімен қалыптастырылды. Сингапурдың экономикалық болашағы бұлыңғыр болып көрінді, өйткені ол 1965 жылы Малайзия Федерациясынан кенеттен шығарылып, Индонезиямен соғысқа немесе кризиске ұшыраған кезде өзінің дәстүрлі интерьерін жоғалту қаупін тудырды. Сондай-ақ, капиталдың кетуі, еңбек күресі, коммунистік көтеріліс және этникалық шиеленістер болды. Бұрынғы жоғары лауазымды мемлекеттік қызметкердің айтуынша, Сингапур 1965 жылы «тоқтап тұрған кәсіпорын экономикасы және үлкен аумағы бар және жұмыссыздық деңгейі 10% – дан асатын құлдырайтын қала» болған (Tay N., 2006). Осылайша, өмір сүру үшін партия шұғыл түрде жұмыс орындарын құрып, тұрғын үймен, мектеппен және басқа да қалалық жағдайлармен қамтамасыз етуге мәжбүр болды. Бұл мемлекеттен экономикалық өсу үшін алғышарттар жасауда маңызды рөлді талап етті. Сингапурдың бірінші премьер-министрі Ли Куан Ю мырзаның айтуынша, бұл тәжірибе саясаткерлерді «қорғану менталитетіне» баулып қана қоймай, үкіметті экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешуде прагматикалық етуге мәжбүр етті. Тіпті егер ол сол кездегі жалпы қабылданған пікірге қайшы келсе де, ол жұмыс істеген кез-келген саясатты қабылдауға мәжбүр болды,. Демек, экспортқа бағытталған саясатты қабылдау және ТҰК (трансұлттық компаниялар) 1960 жылдары экономикалық өсудің қозғаушы күші ретінде пайдалану туралы шешім қабылданды. Бұл кезде жаңа тәуелсіз елдер жергілікті өндірістік әлеуетті дамыту үшін импортты алмастыру саясатын ұстануы керек деген пікір басым болды.(Lee, KY., 2000)

Мемлекеттік экономикалық араласудың бұл негізгі тәсілі Сингапур үкіметін түпкілікті көрсеткіштерге ұмтыла отырып, корпорация сияқты экономиканы басқаруға алып келді. Саяси лауазымдар мен жоғары лауазымды мемлекеттік қызметкерлер тіпті ішінара ЖІӨ-нің өсуіне сәйкес сыйақы алады. Мысалы, корпорациялар өздерінің жоғары басшылығын алынған пайдаға байланысты бонустармен марапаттайды. Жоғары экономикалық өсу мен артықты жинақтау мақсаттары нақты айқындалғаннан кейін, олар нақты міндеттерге бағдарланған үкіметтік бюрократиямен тиімді іске асырылады. Қысқа мерзімді мақсаттарға жету үшін осы мақсатты ұмтылыста кейбір ұзақ мерзімді құрылымдық проблемалар назардан тыс қалуы мүмкін және оларды елемеу бүгінде экономика алдында тұрған кейбір мәселелердің негізінде жатыр.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу, мақсаты мен міндеттері

Сарапшылардың болжамынша, ҚР тұңғыш президенті Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қаңтар оқиғасынан толықтай саяси аренадан кеткеннен кейін, мемлекетте әлеуметтік дағдарыс орын алып, халық мемлекеттің президенті Қ.К.Тоқаевтан түбегейлі реформаларды талап ететін болады. Халықтың наразылығын болдырмау және мемлекеттікті сақтап қалу мақсатында Қазақстандағы жаңа көшбасшыларға тиімді мемлекеттік басқаруды ынталандыратын жаңаланған жүйені әзірлеу қажет.

Бұл мақаланың мақсаты – Сингапур тарихындағы Ли Куан Ю биліктен кеткеннен кейінгі уақытта үкіметтің жаңа түбегейлі реформаларды енгізудің маңыздылығы мен қажеттілігін талдау болып табылады. Жаңа құрылған үкімет Сингапур экономикасының эволюциясына, сондай-ақ оның жетістіктері мен сәтсіздіктеріне қалай әсер ететіні талданады. Прагматикалық тәсіл экономикалық дамудың бастапқы кезеңінде Сингапур тап болған қиындықтарды жеңуге қалай көмектескені көрсетіледі.

Бұл мақсат үшін міндеттер:

- Сингапур мысалында экономиканың қарқынды өсуіне жаңа бағдарламалар мен механизмдерді анықтау;
- Сингапур мемлекеттілігін сақтап қалу мақсатындағы енгізілген реформалардың оң және теріс нәтижелерін талдау;
- Сингапур тәжірибесінің Қазақстан үшін практикалық құндылығы мен маңыздылығын зерттеу.

Ғылыми зерттеулер әдіснамасы

Бұл зерттеу жұмысының әдіснамасы талдау және синтез тәсілдеріне негізделген. Мақала жазу барысында Сингапурдың экономикалық даму мақсатындағы реформалардың қалыптастыру процесі мен жетілдірудің жүйелі тәсілі ұсынылды, сондай-ақ талдау мен қорытындылау, индукция мен дедукция әдістері қолданылды. Зерттеу тақырыбына байланысты батыс ғалымдарының жұмыстары жинақталып өңделді және олардың құрылымдық талдауы жүргізілді.

Нәтижелер және талқылау

Шетелдік инвестициялар мен экономикалық өсу үшін тиімді кәсіптік ортаны қамтамасыз ету

Кең мағынада Сингапур экономикасының эволюциясын екі кезеңге бөлуге болады: бірінші кезең, 1965 жылдан 1990 жылдардың аяғына дейін, «шетелдік инвестициялар есебінен» өсу кезеңі деп сипаттауға болады, ал екінші кезең, 2000 жылдардың басынан бастап қазіргі уақытқа дейін, «шетелдік таланттар есебінен» өсу ретінде сипаттауға болады (Tang F., 2005). Бірінші кезеңде тікелей шетелдік инвестициялар экономикалық өсу мен жұмыс орындарын құрудың негізгі факторы ретінде қарастырылды. Үкімет олардың қызметі үшін тиімді жағдайлар жасау арқылы трансұлттық корпорацияларды тартуға тырысты. Екінші кезеңде, мемлекет экономиканы тиімді «трансұлттық корпорациялардың орталығынан» «жаһандық қалаға» айналдыру міндетін қойды. Мұны қолдау үшін шығармашылық жұмыс күші қажет деп саналды. Сондықтан саясаттың бағыты шетелдік компанияларды тартудан, шығармашылық шетелдік таланттарды тартуға көшті. Сингапурды осындай шығармашылық жұмысшылардың өмірі мен жұмысы үшін тартымды ортаға айналдыру үшін көп күш жұмсалды.

Шетелдік инвестициялар мен шетелдік таланттардың ағымына қатты тәуелділік Сингапурдың шағын қала–мемлекет ретінде бетпе-бет келетін негізгі кедергісін көрсетеді. Табиғи ресурстар мен елеулі ішкі нарықты қоса алғанда, экономикалық кеңістіктің болмауы да бар. Бүгінгі күннің өзінде, өзінің стратегиялық орналасуына және салыстырмалы түрде жақсы құрылған жұмыс күшіне қарамастан, Сингапур қала-мемлекет ретінде басқа ірі аймақтық және әлемдік қалалармен салыстырғанда әрі де кішкентай болып қала береді. ЖІӨ-нің тұрақты өсуіне қол жеткізу үшін көлем шектеулерін қалай жеңуге және экономикалық кеңістікті кеңейтуге болу сұрағы Сингапурдың директивалары басынан бастап басты мәселе болды.

Үкіметтің бұл ауқымның жетіспеушілігіне негізгі жауабы – аймақтық және әлемдік экономиканы өзінің «ішкі аумағы» ретінде қарастырып, Сингапурдағы экономикалық кеңістіктің жетіспеушілігін өтеу үшін күшті жақтарын қолдана отырып, қажеттілікті абыройға айналдыруға тырысу. Ол мұны «экономикалық ашықтық», тауарлар мен қызметтер саудасында ғана емес, капитал мен жұмыс күшінің қозғалысында да ашықтық саясатын ұстану арқылы жасайды. Тауарлар мен қызметтердің еркін саудасы Сингапур өнімдерінің нарығын кеңейтуге көмектесті, ал өндіріс факторларының ағынына қатысты либералды саясат Сингапурға қажет капитал мен жұмыс күшін жеткізу базасын кеңейтті.

Тауарлар мен қызметтердің еркін саудасы шағын экономикалар үшін оңтайлы саясат болып саналғанымен, 1960 жылдары Сингапурдың тікелей шетелдік инвестицияларға есіктерін кеңінен ашу және 2000 жылдардың басында шетелдік таланттардың еркін ағылуына мүмкіндік беру туралы шешімдер қабылданған кезде дәстүрлі емес және қайшылықты болды. 1960 жылдары көптеген дамушы елдер шетелдік капиталистерге қарсы протекционистік кедергілер орнатты, оларды көбінесе экономикалық империалистер деп атады. Алайда Сингапур ірі шетелдік компанияларды Сингапурға орналастыруға ынталандыру арқылы тартуға тырысты. 1967 жылғы Экономикалық өсуді ынталандыру туралы заң Сингапурға ТҰК тартуға жауапты бас мемлекеттік мекеме «Сингапурдың экономикалық даму жөніндегі кеңесі» шетелдік корпорацияларға бес жылдық салық жеңілдіктері бар «Пионер» мәртебесін беру құқығын берді. Сингапур өзінің иммиграциялық саясатын және шетелдік жұмысшыларға қатысты саясатын «жаһандық қала»болуға ұмтылуға мүмкіндік беру үшін жеңілдетуге шешім қабылдады.

Капитал мен жұмыс күші ағындарын ырықтандыру туралы бұл шешімдер, осы қадамдардың қарама-қайшы сипатына қарамастан, Сингапур үкіметінің прагматикалық тәсілінің тағы бір мысалы болды. Онда шешімдер экономиканың практикалық қажеттіліктері негізінде қабылданды. Сондай-ақ, олар билеуші партияның саяси үстемдігін көрсетті, бұл оған азаматтардың осындай саясат жүргізген шығындар туралы

шағымдарын төмендетуге мүмкіндік берді. Мұндай жағымсыз сыртқы әсерлер әсіресе жоғары білікті «шетелдік таланттардың» үлкен ағымына ғана емес, сонымен бірге біліктілігі төмен шетелдік жұмысшылардың көп санына рұқсат етілген кезде айқын болды.

Сингапур үкіметінің экономикаға араласуға прагматикалық көзқарасы 1960 жылдары шетелдік инвестицияларды тартуда өте сәтті болды. Ішкі шығындардың өсуіне немесе жаңа нарықтарды табу қажеттілігіне байланысты АҚШ, Еуропа және Жапониядан келген көптеген ТҰК тиімді және арзан операциялық ортаны қамтамасыз ете алатын елдерге көшуге тырысты. Елдің стратегиялық орналасуына және оның жоғары аймақтық және жаһандық байланысына сүйене отырып, Сингапур үкіметі аймақтың басқа елдерімен салыстырғанда өзінің тиімділігін арттыру үшін негізгі экономикалық және әлеуметтік стратегияларға, сондай-ақ бірнеше негізгі стратегиялық инвестицияларға жылдам өзгерістер енгізе алды, бұл Сингапурды ТҰК үшін өндіріс пен таратудың таңдаулы аймақтық орнына айналдырды. Бұл тәсіл кейінгі жылдары Сингапурдың ТҰК үшін тартымдылығын сақтауға көмектесу үшін жетілдірілді, тіпті уақыт өте келе мақсатты инвестициялардың түрі өзгерді. Үкімет Сингапур ТҰК үшін тиімді операциялық ортаға айналуы үшін мынадай алдын ала шарттарды қамтамасыз ете алды.

Мемлекеттік саясатты іске асырудағы меритократиялық түрде дамыған мемлекеттік қызметтің орны

Үкімет өз саясатын жүзеге асыру үшін басқа мемлекеттік органдармен бірге күшті Мемлекеттік қызметке және Жарғылық кеңестер жүйесіне сенді. Жалпы, меритократиялық басқаруға және сыбайлас жемқорлықтың төмен деңгейіне негізделген бұл институттар қажетті нәтижелерге қол жеткізуде тиімді болды. Жоғары деңгейдегі саясаткерлер, оның ішінде министрлер сыбайлас жемқорлық туралы сотта айыпталды және 1970 жылдары бірнеше маңызды істер басқаларға үлгі болды. Сонымен бірге, мемлекеттік қызметкерлердің жалақысы жеке сектордағы жалақымен салыстырылды. Бұл үкіметке дарынды мамандарды тартуға және сыбайлас жемқорлық әрекеттеріне қатысуға ынталандыруды азайтуға көмектеседі.

Жарғылық кеңестер Үкіметке жоғары экономикалық өсу мақсатына қол жеткізуге жәрдемдесу үшін мемлекеттік секторды пайдалануда қосымша икемділік берді. Олардың тиімділігін арттыру және бюрократиялық инерцияны азайту үшін көптеген жарғылық кеңестерге өз міндеттерін орындау үшін айтарлықтай дербестік берілді, ал шенеуніктердің сыйақысы олардың нәтижелеріне сәйкес келді. Бұл икемділік Сингапурдың экономикалық даму жөніндегі кеңесі, көпұлтты корпорацияларды тартуға жауапты жарғылық кеңеске және оларға Сингапурда операцияларды ұйымдастыру үшін әмбебап қызметтер көрсетуге мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде шетелдік инвестицияларға негізделген өсу стратегиясының сәттілігіне ықпал етті (Chan, 2002). Алғаш рет құрылған кезде Экономикалық даму жөніндегі кеңес кең өкілеттіктерге ие болды. Бастапқыда оған салаларды қаржыландыру, жұмыс күшін дамыту және ынталандыру, сондай-ақ өнеркәсіптік аймақтарды дамыту тапсырылды. Бұл шетелдік фирмаларға Сингапурда өз қызметін тез бастауға мүмкіндік берді. Сенімділікті арттыру үшін Экономикалық даму жөніндегі кеңес белгілі бір салаларда шетелдік инвесторлармен бірлескен кәсіпорындар құрды. Ол сондай-ақ шетелдік компаниялардың біліктілігі анағұрлым жоғары қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін адами капиталды дамытуға инвестициялай отырып, сингапурлық қызметкерлердің кәсіби даярлығы мен біліктілігін арттыру үшін жауапкершілікті өзіне алды. Сингапурдың негізгі маркетингтік агенттігі ретінде Экономикалық даму жөніндегі кеңес мақсатты инвестициялардың ықтимал көзі ретінде қарастырған ірі қалаларда кеңселер ашты; Кеңес қызметкерлеріне жеке сектордағы маркетингке ұқсас маркетингтік тәсілде айтарлықтай еркіндік берілді және олар көбінесе өздерінің маркетингтік күш-жігерінде саяси шенеуніктердің көмегіне жүгіне алады. Экономикалық даму жөніндегі кеңес қолданған икемділік пен ресурстар Үкіметтің тікелей шетелдік инвестицияларға негізделген өсу стратегиясын жүзеге асыруға деген прагматикалық, бірақ қажымас ұмтылысының тағы бір мысалы болып табылады.

Инновациялық экономиканы құру

Инвестицияларға негізделген бұл даму стратегиясы экономикалық дамуды ынталандыруға және Сингапурдың тәуелсіз мемлекет ретіндегі алғашқы 35 жылында жұмыс орындарын құруға көмектесті. Тікелей шетелдік инвестициялардың айтарлықтай және үздіксіз ағымы 1960 жылдары Сингапурды сауда және логистика орталығынан 1980 жылдары ірі өндіріс орталығына айналдыруға көмектесті. Бұл процесс барысында эко-

номика да айтарлықтай біліктілікті арттырды. Көптеген жылдар бойы тиісті ТҰК ағынының арқасында Сингапур өзінің негізгі өндірістік қызметін тоқыма өнеркәсібі мен электроника сияқты көп еңбекті қажет ететін өңдеуші салалардан мұнай химиясы сияқты капиталды көп қажет ететін салаларға, содан кейін жартылай өткізгіштер мен телекоммуникациялар сияқты жоғары технологиялық салаларға ауыстыра алды. Мұндай табысқа үкіметтің Сингапурдың басқа Азия елдерімен салыстырғанда тиімділіктегі артықшылығын қолдауға деген міндеттемесі мен қабілеті негіз болды.

Алайда, 1990-шы жылдардың аяғында үкімет «шетелдік инвестицияларға» негізделген өсу моделі аймақтағы салыстырмалы артықшылықтардың өзгеруін, көрші елдердің тиімді инфрақұрылымды (мысалы, әлемдік деңгейдегі халықаралық әуежайлар) қамтамасыз етудегі жылдам қарқынын, Сингапурдың өзінде өсіп келе жатқан шығындарды және ТҰК-тің «еркін» мінез-құлқын ескере отырып, инвестициялардың күрт азаюы мүмкін деген қорытындыға келді. Инфрақұрылым мен реттеудің тиімділігі ұзақ мерзімді перспективада Сингапурдың экономикалық бәсекеге қабілеттілігін қолдау үшін жеткіліксіз болады және дамудың келесі кезеңі шығармашылық пен инновацияға бағытталуы тиіс деген ортақ келісімге қол жеткізілді. Жылдам инновациялармен және өнімділіктің артуымен сипатталатын, агломерацияның елеулі әсері бар салалар өсудің қозғаушы күші болуға тиіс.

Экономикалық шолу комитеті биология, жаһандық банк және қаржы, әл-ауқатты басқару, креативті индустрия, өнер және мәдениет, бұқаралық ақпарат құралдары және дизайн, білім беру және денсаулық сақтау салаларын мысалд ретінде анықтады (ERC, 2003). Мұндай инновациялық салаларды тарту және дамыту үшін тиімділік әлі де маңызды, бірақ шығармашылық таланттардың сыни массасының болуы одан да маңызды. Егер ел ішінде бір уақытта бағытталған көптеген кластерлер үшін шығармашылық таланттардың жеткілікті ұсынысы болмаса, онда Сингапур шетелден қажетті таланттарды тарта отырып, әлемдік экономикаға қайтадан әсер етуге дайын болуы керек. Инновациялық экономикада шығармашылық таланттардың сыни массасының болуы компанияларды тартады. Инновациялық компаниялар шығармашылық таланттардың жеткілікті қоры бар жерлерде ғана құрылады.

Экономикалық шолу комитеті Сингапурды «жетекші жаһандық қала, таланттар, кәсіпкерлік және инновациялар орталығы» және «Азиядағы ең ашық және космополиттік қала, өмір сүру мен жұмыс істеудің ең жақсы орындарының бірі» болудың маңыздылығын атап өтті. Бұл шешім Сингапурдың өсу стратегиясында трансұлттық корпорацияларды тартудан шетелдік таланттарды тартуға дейін іргелі өзгерісті белгіледі. Қажетті шығармашылық шетелдік таланттарды сәтті тарту үшін Сингапур өзін «жаһандық қала»ретінде көрсетуі керек. Тек инфрақұрылым мен тиімділікті арттыратын саясатқа инвестиция салудың орнына, халықаралық шығармашылық таланттардың осында өмір сүріп, жұмыс істеуді таңдауы үшін Сингапурдың космополиттік тартымдылығын арттыруға жаңа көңіл бөлінді.

Прагматикалық көзқарасының арқасында Сингапур үкіметі саясатқа тез арада бірқатар маңызды өзгерістер енгізді. Біріншіден, иммиграция және шетелдік жұмысшылар саласындағы саясат айтарлықтай ырықтандырылды, ал жұмысқа орналасуға, тұрақты тұруға және азаматтыққа рұқсат беру критерийлері мен рәсімдері айтарлықтай жеңілдетілді. Кәсіпкерлік және креативтік сыныпқа жатуы ықтимал шетелдіктердің келуін жеделдету үшін жұмысқа орналасуға арналған рұқсаттаманың жаңа санаты – S-Pass енгізілді. Шетелдік жұмысшылар мен жаңа тұрғындар саны күрт өсті. 2004 жылдан бастап 2019 жылға дейінгі кезеңде резидент емес жұмыс күшінің саны 121%-ға ұлғайды, ал резидент жұмыс күшінің саны 26%-ға өсті (Сингапур еңбек ресурстары министрлігі, 2019 жыл).

Үкімет іскерлік ортаны инновациялық қызметке қолайлы ету үшін инфрақұрылымға ауқымды инвестициялар салуды бастады. Зияткерлік меншік құқықтары туралы заңдар күшейтілді және R&D мамандарға (Инновациялар саласындағы маман) жұмсалатын мемлекеттік шығыстар елеулі түрде ұлғайтылды. Алайда, макроэкономикалық деңгейдегі керемет көрініс осы кезеңде пайда болған кейбір алаңдатарлық тенденцияларды жасырды. Оларды Үкіметтің экономиканы басқаруға деген көзқарасымен түсіндіруге болады. Біріншіден, жоғары табысты шығармашылық шетелдік таланттардың саны шынымен өскен кезде, біліктілігі төмен және табысы төмен шетелдік жұмысшылар санының одан да көп өсуі байқалды. Жұмысқа рұқсат беру саны 2007 жылғы 99 200-ден 2018 жылы 178 900-ге дейін өсті, ал жұмысқа рұқсат 757 100-ден 991 300-ге дейін өсті. (Сингапур еңбек ресурста-

ры министрлігі, 2018). 15 жылдық кезеңде еңбек өнімділігінің өсуінің бәсеңдейтін көрсеткіштері байқалғаны таңқаларлық емес.

Неліктен үкімет шетелдік таланттарға негізделген өсу стратегиясының нақты мақсаты тек инновациялық, жоғары өнімді шетелдік таланттарды тарту болған кезде, біліктілігі төмен және өнімділігі төмен шетелдік жұмысшылардың осындай күрт ағынына жол берді? Премьер-министр Ли Сян Лун атап өткендей, басты себеп, үкімет олар пайда болған кезде өсу мүмкіндігін жіберіп алғысы келмеді (Lee Seyong Lun, 2013). Ол азықтүлік пен сусындарды салу және өндіру сияқты салалардағы шетелдік жұмысшыларға жұмыс істеуге рұқсат беру сұранысын төмендетуді қаламады, бұл өндірісті шектеуге және ЖІӨ-нің өсу қарқынына әсер етеді деп қорықты. Қысқаша айтқанда, мәселе негізгі саясаттың сәйкес келмеуі болды. Бұл нәтижені көбінесе экономикалық саясаттың негізгі мақсаты ретінде ЖІӨ-нің жыл сайынғы өсуіне ерекше назар аударумен түсіндіруге болады.

2000 жылдан бері пайда болған екінші алаңдатарлық үрдіс – табыс теңсіздігінің күрт өсуі және табысы төмен топтар арасында жалақының тоқырауы. Бұл Сингапурды (Гонконгпен және АҚШ-пен бірге) дамыған экономикалардың біріне айналдырды. Сингапурлық Джини коэффициенті 2000 жылғы 0,442-ден 2012 жылы 0,478-ге дейін күрт өсті, содан кейін 2018 жылы 0,464-ке дейін төмендеді. (Сингапур статистика департаменті, 2018)

Табыс теңсіздігінің өсуіне көптеген факторлар ықпал етуі мүмкін. Жаһандану күштері мен технологиялық өзгерістер сияқты сыртқы факторлар үлкен рөл атқарды. Бірақ ішкі факторлар да солай жасады, олардың көпшілігін Үкіметтің экономикаға араласу тәсіліне жатқызуға болады. Оның салықтық-бюджеттік стратегиясы, әдетте, ұсынысты қолдау болды, ал салық режимі жұмыс көлемін ұлғайту үшін ынталандыруды күшейтуге бағытталған. Саясаттың назарын шығармашылық таланттарды көбірек тартуға аудару Гонконг сияқты басқа қалалардан келген таланттар үшін бәсекелестікті ескере отырып, табыс салығын төмендету үшін қысымды күшейтті.

«Жаһандық қаланы» көруге деген ұмтылыс және шетелдік таланттарды тартуға бағытталған өсу стратегиясы теңсіздіктің өсуіне ықпал еткен болуы мүмкін. Табыс деңгейі жоғары таланттардың ағыны кірісті бөлудің жоғарғы жағындағы орташа кірісті арттырды, ал біліктілігі төмен шетелдік жұмыс күшінің ағыны төменгі бөліктегі жалақыны төмендетіп, кірістердің теңсіздігіне әкелді. Бұл тенденция осы кезеңдегі мемлекеттік шығыстардың басымдықтарымен күшейтілуі мүмкін, олар Сингапурды әлемдік элита үшін тартымды етуге бағытталған. Бұл «агломерация әсерін» күшейте алар еді, олар еңбек нарығының неғұрлым жоғары деңгейінде кірістерді орта және төменгі деңгейлерге қарағанда тезірек арттырады.

Үшіншіден, 2000 жылдан бастап жоғары экономикалық өсу өмір сүру сапасының едәуір төмендеуімен қатар жүрді, өйткені инфрақұрылыммен қамтамасыз ету халықтың өсуіне сәйкес келмеді, кептелістер күшейіп, инфляция күрт өсті. Бұл қала–мемлекетте өмір сүрудің тартымдылығы мен қол жетімділігін төмендетуін туғызды. Бұған саясат пен жоспарлаудың сәтсіздігі кінәлі болды. Көптеген жаңа иммигранттар мен шетелдік жұмысшыларды қабылдағанға дейін тиісті инфрақұрылымды құра алмау, сондай-ақ әртүрлі мемлекеттік органдар арасындағы нашар үйлестіру. Мәселе азаматтардың әл-ауқатының кең көрсеткіштеріне емес, экономикалық өсуге ерекше назар аударуға және бұрын үкіметтің экономиканы басқаруға деген негізгі көзқарасын жеңілдететін қатаң саяси бақылау мен БАҚ-ты бақылау салдарынан өзін саяси қысымнан қорғауға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Сингапурдың экономикалық дамуындағы үкіметтің рөліне шолуда бірқатар мәселелер қамтылады. Біріншіден, Сингапур сияқты мемлекет басқаратын экономикалық даму моделі үкіметтің осындай экономикалық дамудан түсетін пайда азаматтарға қол жетімді болуын қамтамасыз ететін күшті саяси күші бар жерде жоғары экономикалық өсуді қамтамасыз етуде сәтті бола алады.

Екіншіден, мұндай даму моделінің тиімділігі біраз уақыттан кейін әлсіреуі мүмкін. Сингапур дамуының екінші кезеңінде экономикалық өсу баяулады, ал өмір сүру деңгейінің жоғарылауы төмендеді.

Үшіншіден, Сингапур жағдайында бұл экономикалық көрсеткіштердің төмендеуі ресурстарды жұмылдыру шеңберінен шыға алмаудың және оларды экономикалық өсудің тар мақсатына қол жеткізуге бағыттаудың нәтижесі болып табылады. Өсу кезеңінде, неғұрлым күрделі және көп қырлы даму қажет болған кезде, Сингапур мемлекетінің ресурстарды жұмылдыру саласындағы мақтаулы негізгі

құзыреттері осы уақытқа дейін бұл мәселені шешу үшін жеткіліксіз болып көрінді. Бұл міндеттер-туа біткен әлеуетті дамыту, өсіп келе жатқан табыс айырмашылығын жеңу, жергілікті инновациялық әлеуетті құру және Сингапур экономикасы үшін үлкен ішкі аудандарды құруда көршілердің ынтымақтастығын қамтамасыз етудің батыл стратегияларын іздеу – күрделірек және мемлекеттік жүйеде дамымаған дағдылар жиынтығын қажет етуі мүмкін.

Жоғарыда аталған зерттеулерді ескере отырып, Сингапур үкіметінің жүзеге асырған экономикалық реформалары Қазақстанға толықтай келе бермейтінін көре аламыз. Үкіметтің толықтай экономикаға араласуы тек мемлекет басшысының мықты саяси күші бар кондициясында ғана жүре алады. Қазақстандағы Қаңтар оқиғасынан кейін мемлекет президенті Қ.К.Тоқаевқа Қауіпсіздік Кеңесінің төрағасы, билеуші партия төрағасы лауазымы өтсе де, мемлекетте әлі де тәуелсіздік алған 30 жылдықтан бері олигархия сақталып тұр. Олигархияның кәсіпте және капитал бар салаларда мүдделер қақтығысы экономикалық дамуға кедергі келтіретіні сөзсіз болып табылады.

Алайда, Сингапур тәжірибесін ескере отырып, Қазақстандағы алдағы экономикалық даму жолын креативті индустрия саласымен байланыстыруға болатынына оң пікір білдіре аламыз. 2015 жылдан бастап осы салаға аса қатты көңіл бөлген Сингапур үкіметі қазіргі уақытта сол саланың жемісін экономикалық дамуында көріп отыр. Қазақстан үкіметі креативті индустрия саласына тек 2020 жылдың соңы, пандемиядан кейінгі уақытта ғана көңіл аудара бастады. Соңғы онжылдықта өзімен-өзі дамып келе жатқан сала Қазақстаннан шыққан шығармашыл жастарды шетелде табысты кәсіп жүргізіп жатуына ынталандырды. Осы мәселені ескере отырып, ҚР Үкіметі жанынан 2021 жылы Креативті индустрия жобалық офисі құрылды, Алматы және басқа облыс әкімдіктерінде Креативті индустрия басқармалары құрылды.

Креативті индустрияның негізі адами капиталда. Егер ел ішінде бір уақытта бағытталған көптеген жобалар үшін шығармашылық таланттардың жеткілікті ұсынысы болмаса, онда Қазақстан шетелден қажетті таланттарды тарта отыру қажет. Инновациялық экономикада шығармашылық таланттардың сыни массасының болуы шетелдік компанияларды тартады. Инновациялық компаниялар шығармашылық таланттардың жеткілікті қоры бар жерлерде ғана құрылады.

References

Asher, M.G. 2002. The Role of the Global Economy in Financing Old Age: The Case of Singapore. ADBI Research Paper Series 37. Tokyo: Asian Development Bank Institute.

Chan, CB (ed.) (2002). Heart Work. Singapore: Economic Development Board.

Department of Statistics, Singapore (2011). Key Household Income Trends 2010.

Economic Review Committee Report (2003). Ministry of Trade and Industry, Singapore.

Economic Strategies Committee Report (2010). Ministry of Trade and Industry, Singapore.

Khan, H. (2001). Social Policy in Singapore: A Confucian Model? New York: World Bank Institute

Lee, KY (2000). From third world to first: The Singapore story 1965– 2000. Singapore: Singapore Press Holdings.

Lim, LYC (2014). Singapore's success: After the miracle. In Handbook of Emerging Economies, RE Looney, (ed.). London and New York: Routledge.

Ministry of Manpower, Singapore (2014). Labour Force in Singapore, 2014.

Ministry of Trade and Industry, Singapore (2014). Drivers of Labour Productivity Growth Trends in Singapore.

Massalskiy, R.I. (2015). Health insurance in Singapore. Sovremennye problem nauki i obrazovaniya. No.1-1. Pp. 811-816.

Micklethwait, J., and A. Wooldridge. 2014. The Fourth Revolution: The Global Race to Reinvent the State. New York: Penguin Press.

Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan. Government discusses basic approaches to development of creative sector of the economy

Source: https://primeminister.kz/en/newsukimette-ekonomikanyn-shy-garmashylyk-sektoryn-damytudyn-negizgi-tasilderi-talkylandy-1221744 Statistics Singapore – Latest Data [Электронный ресурс] / Singapore Department of Statistics, 2016: http://www.singstat.gov.sg/statistics/latest-data#16

Singapore: country profile (2019). The World Bank. Available at: http://www.worldbank.org/en/country/singapore

Tan, KS and L Gan (2012). Managing SME development: The Singapore experience. Paper pre- sented at the West Lake International Conference on Small and Medium Business 2012, 12–15 October 2012. Hangzhou, China.

Turnbull, C.M. (2009). A History of Modern Singapore, 1819-2005. Singapore: NUS Press.

Tan, KS and SY Phang (2005). From efficiency-driven to innovation-driven growth: Perspective from Singapore. World Bank, Policy Research Working Paper 3569. Washington, DC.

IRSTI 11.01.65 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.07

S. Kondapalli[1*], L.F. Delovarova[2], A.B. Yermekov[2]

[1]Jawaharlal Nehru University, India, New Delhi
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: srikondapalli@gmail.com

SCO ENLARGEMENT: PROBLEMS AND PROSPECTS IN THE CONTEXT OF IRAN'S ACCESSION

This article examines the problems and prospects of the SCO enlargement. The admission of India, Pakistan and Iran to the SCO gives impetus to the development of the organization within the geopolitical perspectives. Although the format of strategic, including military-political, cooperation within the organization is a priority in bilateral relations, the SCO has the potential for institutionalization. At the moment, within the SCO, from the standpoint of geopolitics, the balance of power is shifting, and the parties are actively promoting the priorities of economic cooperation. The SCO still faces a dilemma, whether to go through the process of institutionalization or to maintain the current regime of cooperation based on a regional platform. In the spectrum of the development of military-political relations, an important role is played by the shift in the balance of power in relations between Russia, India, on the one hand, and China and Pakistan, on the other. India's diplomatic activity in the framework of the QUAD cooperation, as well as the strengthening of the Sino-Russian strategic partnership, all lead to a change in the existing status quo. Another important aspect is the side of economic cooperation, when Russia and China express ideas about the conjugation of the EAEU and the Belt and Road Initiative, where a number of SCO experts are considered as a platform for strengthening this strategic dialogue.

Key words: SCO, Asia, expansion, regimes, geopolitics.

Ш. Кондапалли[1]* Л.Ф. Деловарова[2], А.Б. Ермеков[2]

[1]Джавахарлал Неру университеті, Үндістан, Нью-Дели қ.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: srikondapalli@gmail.com

ШЫҰ-ның кеңеюі: Иранның қосылу контекстіндегі мәселелер мен перспективалар

Бұл мақала ШЫҰ-ның проблемалары мен кеңейту перспективаларын қарастырады. Үндістан, Пәкістан және Иранның ШЫҰ құрамына қабылдануы аталған ұйымның геосаяси перспективада дамуына әсерін береді. Ұйым ішіндегі стратегиялық, әскери-саяси ынтымақтастықтың форматы екі жақты қатынастардың басымдығы болып табылатынына қарамастан, ШЫҰ институционалдандыру перспективаларына ие болып табылады. Қазіргі уақытта ШЫҰ ішінде геосаясат тұрғысынан күштер теңгерімінің ығысуы жүруде, сондай-ақ тараптар экономикалық ынтымақтастықтың басымдықтарын белсенді түрде алға жылжытуда. ШЫҰ алдында өңірлік алаң негізінде институционалдандыру үрдісінен өтуіне ынтымақтастықтың қолданыстағы режимін сақтау дилеммасы сақталып отыр. Әскери-саяси қатынастардың даму спектрінде бір жағынан Ресей Үндістан, екінші жағынан Қытай мен Пәкістан арасындағы қатынастардағы күштер тепе-теңдігін ауыстыру маңызды рөл атқарады. Ромбтың ынтымақтастығы шеңберіндегі Үндістанның дипломатиялық қарым-қатынастың белсенділігі, сондай-ақ Қытай-Ресей стратегиялық серіктестігінің күшеюі осының бәрі қазіргі Кво мәртебесінің өзгеруіне әкеледі. Тағы бір маңызды аспект Экономикалық ынтымақтастық болып табылады, онда Ресей мен Қытай ЕАЭО-ны және ШЫҰ сарапшыларының бірқатары осы стратегиялық диалогты күшейту алаңы ретінде Белдеу мен жолды түйіндестіру туралы идеяларды қарастырады.

Түйін сөздер: ШЫҰ, геосаясат, аймақтық ынтымақтастық, қауіпсіздік.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Ш. Кондапалли [1]* Л.Ф. Деловарова[2], А.Б. Ермеков[2]
[1]Университет Джавахарлала Неру, Индия, г. Нью-Дели
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
*e-mail: srikondapalli@gmail.com

Расширение ШОС: проблемы и перспективы в контексте вступления Ирана

Данная статья рассматривает проблемы и перспективы расширения ШОС. Принятие Индии, Пакистана и Ирана в состав ШОС, дает импульс для развития данной организации в геополитической перспективе. Хотя формат стратегического, в том числе и военно-политического, сотрудничества внутри организации является приоритетом двухсторонних отношений, ШОС обладает перспективами институционализации. На данный момент, с точки зрения геополитики, внутри ШОС происходит смещение баланса сил, кроме того, члены организации активно выдвигают приоритеты экономического сотрудничества. Перед ШОС сохраняется дилемма – пройти процесс институционализации либо сохранить действующий режим сотрудничества на основе региональной площадки. В спектре развития военно-политических отношений стран-членов ШОС, немаловажную роль играет смещение баланса сил в отношениях между Россией и Индией с одной стороны, а также Китая и Пакистана с другой стороны. Дипломатическая активность Индии в рамках сотрудничества «Ромба», а также усиление китайско-российского стратегического партнерства, в совокупности ведет к смене сложившегося статуса-кво. Другой немаловажный аспект — это сторона экономического сотрудничества, когда Россия и Китай говорят о сопряжении ЕАЭС с инициативой «Пояс и Путь», что рассматривается рядом экспертов ШОС как площадка для усиления данного стратегического диалога.

Ключевые слова: ШОС, геополитика, региональное сотрудничество, безопасность.

Introduction

The enlargement of the Shanghai Cooperation Organization (SCO) has recently attracted huge attention of the expert community. The admission of Iran to the SCO at the Summit in Dushanbe on September 17 this year has become a significant event in the world diplomacy. Prior to that, India and Pakistan became full members of the SCO. Although the world political literature pays considerable attention to such issues as the enlargement of the EU and NATO, the SCO as an political entity does not receive sufficient attention, despite the fact that its expansion reflects new geopolitical trends in the system of world politics. The SCO has recently experienced a number of functional crises, when the organization's agenda was somewhat vague. At the same time, the entry into the SCO of countries such as India, Pakistan and Iran gives impetus to the development of the organization.

Within the framework of the contemporary SCO expansion, it is very important to understand such aspects as the formation of a multipolar system. Although a number of experts point out that the confrontation between the United States and such states as Russia, Iran and the DPRK has episodic features (Timofeyev, 2021), and the contest in Sino-US relations occupies a central place, and recently augmenting the military-political confrontational events within the US-China-Russia triangle. These tendencies cannot but affect the SCO and its functionality, therefore the organization experiences the influence of international processes on its degree of functionality.

The SCO expansion unambiguously extended the diplomatic agenda of the organization, but, nevertheless, the format of strategic relations between its main participants remains at the stage of bilateral relations. The SCO, as a system of regional security architecture, has the prospect of institutionalization of the collective security system; however, given the nature of international relations in Asia, this seems unlikely in the short and medium term.

The inclusion of new members into the organization also reflects which trends will dominate within its institutional structure – military-political or economic. At this stage, the SCO member states have not specifically decided which parameters of cooperation will dominate in the functioning of the organization, and clarification of this process requires the definition of a specific approach. Despite the active and dynamic processes within the SCO, the organization is likely to preserve the cooperation regime, which will be limited by the regional framework and aspects of the local interactions.

The main purpose of this article is the problem of studying the functionality of the SCO, namely, what functions this organization will perform in contemporary conditions. The SCO was originally

created as a platform for strengthening regional cooperation, in the spirit of "Shanghai cooperation". The organization was formed due to the regional problems deriving from border issues and Beijing`s strategic need to institutionalize its presence in Central Asia. A number of experts criticize the SCO for the lack of a clear platform and agenda, for example, unlike NATO or the CSTO (Gabuev, 2017). At the same time, it should be noted that such criticism is unfounded. The SCO is unique in its structure, as it allows considering a number of issues and solving them jointly at the political and diplomatic level.

For example, the diplomatic agenda within the SCO was determined by various factors and aspects of the development of the member-states of the organization and the region as a whole. In the period of 1990s, mainly issues related to cross-border cooperation, border demilitarization and the promotion of economic cooperation. Then, in the 2000s, the main topic of the SCO cooperation was an anti-terrorism direction. Now the main priorities of the SCO cooperation are being built within the framework of a shifting balance of power and the development of prospects for strengthening economic cooperation.

Research methodology

The scientific-methodological approach that was used in this article is based on Keohane`s regime theories. According to Keohane`s theory, for the development of cooperation there must be a precedent in the form of a conflict between its main participants. The absence of conflicts leads to a harmony, but the presence of conflicts and their constructive overcoming leads to increased cooperation (Keohane, 1984). Therefore, the Shanghai Cooperation Organization has the potential to resolve controversies and even conflicting issues between its main participants.

The SCO as an organization acts as a regional platform for solving actual regional problems. There are a number of disagreements between the parties, but, nevertheless, these disagreements are resolvable, and therefore, from the point of view of the scientific and methodological approach, the proposed theory of regimes is more suitable for the topic of the article.

The geopolitical structure of the SCO, in any case, is a complex basis, where, on the one hand, there is a balance of power, and on the other hand, the participants are ready for cooperation and enhanced interactions in the international environment. The geopolitical conditions in Asia are different from the transatlantic, but, nevertheless, the functioning and activities of the SCO have created a basis for cooperation and mutual trust in Central Asia. For example, the principle of the balance of power operates between Russia and China; it is limited and regulated by the established institutions within the SCO.

Results and discussion

SCO expansion dynamics

The SCO is one of the leading regional structures that cover various areas of cooperation. Along with such regional organizations as the CSTO and the EEU, the SCO is one of the key structures of the architecture of regional security which promotes cooperation. This design is represented by several components. Firstly, this is the presence of the main participants in the system of region: Russia, China, Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan, as well as the recently joined Pakistan, India and Iran. Secondly, it is a multilateral coverage of complex regional problems, from border management issues to ensuring a regional balance of power.

We will not dwell in detail at each stage of the SCO evolution, but we will briefly note the main points of the transformation of priorities and vision of important goals and objectives of the organization. In general, 3-4 stages of the SCO evolution can be identified.

The first stage is the second half of the 1990s to the early 2000s. The main agenda of the future SCO member-states in the format of multilateral interaction was the resolution of territorial disputes, demilitarization, border delimitation and the building of constructive good-neighborly relations between the countries of the region and Beijing (Zhumaly, 2006). In particular, the formation and development of the SCO is characterized by the fact that China has made considerable diplomatic efforts to legitimize its presence in the Central Asian region, although many experts note that Beijing has always given priority to the format of bilateral relations (Zhumaly, 2006), (Lanteigne, 2014).

In general, it can be noted that the creation of the SCO helped China to institutionalize its presence in Central Asia. The institutional approach within the framework of China's regional policy made it possible to build diplomatically trusting and constructive relations between the participants in the "Shanghai process". Experts also note that the

creation of the SCO allowed China, in its overall security strategy, to create a strategic rear in Eurasia, and to reorient its main security issues towards the Asia-Pacific (Tellis, 2012) (Dapeng, 2020).

The second stage covers the period from the late 1990s to the mid-2000s. At this stage, the geopolitical component in determining the main organization`s agenda has significantly increased. Here, two factors played an important role; the first is the coming to power in Afghanistan of the Taliban, in the context of strengthening the socio-political positions of various transnational Islamist movements in Central Asia. The threat of armed transnational Islamist movements had a complex basis, since it covered various aspects of regional security: on the one hand, it was a direct challenge to the existing regimes in Central Asian countries, especially those countries located in the Fergana Valley (Zhumaly, 2006). On the other hand, Russia and China faced the threat of separatism within their own countries: the war in Chechnya and the activities of separatist groups in Xinjiang. The very systematic nature of the problem was clearly stated by the Chinese side: «separatism, extremism and terrorism. » Instability in Afghanistan and the civil war in Tajikistan posed a strategic challenge to maintaining the geopolitical status quo in Central Asia.

During this period, American strategists designated the Central Asian region as an integral part of the Greater Middle East, and this meant that the security problems of the Greater Middle East were projected onto Central Asia, therefore, the military-political activity of armed transnational groups led to the strengthening of the geopolitical component of the SCO. Another important aspect of strengthening the general political and diplomatic component of the SCO was the strengthening of the US activity in the region. Within the framework of the doctrine of global domination, the United States openly recognized Central Asia as a zone of its «vital interests. » Therefore, within the SCO, the military-political component has intensified, the long-term goal of which is to ensure a strategic balance within the Central Asian region. In this case, the SCO played the role of an appropriate balancer against the potential increase in American influence in the region.

The third stage of the SCO`s activities begins in the second half of the 2010s, namely, the period of accession of India, Pakistan, and then Iran as full members of the organization. The expansion of the SCO reflected the intensification of the process of multipolarization of the system of international relations, which took place against the background of the aggravation of the strategic Sino-American rivalry. The third stage of the SCO can be noted with an increase in its political and diplomatic component at the global level and the willingness of the parties to act to resolve new, more expanded regional problems. The polarization of the system of international relations has increased the importance of the SCO in the eyes of the participating countries and introduces new priorities and agenda for the organization`s activities.

The ongoing transformations have had a direct impact on the dynamics of the organization`s development. The geopolitical vector of the SCO`s functioning is largely unlimited exclusively by the region of Central Asia; it also includes South Asia. The accession of Pakistan and India means a radical transformation of the SCO, in which the organization`s foreign policy agenda is no longer determined solely by issues of regional security in Central Asia, but also encompasses the security problems of South Asia.

Thus, the factor of emerging multipolarity has had a broad impact on the dynamics of the SCO`s development. In understanding the modern nature of the development of the SCO, it is necessary to rely on the two leading member states of the organization – Russia and China. For Russia, the key moment was the Crimean events, which undermined the European security system. For China, the turning point was the election of Donald Trump as President of the United States and his subsequent designation of China as the strategic rivalry of the United States. For these reasons, the SCO could not stay away from these processes. Although the SCO does not position itself as a military-political bloc, the above geopolitical changes have an indirect impact on the functioning of this organization and the vectors of its development.

In general, the structure and organization of the SCO consists of the following important components:

- Russian-Chinese strategic balance in the CA region. In this case, the organization acts as a security architecture in the CA region, where the institutionalization of Sino-Russian relations is necessary to maintain a balance (Laumulin, 2020);
- SCO as a regional platform for resolving common problems. In this case, the relevance of the SCO lies in its multilateral format, where member-states can cooperate on a wide range of issues;
- The SCO acts as a kind of regime, where

cooperation issues are ranged from military-political to trade-economic issues;

- From the perspective, the admission of India and Pakistan to the SCO gives a new impetus to the development of the organization. Now, the main trends in the field of world security are being shaped in the Indo-Pacific region, therefore, the admission of the leading states of South Asia to the organization should contribute to updating the diplomatic agenda, and, consequently change its structural transformation.

Russian prospects in the SCO are primarily associated with the idea of transforming the vast Eurasian geopolitical space. After the Crimean events, the crisis of the European security system came, when Russia did not agree with the principles of European integration of Ukraine, and the West did not accept with Russia`s actions in Crimea and Donbass. Therefore, the concept of Greater Eurasia marked the movement of Russia to the East. It should be noted that although in geopolitical terms, Russia designated its identity as Eurasian, nevertheless, since the end of the Cold War, Moscow has developed systemic relations with the West, which is expressed in the strategic dialogue between Russia and NATO, building a common security system with The West, the implementation and maintenance of the strategic arms control regime, and the institutionalization of the European security system. The development and implementation of the concept of "Greater Eurasia" should have strengthened the Eurasian vector of Russia`s development, and strengthened its Asian component in multilateral aspects. Therefore, these events had an important impact on the perception of the SCO as a strategic platform for interaction with other Asian countries. Although a number of experts indicate that the Russian initiatives of the SCO are not directly related to the crisis in the European security system that arose after the annexation of Crimea to Russia. Russia`s actions on cooperation in the SCO area, and within the framework of the foreign policy conceptualization of «Greater Eurasia» are natural, due to the growing importance of the Asia-Pacific region in world politics. Therefore, this requires a specific approach to an extensive regional strategy (Kulintsev, 2020).

In 2016, the idea of the Greater Eurasian Partnership was announced within the framework of the St. Petersburg International Economic Forum. The Russian president – Putin proposed to include in it a number of leading states of Eurasia, such as China, India, Pakistan, Iran, as well as the member states of the SCO and the EAEU. In this case, the SCO acted as a platform for connecting two geopolitical projects, the Belt and Road and the EAEU. Russian priorities within the SCO are determined not only by the ideological struggle with the West, but also by the support of the economic balance in Central Asia, by preserving the Central Asian region as Russia's sphere of influence, without prejudice to Eurasian integration (Kulintsev, 2020).

At the moment, Asia develops new trends in the field of global security trends, so the Asian security issues, in the SCO can play a key role in its subsequent transformation and evolution. As noted above, the Chinese leader Xi Jinping stressed the importance and necessity of creating and developing a collective security system in Asia, which will operate in a new strategic environment. Therefore, the inclusion of India and Pakistan in the SCO, on the contrary, will only strengthen the institutional potential of the organization. The security system in Asia, unlike Europe, is not institutionalized, and therefore, taking into account the growth of the conflict potential in Asia, the SCO has the prospect of becoming an appropriate platform for resolving these issues.

Another strategic importance of the SCO for China lies in the security structure it provides. During the Cold War, the main threats to China `s security lay on the Soviet side, when the nuclear and conventional capabilities of the Soviet Union posed a threat to China. By developing trusting relationships, Beijing has created a strategic rear in Eurasia that allows it to focus on security issues in the vast Indo-Pacific region (Dapeng, 2020). As the Chinese experts emphasize, it will be difficult to resolve territorial disputes on a multilateral platform. And therefore, issues of foreign policy and tough security will remain in the sphere of priorities of bilateral relations (Dapeng, 2020).

Cooperation within the SCO raises certain paradoxes. Thus, Russia and Kazakhstan in the 2000s reacted very coolly to the idea of strengthening the economic component in the SCO, which was put forward by the Chinese party. But by the second half of the 2010s, a tendency was formed in the organization, in which the parties began to show interest in strengthening economic cooperation. In particular, China and Russia have shown interest in enhancing the economic component, namely, the conjugation of the Belt and Road Initiative and the EAEU, as two connecting elements of the Greater Eurasia doctrine. Both projects have the prospect of interfaces and points of cooperation, in particular, increasing the efficiency of transport

and logistics routes in Eurasia. The strengthening of cooperation is explained by the fact that the parties, in particular Russia and China, have already clearly and specifically formulated their priorities, which have passed the stage of institutionalization in the form of two organizations.

Asia faces the problem of institutionalizing the macro-regional security system. Institutions, as international structures, are necessary to contain the growing conflict potential of geopolitical rivalry between great and regional powers. Taking into account the shift of the main trends in the formation of global military-political security to the Indo-Pacific region, the relevance of ensuring and creating additional institutional mechanisms for resolving tension seems to be especially important.

For instances, the OSCE was originally created as a platform for detente between the United States and the USSR, which resulted in the settlement of a number of issues within Europe. Then, after the end of the Cold War, the OSCE laid the foundation for the development of the institutional framework of the European security system – control over conventional arms became one of the achievements of the institutionalization of European security. It is thanks to the OSCE that the European security system has become institutionalized and which supports peace and stability.

Also, Asian continent needs to create a number of mechanisms that will be able to contain the growing confrontation between its major powers, if the UN cannot create the appropriate conditions. For example, it is possible to indicate the evolution of the system of strategic stability, which is influenced by the fact that most of the unofficial members of the nuclear club are located in Asia; therefore, the creation of a base for collective security is a very relevant topic within the framework of the hypothetical evolution of the SCO.

Thus, the First President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation N.A. Nazarbayev, back in 2018, within the framework of the Astana Club, proposed to create an analogue of the «Asian OSCE». At the same time, it is necessary to understand that the creation of collective security institutions does not mean automatic subordination or elimination of issues of national security and foreign policy, which will be subordinate to national sovereignty. The creation of collective security mechanisms is necessary to contain the growth of military threats. Taking into account these arguments, the words of the First President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the Nation N.A. Nazarbayev, in this case are relevant, since the CICA or SCO can be used as a platform for creating a system of collective security in Asia.

SCO and Afghanistan's security problems

After the withdrawal of NATO from Afghanistan and the return of the Taliban movement, the issue of regional security in the context of Afghanistan was again actualized. A strategic balance is being formed around Afghanistan, where the main participants are the leading states, significant in their political potential. Within the framework of regional diplomacy, each side has its own priorities and vision of the situation. China, as a rule, implements an extensive strategy of the Belt and Road Initiative, where it sees Afghanistan as part of its geopolitical project. At least part of the Belt and Road, in the form of the China-Pakistan Economic Corridor (Velichkin, 2021). In addition to the transport and logistics factor, the mineral resources of the country are also important for China. Therefore, given the strategic potential of Afghanistan, China cannot but stand aside. In any case, it cannot be ruled out that his geo-economic measures in foreign policy may lead to political transformations (Kondapali, 2021a).

Also in Afghanistan, taking into account the political interests of Pakistan, the format of a strategic triangle is taking shape. The rise to power of the Taliban strengthens the positions of both Pakistan and China. For example, an Indian expert – professor S. Kondapalli notes a huge similarities between CCP and Taliban as a political entities (Kondapali, 2020 b), which can naturally provide a basis for cooperation between them. This psychological factor is also important in shaping of the further Afghanistan-China cooperation. It cannot be ruled out that, according to Chinese plans, Afghanistan may become part of an extensive Belt and Road initiative, in particular, the China-Pakistan Economic Corridor. The Taliban give reasons for this. As Interfax reported, Taliban spokesman Zabiullah Mujahid said: "China <...> represents a fundamental and exceptional opportunity for us, because it is ready to invest in our country" (Chigasov, 2021). According to him, the PRC will also assist the militants in the reconstruction of Afghanistan after the war. At the same time, the Mujahid spoke positively about China's economic project "Belt and Road", noting that in this way Beijing is reviving the "ancient Silk Road". He said that the Taliban are counting on Beijing's help in rebuilding the Afghan mining industry and has singled out the copper mines of Afghanistan (the Ainak deposit is considered by experts as the

largest in the world), which "thanks to the Chinese, can be returned to production and modernized." In conclusion, Mujahid called the People's Republic of China "a pass for the country to all markets in the world" (Chigasov, 2021).

Following the enthusiastic welcome of the capture of Kabul ("broke the shackles of slavery!") by Prime Minister Imran Khan himself, Pakistani Interior Minister Rashid Ahmad bluntly stated that Islamabad supports the Taliban's desire to make Afghanistan a member of the China-Pakistan Economic Corridor (Velichkin, 2021). Therefore, Afghanistan, as a subject of international and regional relations, cannot stay away from the formed network of transport and logistics corridors in Eurasia.

Another significant factor is India. In the context of the situation in Afghanistan, there are a number of priority issues for India that can be identified as follows: counterterrorism, energy and trade. In terms of counterterrorism and its relationship to the Kashmir issue, India is concerned that Afghanistan may become a haven for anti-Indian terrorist groups. The situation for India, in the context of Afghanistan, is aggravated by the fact that, in addition to the Chinese factor, it also has the fact that Islamabad supports these terrorist groups (Velichkin, 2021).

Strategic preconditions

The admission of Iran to the Shanghai Cooperation Organization has become a significant geopolitical event within the framework of this organization, which undoubtedly reflects the dynamics and processes in which it develops. At the same time, Iran`s entry into the SCO indicates an intensification of confrontational tendencies between the United States on the one hand and China and Russia on the other, within the framework of the international system.

Earlier, in the 2000s, discussions were held within the SCO about Iran`s membership in the organization, but Russia and China, as leading members of the organization, did not express much enthusiasm for accepting Iran as a full member. A number of explanations can be found for this.

The international system at that time was largely unipolar, where the United States was the undisputed hegemon, and conflicting or confrontational tendencies were local and did not have a significant impact on relations between the great powers. In Central Asia, Moscow understood that the US policy would be limited, since on an unofficial level, Washington recognized Central Asia as Russia`s sphere of influence.

At the same time, China did not put forward any grandiose geopolitical projects, such as the Belt and Road Initiative. Beijing, under the presidency of Jiang Zemin and Hu Jintao, was quite pleased with the country`s growing economy and the Chinese leadership strove to create a natural ideological base in the new strategic environment (Tellis, 2019). The Chinese army did not have its current potential to change the strategic balance within the region. Therefore, during this period, Sino-US relations were limited to issues of local cooperation, i.e. predominantly economics and trade. The creation and promotion of the later «Belt and Road», was a reflection of China`s intentions to create its own sphere of influence in developing countries (Atlantic Council, 2021).

Despite the fact that Iran had previously shown interest in membership in the Shanghai Cooperation Organization, however, the previous decisions of the SCO to refuse Iran were due to the absence of confrontational tendencies with the United States, where in the period of 2000s and 2010s, China remained one from the key economic partners of the United States and did not want the SCO to become as an anti-American platform (Smagin, 2021).

Prospects for the SCO after the admission of Iran as a full-fledged participant

Iran`s admission to the SCO is due to several factors, the key of which are the growth of confrontational tendencies within the international system, as well as the increase in the geopolitical weight of Iran itself. Earlier, within the SCO, there was an informal balance of power between Russia and China, where Russia invited India to join the organization, and China – Pakistan. However, due to the change in the strategic landscape, a special approach has been adopted with respect to Iran. The starting point for its change can be considered the period of Trump`s presidency in 2017, when China was designated as a strategic rival, even surpassing Russia in its geopolitical potential (Elbridge, Wess 2020). This was also facilitated by the change in the US regional strategy in the Asia-Pacific region from the amorphous Obama's «Rebalancing» doctrine to the clearer and explicit of the Indo-Pacific doctrine, with the creation of systems of regional alliances in the form of "QUAD" and the recently created "AUKUS" (Istomin, 2019).

At the same time, as some experts note, Iran has already come close to creating nuclear weapons. Accordingly, his admission to the SCO may mean that China and Russia are ready to take a serious anti-American position. At the same time, there

is an opinion that the West, in its confrontation with China, can attract Russia to its side (Tellis, 2020). However, under Putin, given his "Eurasian" thinking, this is unlikely; in addition, China is pursuing a well-balanced policy in Central Asia, without violating the status quo, which is quite in Russia`s interests. Therefore, even despite some existing disagreements (China`s delay in sponsoring the construction of the Russian transport and logistics route «China-Mongolia-Russia-Europe»), Moscow is quite satisfied with Beijing`s balanced policy in its traditional sphere of influence. For China, in turn, Eurasia is needed as a strategic rear in the fight against the United States in East and South Asia. Accordingly, the existing relationship of strategic balance with Moscow, for the current period, fully satisfies Beijing.

Locally, within the framework of the prospects of Iran itself, the admission of Tehran to the organization reflects the current political trends of the growing multipolar confrontation. There are two levels of perspective for Iran here. The first is political, which is expressed in the political rapprochement of states, and the possible coordination of security issues. And second, the possible strengthening of economic cooperation within the SCO (Smagin, 2021).

At the same time, the acceptance of Iran as a full-fledged member of the SCO may affect the quality of the organization. In the beginning of 2010s, SCO faced with the identity crisis, when diplomatic agenda was determined more by local tasks that could be resolved at a bilateral level (Gabuev, 2017). Now, the SCO most likely resembles the «European concert» system of the 19th century, when the balance of power on the continent was determined and supported by the European powers. Having already adopted a nuclear Iran, and the possession of nuclear weapons will certainly change the strategic balance, the leading SCO member states agree that they can be directly or indirectly involved in the system of conflicts in the Greater Middle East, within the framework of general anti-American solidarity.

In this context, it is necessary to note the apparent trend of expanding the sphere of China`s strategic ambitions. Under Hu Jintao, China adopted a more flexible diplomatic strategy with the main goal of preserving its national interests. For example, in the context of aggravated Indo-Pakistani rivalry, China did not provide direct and unconditional support to Islamabad. Now the policy of Beijing, in the implementation of the Sino-Pakistani economic corridor, has become more principled and China intends to act more decisively and tougher against India in the event of confrontational tendencies (Small, 2015).

In addition, the short-term regional crisis that arose as a result of the assassination of an Iranian general in early 2020 contributed to the formation of a quasi-alliance between China and Russia, in connection with which the admission of nuclear Iran to the SCO may also indicate the desire of both countries to expand the geography of containment of the United States.

The adoption of Iran indicates that an internal balance of power is being formed between the main SCO states, where the previous format of the strategic balance is no longer valid. Previously, Russia and China were softly balancing against each other, and the invitation to India and Pakistan should have kept this balance. But India`s active movement towards the United States, and the strengthening of the Sino-Russian strategic partnership, led to a shift in the balance of power within the SCO itself. Therefore, members of the organization will give preference to a bilateral format of relations in the formation of a strategic partnership, rather than a cumbersome alliance. Thus, in the short and medium term, one should not expect the SCO to face dynamic transformations.

The SCO`s prospect of becoming a collective security organization in Asia, a kind of analogue of the OSCE, is hampered by the existing security dilemma in Asia, clearly structured along the line of the Sino-American strategic rivalry in the Indo-Pacific region. Given the existing contradictions between the SCO members, it is highly unlikely that the organization will assume such a role. This would be possible only if the US role in the world is reduced, which is also extremely unlikely. The prospect of becoming a pro-Chinese institution in the context of collective security in Asia is hindered by the reluctance of countries such as Japan, South Korea, the Philippines and Vietnam to become part of the Asian security system.

Moreover, unlike the OSCE, the SCO has no direct sources of threat and from the point of view of China, India and Pakistan, conventional and nuclear weapons cannot be under the jurisdiction of international institutions or regimes. Another dimension of the SCO is geoeconomics. The organization has the prospect of becoming a pro-Chinese EAEU, with a system of institutions and regulatory mechanisms within it, but even these prospects are unlikely in the medium term.

Therefore, most likely, for the near future the SCO will retain its status of a diplomatic platform. This is influenced by the priority of its members` choice of bilateral formats in resolving problematic issues. At the same time, due to the existing disagreements between the members of the organization, the expectation from the SCO of actions leading to an exacerbation of confrontation with other global players and alliances, including the US, EU, QUAD and AUKUS, seems unlikely.

Conclusion

As part of the dynamics of the development of the SCO, it can be noted that the organization has emerged from the period of hibernation. If we talk about the format of bilateral relations within the SCO, then the organization is experiencing a significant revival, and the factor of China`s geopolitical rise, as well as the emerging multipolar system, has played an important role in the development of the current stage of the SCO.

The Shanghai Cooperation Organization has significant potential for the formation of an Asian security system. The inclusion of India, Pakistan, and Iran, among the full-fledged member states, can significantly affect the further transformation of the macro-regional order in Eurasia. The SCO, taking into account its two leading states – Russia and China, maintained a strategic balance in Central Asia, and its functionality was largely limited, but as mentioned above, the admission of new states to the organization creates a political and diplomatic platform for its further evolution, already as a system of collective security in Asia. With the admission of India and Pakistan, the SCO already covers the region of South Asia, which is an important component of the security system in the macro-region of the Indo-Pacific region. According to its political, diplomatic and institutional platform, the SCO acts as a regional institutional entity, but, nevertheless, in the future it can become an initiative for the institutionalization of security problems. At this stage, the role of the nuclear factor in the security of the main Asian states is increasing, therefore, the institutionalization of security can; in this case, soften the confrontation between the parties.

Moreover, the security mechanisms of the Indo-Pacific region are of an American-centric nature, where politics, in any case, will be determined by the logic of a zero-sum game. The SCO, on the other hand, can work out collective security mechanisms, where, naturally, this will take time.

Another significant factor within the SCO is the confusion of the internal balance of power. Earlier, within the SCO, there was a balance between Russia and India on the one hand, and China and Pakistan, on the other. But since the confrontation intensified, first between Russia and the United States, and then between China and the United States, this balance began to shift towards the strategic triangle Russia-Pakistan-China. Strengthening Russian-Pakistani military cooperation, in any case, underlines this factor. Therefore, the format of bilateral relations within the SCO remains a priority.

Thus, it seems that the SCO mechanisms will function as an institutional platform and the organization in the medium term will not focus on any clear and specific points of cooperation of a military-political or geo-economic nature. Due to this, the admission of Iran to the SCO most likely reflects the market trends in strategic interaction between the leading powers.

References

Keohane R. (1984), After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy, Princeton University Press P.53

ZHumaly R. (2006), Geopolitika Central'noj Azii [Geopolitics of Central Asia]. – Almaty: 2006. S. 340

Lanteigne M. (2013) Chinese Foreign Policy. An introduction. Routledge, Taylor and Francis Group, P. 61

Tellis A. (2012) Strategic Asia 2012-2013 (2012) China`s Military Challenge // Edited by Tellis A. and Tanner T. with contribution from Bluemental D. – Washington: The National Bureau of Asian Research. P. 36

Gabuev A. (2017) Bol'she, da huzhe. Kak Rossiya prevratila SHOS v klub bez interesov [More is worse. How Russia turned the SCO into a club without interests] // https://carnegie.ru/commentary/71212

Laumulin M. (2020) Central'naya Aziya v epohu transformacii. [Central Asia in the era of transformation.] – Nur-Sultan: KISI pri Prezidente RK, 2020. S. 388

Kulincev YU. (2020) SHOS vo vneshnepoliticheskoj strategii Rossii [SCO in Russia's foreign policy strategy] // https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/shos-vo-vneshnepoliticheskoy-strategii-rossii/

Dapen P. (2020) Rol' SHOS vo vneshnepoliticheskoj strategii Kitaya[The role of the SCO in China's foreign policy strategy] // https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rol-shos-vo-vneshnepoliticheskoy-strategii-kitaya/

Velichkin S. (2021) Ekho kabul'skogo obrusheniya: razmyshleniya v Deli [Echoes of the Kabul collapse: Reflections in Delhi]// https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/ekho-kabulskogo-obrusheniya-razmyshleniya-v-deli/?sphrase_id=84866737

Kondapalli S. (2021) After two decades, the SCO appears to be at a cross-roads with the US withdrawal from Afghanistan // https://m.rediff.com/news/column/srikanth-kondapalli-all-eyes-on-sco-meet-after-taliban-takeover/20210916.htm

CHigasov N. (2021) «Taliban» nazval svoego glavnogo partnera [Taliban names its main partner] // https://lenta.ru/news/2021/09/03/chinatalib/

Balachandran V. (2021) US seeks intelligence outreach to check China // https://www.tribuneindia.com/news/comment/us-seeks-intelligence-outreach-to-check-china-323767

Istomin I. (2019) Politika SSHA v Indo-Tihookeanskom regione: posledstviya dlya Rossii. Rabochaya tetrad' [US policy in the Indo-Pacific region: implications for Russia. Workbook] RSMD № 49, s.19

Tellis A. (2019) Strategic Asia (2019). China`s Expanding Strategic Ambitions. Edited by

Ashley J. Tellis, Alison Szalwinski, and Michael Wills – Washington: The National Bureau of Asian Research. P.360

Anonymous (2021), The Longer Telegram: Toward A New American China Strategy. Atlantic Council, P.8

Smagin N. (2021) Iran v SHOS: vynuzhdennyj povorot na Vostok i al'ternativnyj miroporyadok [forced turn to the East and an alternative world order] // https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/iran-v-shos-vynuzhdennyy-povorot-na-vostok-i-alternativnyy-miroporyadok/

Elbridge C. and Wess M. (January/February 2020), The Age of Great-Power Competition. How the Trump Administration Refashioned American Strategy, Council on Foreign Relations, Foreign Affairs P.121

Tellis A. (2020) Strategic Asia (2020), U.S.-China Competition For Global Influence. Edited by Ashley J. Tellis, Alison Szalwinski, and Michael Wills – Washington: The National Bureau of Asian Research. P. 53

Small A. (2015) The China Pakistan Axis. Asia`s New Geopolitics, C Hurst & Co. p. 61

Tokaev K. Preodolenie [Negotiation]. Almaty, 2003 S. 210

IRSTI 04.41.41 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.08

A.S. Turar

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: aidanaturar1995@gmail.com

SOCIAL TRANSFORMATION PARADIGM: PARADOXES BETWEEN TRADITIONALISM AND MODERNISM IN PAKISTAN AND INDIA

The social transformation is the process of planned changes at large scale in a given society. In other words a shift in the social consciousness at individual, collective, regional and global levels is considered social transformation through which new dimensions come ahead and help in resolving social problems. The social transformation in Indian and Pakistani society reflects a conflict between traditionalism and the modernism. The social alteration in the value system a divergence seems to have been developed between the social groups that has generated a conflict between the modern issues of self-existence and traditional values. For this paper makes consideration of the main traits of social alteration that create the conflict among the traditionalists and the modernists in India and Pakistan. Furthermore, the impact of the highly developed countries of the world, the role of mass media of communication, migration, cultural diffusion, the literacy and finally the socio-political awareness among the people to help develop secularism are considered key tools to look towards modernity that is challenging the traditional paradigms of society.

This relationship forms the dialectics of traditionalism and modernity and in that sense what is paradox is that traditionalism and modernity are not mutually restricted but complementary to each other and demonstrate through elements of social changes. The process of modernization in India and Pakistan is proceeding by inventing new traditions, which is combined with economic status, caste system, ethnicity, subcultures. It also emphasizes on the impact of the transformation in the different sections of Indian and Pakistani society and level of social stability through the time. Our objective in the present article is to examine social change in India and Pakistan with the ideological perspective of modernization.

Key words: India, Pakistan, society, social transformation, traditionalism, modernism.

А.С. Турар

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: aidanaturar1995@gmail.com

Әлеуметтік трансформация парадигмасы: Пәкістан мен Үндістандағы дәстүршілдік пен модернизм арасындағы қарама-қайшылықтар

Әлеуметтік трансформация – бұл белгілі бір қоғамдағы жоспарланған ауқымды өзгерістер процесі. Басқаша айтқанда, қоғамдық санадағы жеке, ұжымдық, аймақтық және жаһандық деңгейлердегі өзгеріс әлеуметтік трансформация ретінде қарастырылады, соның арқасында әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектесетін жаңа өлшемдер пайда болуы. Үнді және Пәкістан қоғамындағы әлеуметтік өзгерістер дәстүршілдік пен модернизм арасындағы қақтығысты көрсетеді. Бұл мақалада Үндістан мен Пәкістандағы дәстүршілдер мен модернистер арасында қақтығыс тудыратын әлеуметтік өзгерістердің негізгі белгілері қарастырылды. Сонымен қатар, әлемнің дамыған елдерінің әсері, бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі, көші-қон, мәдениеттің таралуы, сауаттылық және, сайып келгенде, зайырлылықтың дамуына ықпал ететін адамдар арасындағы әлеуметтік-саяси хабардарлық – қоғамның дәстүрлі парадигмаларына қайшы келетін қазіргі заманғы көзқарастың негізгі құралы болып саналады. Үндістан мен Пәкістандағы модернизация процесі экономикалық мәртебеге, касталар жүйесіне, этникалық топқа, субмәдениеттерге сәйкес келетін жаңа дәстүрлерді ойлап табу арқылы жүріп жатыр. Осы мақаладағы біздің мақсатымыз – Үндістан мен Пәкістандағы әлеуметтік өзгерістерді модернизацияның идеологиялық тұрғысынан зерттеу.

Түйін сөздер: Үндістан, Пәкістан, қоғам, әлеуметтік трансформация, дәстүршілдік, модернизм.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

А.С. Турар
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: aidanaturar1995@gmail.com

Парадигма социальной трансформации: парадоксы между традиционализмом и модернизмом в Пакистане и Индии

Социальная трансформация – это процесс запланированных крупномасштабных изменений в данном обществе. Иными словами, сдвиг в общественном сознании на индивидуальном, коллективном, региональном и глобальном уровнях рассматривается как социальная трансформация, благодаря которой появляются новые измерения, помогающие решать социальные проблемы. Социальные преобразования в индийском и пакистанском обществе отражают конфликт между традиционализмом и модернизмом. В этой статье рассматриваются основные черты социальных изменений, которые создают конфликт между традиционалистами и модернистами в Индии и Пакистане. Кроме того, влияние высокоразвитых стран мира, роль средств массовой информации, миграции, распространения культуры, грамотности и, наконец, социально-политической осведомленности среди людей, способствующих развитию секуляризма, считаются ключевыми инструментами для взгляда на современность, которая бросает вызов традиционным парадигмам общества. Эти отношения формируют диалектику традиционализма и современности, и в этом смысле парадокс заключается в том, что традиционализм и современность не ограничиваются друг другом, а дополняют друг друга и проявляются через элементы социальных изменений. Процесс модернизации в Индии и Пакистане протекает путем изобретения новых традиций, которые сочетаются с экономическим статусом, кастовой системой, этнической принадлежностью, субкультурами. Наша цель в настоящей статье – это исследование социальных изменений в Индии и Пакистане с идеологической точки зрения модернизации.

Ключевые слова: Индия, Пакистан, общество, социальная трансформация, традиционализм, модернизм.

Introduction

Justification of the choice of the article, goal and objectives

The transition in the society is a continues process with a subjective assessment of costs and benefits. A large number of reformists believe that social scenario continues to lose its moral bearings and social consistency which draw people inward to traditional structures based on biases of relations, clan and ethnic solidarities for security and mutual support. That makes dysfunctional the modernity. So, there is always a need for ideological transitions, moral order, universalistic values and customs, not particularistic modes of behaviors. That is the way of ideological changes and modernization, wherein formal rules, formal institutions, social values of equality, freedom of expression, non-discrimination, efficiency, tolerance, pluralism, trust and regularity of behaviors become the base of strong social life. (Robertson R., 1992)

The social transformation is known to be a process of prioritized growth. Not all parts of the society change in equal measures, some sections remain static and still others shift sideways. The paper is based on the hypothesis the diverging scope and directions of change among different institutions become the source of cultural paradoxes in a society.

For all modernists the reasons or elements of social transformation in 21st century world are the technological and scientific inventions, urbanization and industrialization, commercial activities and the political economic. (Robertson R., 1992)

Historically, a state plays a critical role in the processes of social transformations and modernity. The state authorities try to introduce the transformation for a modern economy and constitutional rule. In the Western countries like Britain and Germany, the states have transformed from feudal to a modern society after the legislative initiatives of 19th and early 20th centuries. Our objective in the present article is to examine social change in India and Pakistan with the ideological perspective of modernization. (S. Mitra, K. Lewis, R. Alison, 1998)

In Pakistan and third world countries, the state is primary institution which can promote transformation in different fields of life. However, the political crises in Pakistan are developing imbalance progress and less effective to modernize the society. The social legislation and public action for modernization of institutions has been lagging by the power rules. Many other institutional imperatives are too neglecting at different levels.

The political and religious unity of Muslims forced to the establishment of a new independent

state. This unity was a mixture of cultural, linguistic and economic values that built up Pakistani nation. However, the sectarian, ethnic, religious and cultural groups of the society and their political and economic interests generated challenges to this unity. The separation of the East wing and the role of other socio-political and economic crises can be recognized alarming factors for the stability of the state. (Ahmed Feroz, 1998)

Pakistan is a country of pluralistic cultural, ethnic, political, economic and linguistic traditional values with rural and urban demographic divide. Different regions with separate languages, cultural norms, ethnic and tribal values claim separate identity. All these are the factors contributing in the social transformation in Pakistani society. The tension between ethnic-political, socio-cultural, rural-urban and regional identities are the issues that are the concerns for state stability and harmony. Economic disparities and sectarianism strife and contrast between gated estates of the feudals and the poor peasant and worker class is adding to this social discomfort. These are reflecting conflict between the labours social groups and the religious class respectively. (Sabeeha Hafeez, 1991)

India has witnessed massive changes in the field of social stratification. Admittedly, there have come changes in the caste system but there has also emerged class system which cuts across caste, religion and region. Changes in Indian society are massive indeed. But what is the direction of this massive change. On the strength of material generated by sociologists and anthropologists it could be stated that much has been said about caste, family, kin and village and the changes occurring in these fields of social life. The stress is on social aspect of nation's life. What has been tried by sociologists is to evaluate social change from the vantage point of tradition. If the traditions witness change, it is social change. Sometimes breakdown of or deviation from traditions is analyzed as disintegration. And, therefore, sociologists have much talked about the breakdown of caste system or joint family. The stress, therefore, is on the breaking up of traditions. Interestingly enough, no serious effort has been made to identify the direction of India's social change. (Pandey M.T., 2010a)

Scientific research methodology

General scientific methods, such as analysis, analytical analysis were used during the writing of the article. Materials related to the research topic were collected, processed and structural analysis of foreign authors' works was carried out. Methods of logical and historical-comparative analysis were used in the study of social reality.

Results and discussions

The policies of the Indian nation-state and its constitution revolve round making India a modern nation. It means nation have adopted modernization as goal. In other words, capitalism, democracy, rationality, industrialism, science and technology, and above all secularism constitute society's structural and value components.

It is also expected that categorical values would provide continuity as a nation. It should also be clear that national social structure should aim to attain secularism, democracy, rationality and equal relations between people as a mark of modernity.

Indian sociologists have their own problems. They are in the grip of ideology. India is different from the west. It has a historical depth and plurality of traditions. On the other side, it is confronted with the task of building a nation-state, which is designed to be democratic, secular and rational. In this situation, it is difficult to evaluate the nature of social change, which the country has witnessed. (Pandey M.T., 2010b).

In Pakistani society, the sovereignty, provincial autonomy, regional autonomy and self determination are the forms in which the elites of the dominated ethnic groups impose their will on others. They demand for freedom, association with the central government and greater autonomy within the federal structure. Moreover they want to change the provincial boundaries of regional and non-regional groups to bring ethnic harmony/unity. The language and cultural base ethnic groups also demand for the protection and development of their languages and cultures. These are the constant features motivating the ethnic groups to secure their own identity and culture.

After the establishment a proper structure of common social institutions was essential in Pakistan. The society was fully organized in their historical, social and traditional formations and was ready to constitute the structure of prosperity through the social unity. That was considered essential for the national and regional development.

The process of modernization is continues through the modern education, electronic media, advance technology, westernization and urbanization. In this process the outlook of life,

the customs and costumes, the tastes and modes of livings of people are also in the transitional process, especially in urban areas. However, the urbanization/modernization without social planning is causing many problems in the society. These conflicts are also leading the people to the conflict between their traditional values and social, cultural, ethical and linguistic norms of supremacy. (Qadeer, Mohammad A., 2011)

According to the socialists the social transformation and traditional history of Pakistani society evolves around its political development and policies. The gradual changes in the government from elected to military rule, dictator type politics, corruption, economic plans and foreign gratitude are affecting the social traditional structure and moral orders of the people. These elements work to change the ideologies of the people and slowly, the society is moving towards modernity and materialism by modification i.e. the traditional modes and values.

The race or confrontation between traditionalism and modernism is beneficial as well as harmful for the society as unnecessary advancement creates some challenges for the survival of the people. However, traditional ceremonies of marriage and other religious performance have seen little change as far as their scale and expenses are concerned. The ideological and socio-cultural values of these ceremonies cannot be denied, but is sacrificing just for the modernity and advancement.

The socio-cultural transformation is one of the essential elements of the development, always complemented with economic growth. The economic historians acknowledge that the rise of the west from poverty to prosperity was based on the development of trade, commerce and modernity.

The economy of Pakistan is changing with new trends. The economic trends show continuing changes, balance of payments and reserves difficulties that at times paralysis of industrial and commercial activity. These new trends are also influencing the socio-economic relations of the society. For the economic development, the society requires multiple processes, the dispersion of modern materialism, consumerism and indigenization of technologies, products and institutions. Each of these is providing a range of class segments and cultural groups. From Karl Marx to Ralph Dahrendorf, a member of economic theories focus that the competition for the means of production, authority and power is the force to break the traditional dominance of relationship. In Pakistani society, the institutions and social divisions are the symbols of economic and material needs being in conflict with the social and political practices.The basic necessities of life, such as food, clothing, residence, education, and medical treatment should provide for the people, irrespective of cast, creed and race. In actual, Pakistan should develop as a welfare state and provide basic needs of life to the people. There should be a harmonizing environment for the social development. It's necessary for the developing nations that they learn from their past experiences, inspect them and do not ridicule. Even, if they are millennial in their approach, should avoid discussion of controversial issues until trust is built. The communal groups of society should cooperate with the modernists, wherever they show a desire for change. They should avoid the confrontations and try to understand their responsibilities in positive way. (Bajwa, Khalid W., 2013)

In Pakistan, the urbanization is a force of social transformation and modernization. Through the urbanization the rural areas including towns are converting into urban cities. Moreover, the urban ways of living are spreading in the less developed and rural societies. However, the urbanism is required the institutional reforms and the provision of infrastructure and services. In the urban societies, the interests, moral orders and the relations of the people/communities change rapidly. So, the Pakistani society is experiencing the loss of traditional ideals, culture and community. (Sabeeha Hafeez, 1991)

Indian sociologists have a very strange kind of fancy for exaggerating the evils created by modernity. Anwar Alam (in Brass and Vanaik, 2002) points out to this serious fallacy of some of eminent sociologists: At the other end of the spectrum there is a small but growing number of social scientists, prominent among whom are Ashis Nandy, T.N. Madan and the late M.N. Srinivas, who have called for a re-examination and even challenged the relevance of the concept of secularism as a means to ensure inter-religious harmony and tolerance.

In this critique of the modernist historiography to understanding the nation-building process they hold that the very logic of modernity and its various attributes such as, centralized state power, industrialization, nationalism, democracy and secularism are responsible for society's ills, particularly growing violence reflected in caste, communal and rural-urban conflicts. (Ommen T.K., 1998).

Modernization processes have not only brought changes within the framework of industrialism, but

also affected change in the roles of family, position of caste and tribe in the realm of power structure, emergence of new factions, dominant caste in villages, acceptance of bureaucracy at different levels of administration, new social movements, labour movements, urban growth (including emergence of slums) and industrial demographic changes. These social changes are found in various sectors of nation's life. There are, in other words, impacts of modernization on social life.

The processes of restructuration in Indian society have been set into motion under specific historical contexts of public policy and national ideology. Historical forces define the initial social conditions. From these conditions the processes of social transformation and restructuration began in India. The main feature of social condition has been the principles of inter-structural autonomy in the social system.

The main structures concerned are the social stratification, political system and the cultural ideology. Caste comprises the central principle of social transformation and traditionally it enjoyed great deal of internal autonomy. The process of social change ushered in by the British rule set into motion social and cultural dynamics that started reorganization of structural pattern of traditional Indian society.

The inter-structural autonomy of the social components in the traditional Indian society has deeply influenced the nature and direction of social change. Their role could be evaluated through various stages of historical transformation. The first stage coincided with the beginning of the Western contact through British rule. The western contact through the British rule set the pace for cultural renaissance, initial industrialization and growth of new political consciousness. (Pandey M.T., 2010b)

These forces brought about major changes in the Indian society, specially in the areas of institution-building for a civic society such as the growth of modern education and judicial-administrative structures. Indian society was marked paradoxically by a process of de-industrialization and realizations of economy on the one hand. On the other hand, it was marked by the emergence of colonial mode of industrialization and modernization on the other.

These innovations convulsed the traditional social structure, led to downward mobility of several privileged classes. These innovations also led to selective upward mobility of others drawn from the traditional business classes, literati and feudal nobility. This mobility created new classes of educationists, administrators, company agents, businessmen and others. These classes took advantage of the opportunities available in the early phases of colonial transformation.

The emergence of these social groups along with cultural awakening and reform movements in various parts of the country prepared the ground for political awareness and national movement. A strategy not only for political independence but social, economic and cultural modernization of the society was evolved. But the process of change, however, had a segmentary character. (Pandey M.T., 2010b)

It did not affect the large parts of rural peasantry, working classes the scheduled castes and Tribes possibly; the inter-structural autonomy of Indian society was responsible for this. Only selective modernization could take place in India. Massive areas of society remained untouched from the processes of social change.

The process of change could start and filter down without major breakdown in the social structure and without the loss of cultural identity. The strategy of social change after independence underwent fundamental changes. The State took the responsibility of conscious planning of social transformation its objectives were the creation of a society based on democratic political participation, social justice and cultural and religious pluralism within the framework of a secular State. A policy framework was introduced which meant the abolition of age-old principles of inter-structural autonomy in the Indian Society. (Qadeer, Mohammad A., 2011)

The principles of inequality based on caste, birth, religion and sex were in normative sense, derecognized if not successfully abolished. In some areas, the policy of change began to show immediate results. These were electoral politics, industrial and economic expansion, agrarian reforms etc. This was compounded by abolition of intermediary rights in land, introduction of Panchayati Raj and community development schemes in village. The rural areas were thus exposed to major forces of social change

Conclusion

The social development in India and Pakistan is based on the modernization, but the traditionalism also forms essential as the base of transformation and modernity. There is required an organized system and struggle for the positive social changes. The individuals should organize social movements for the rights, fair justice, minorities, religious

toleration and equality. The political authorities should sponsor social legislation and basis of a modern society through the welfare rights of the poor, reforms, modernization of laws, freedom of information act and social insurance for the unemployed people. The administrative, educational and health reforms should be reorganize by the local and provincial authorities and the citizens.

In fact, India and Pakistan has multi-lingual, multi-cultural and multi ethnic social groups who demanded for them individual rights. All these ethnic groups should equally treated by the government and provide equal opportunities. All languages and culture should promote and develop feelings of respect, tolerance and national integration among the people in every field of life. The integration is necessary for the social harmony and to reduce the social conflicts in India and Pakistan.

The ethnicity poses the greatest challenge to eliminate ethnic disparities for national harmony and integration. The national integration is a desirable goal for the stability and progress of both countries. The primary emphasis on integration in the past has led to explosive policies about ethnic diversity and disparities. By the modernist and traditionalist idealistic approaches can promote the equity and harmony among different ethno-linguistic, regional and national groups. However, the suppression of the traditionalists and their rights in the name of modernity, security, unity, and integrity may leave opposite effect on the society. It can be harmful for the progress and the stability of both countries.

References

Ahmed, Feroz, (1998), Ethnicity and Politics in Pakistan, Oxford: Oxford University press, p.14.

Afzal, M., (1978), The Population of Pakistan, Pakistan Institute of Development Economics, Islamabad, p. 68.

Aman, Akhtar, (1974), Pakistan and the Challenge of History, Lahore: Universal Books, p. 74.

Ahmed, Feroz, "Transformation of agrarian structure in the North-West Frontier Province of Pakistan", Journal of Contemporary Asia, 14:1 (1984), p.

Feroz, Ahmed, "Ethnicity, the State, and National Integration in Third World Societies: The Case of Pakistan". Paper read at the annual meeting of the American Sociological Association, held in New York on August 16–20, 1996.

Giddens, A., (1981), Sociology, New York: Harcourt Brace Jovanovich, p.10.

Jalalzai, M., (2001), Sectarianism in Pakistan, Lahore: A. H. Publishers, pp. 78-9.

Sabeeha Hafeez, (1991), The Changing Pakistan Society, Karachi: Royal Book Company, p. VII.

Mitra, Subrata K. & Lewis, R. Alison (1998) (edit.), Subnational Movements in South Asia, Segment Books, New Delhi, p. 01.

Bajwa, Khalid W., (2013), Urban Pakistan, New York: Oxford University press, p. 20.

Oommen T.K. (1998). "Emerging Diversity: Birth of a New World Society". The Times of India. New Delhi: October 30.

Pandey M.T. (2010a). "Ventilating the Predicament of Development: New Economic Enclaves and Structural Violence in India" in Kumar R. The Anthropol. Heart of the Matter: Development, Identity and Violence – Reconfiguiring the Debate. New Delhi: Aakar Books.

Pandey M.T. (2010b). Globalisation and the Indian Urban Middle Class: The Emerging Trend. New Delhi: Uppal Publishing House.

Qadeer, Mohammad A., (2011), Pakistan, Social and Cultural Transformations in a Muslim Nation, Lahore: Vanguard Books, p. 303.

Robertson R (1992). Globalisation: Social Theory and Global Culture. London: Sage.

4-бөлім

ШЫҒЫС ЕЛДЕРІ ТАРИХЫ

Section 4

HISTORY OF THE COUNTRIES OF THE EAST

Раздел 4

ИСТОРИЯ СТРАН ВОСТОКА

ҒТАМР 04.71.21 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.09

Р. Пандей, С. Исмагулова*

Банарас Хинду университеті, Үндістан, Варанаси қ.
*e-mail: symbatisa@mail.ru

ЕЖЕЛГІ АО НАГАЛАРЫ ҚОҒАМЫНДАҒЫ «БАС АЛУ» ТҮСІНІГІ

XIX ғасырдын ортасына дейін өз бетінше сыртқы саяси ықпалдан тыс, оқшау өмір сүрген Ао Нагалары ғасырлар бойы бас алу тәжірибесін жүзеге асырып келді. Көп жағдайда, оны мән-мағынасыз, кездейсоқ "біреудің басын кесіп алу" немесе көлденең келгенді бір себеппен, ия себепсіз оңды-солды шаба беру деп түсінеді. Алайда, бұл тәжірибе – Нагалалардың уақыт тезінен өтіп, өз даму жолымен белгілі бір дәрежеде шыңдалған, соғыс тактикасындағы өзіндік бір дәстүр-салтқа айналған қорғаныс пен шабуыл тәсілі болды. Ауыл тұрғындарының қауіпсіздігі бүтіндей тек тайпа еректерінің әскери дайындығына тәуелді еді. Басқаша айтқанда, монархиялық құрылымдағы шағын, саяси қоғамдық бірлікті құраған Нага халықтары үшін бас алу тәжірбиесі – олардың айналасындағы өздері секілді басқа да бәсекелес тайпарлардан қорғанып қана қоймай, сол тартыста тәуелсіз өмір сүруге ұмтылудан туындаған қажеттілік пен өмір үшін күрес механизмі деп те анықтауға болады. Алайда, қазіргі кезде бұл тәжірибе толық дерліктей христиан дініне бет бұрған жаңа Нагалардың бүгінгі ұрпақтары үшін өткен тарихтың нышаны ғана боп қалды.

Түйін сөздер: Бас алу салты, Ао Нагалары, Арен, Ариджу, тайпалық дәстүрлі қоғам.

R. Pandey, S. Ismagulova*

Banaras Hindu University, India, Varanasi
*e-mail: symbatisa@mail.ru

Concept of headhunting in the ancient Ao Naga society

Until the mid of the 19th century, the Ao tribes had lived isolated from foreign political influence and practiced "headhunting" for thousands of years. In most cases, this horrendous practice was understood as a senseless and accidental "cutting off someone's head" for some reason or even for no reason. Nevertheless, the "headhunting" practice was a method of defense and attack, which had constituted a tradition in Ao Naga military tactics. The safety of the villagers depended entirely on the level of military training of the tribe's male population. In other words, for the Naga tribes, who represented socio-political units in a monarchical structure, the practice of "headhunting" meant not only self-defense from the hostile tribes, but also as a mechanism for survival. However, the practice has become only a symbol of the past Naga history for the modern generations today that entirely have converted to Christianity.

Key words: Headhunting, the Ao Nagas, Aren, Ariju, tribal custom, traditional society.

Р. Пандей, С. Исмагулова*

Банарасский университет, Индия, г. Варанаси
*e-mail: symbatisa@mail.ru

Концепция «охоты за головами» в древнем обществе Ао Нагов

До середины XIX века племена Ао жили в относительной изоляции от иностранного политического влияния и тысячелетиями практиковали "охоту за головами". Во многих случаях эту грозную практику понимали как бессмысленное и случайное "отсечение чьей либо головы" по каким-то причинам или даже вовсе без причины. Тем не менее, этот опыт был способом обороны и нападения, ставшим своеобразной традицией в военной тактике племен. Безопасность жителей деревни полностью зависела от военной подготовки мужчин племени. Иными словами, для народов Нага, которые представляли собой небольшие своеобразные социально-политические единицы в монархической структуре, практика "охоты за головами" означала не только самозащиту от окружающих их враждебных племен, но и как механизм борьбы за выживание. На сегодняшний день этот опыт является всего лишь символом прошлой истории для нынешних поколений Нагов, которые почти полностью обратились в христианство.

Ключевые слова: Охота за головами, племена Ао, Арен, Ариджу, племенное традиционное общество.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Кіріспе

Әрбір дәстүрлі қоғам қоршаған ортасын танып, түсіну, оны басқаға түсіндіру немесе алдын ала болжау, сондай-ақ, оны бақылауға алып, тізгінде ұстау үшін дінге жүгінетіні белгілі. Нага тайпалары да бұл орайда, аталмыш тарихи үрдістен тыс қалмайды. Ежелгі Нагалардың діни нанымдары анимистік негізде дамыды. Массивті таулы қыраттары мен бөктерлерінің беткейлерін жағалай қоныс тепкен көптеген ірішағын қауымдық бірлестіктер ғасырлар бойғы тұрмысында діни наным-сенімнің тайпалық қоғамға тән өзіндік жүйесін қалыптастырды.

Ао Нагалары Үндістанның солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан Нагаленд штатының негізгі он бес шақты ірі тайпаларының бірі. Жер бетіндегі тіршілік атаулының Иесі, жер мен көкті жаратушы ең жоғарғы бір Құдіреттің бар екендігіне сену ежелгі тайпалардың өмірінде кең ете алған құбылыс. Аолардың өз арасында тараған аңыз бойынша, тайпа *Луң-Тхорок*, яғни аударғанда, Қасиетті алты тастан бастау аладымыс. Ол аңыз-мекен қазіргі Саңтам аймағындағы *Чоңлиймти* деген жерде орналасқан. Нагалар тарихының белгілі зерттеушісі, Алемчиба қолдағы бар мәдени дереккөздерге сүйене отырып, “олар, (яғни Аолар) алдымен бүгінгі Манипур штатындағы Таңкхулдар аймағынан өтіп, солтүстікке қарай орналасқан Чаксаң шекараларын бойлай жүріп, *Йумчүң* жеріне енеді, бұл арадан тағы солтүстікке қарай бет алып, Саңтам аймағы арқылы *Чоңлиймтиге* жеткен соң, осы арадан батысқа қарай ығысып, Дхико өзенін кесіп өтіп, *Оңпаңкоң* тау бөктерлеріне қоныс тепкен. Әрі қарай осы өңірде тоқтап, бұл аймақты Аолардың тұрақты мекеніне айналдырып, өсіп-өніп, тамыр жайған” деген қортынды жасайды (Alemchiba, M., 1970).

Аолар – XIX ғасырдың соңына таман американдық баптист миссионерлерінің уағызымен христиан дініне кірген нагалар арасындағы ең алғашқы тайпалар. 1894 жылы Ао жерінің кіндігі саналған Импурде ең үлкен діни орталық – Американдық баптистер миссиясының негізі қаланды. Бұл миссияның ашқан алғашқы мектептерінде ең алдымен, Ао ауылдарының басшылары, яғни ру косемдерінің балалары мен ауқатты отбасылардан шыққан жеткіншектер латынша хат танып, дін үйрене бастады (Ganguli, M., 1984).

Алайда, батыс білім жүйесі христиан дінінің негізін қалай отырып, тайпалардың төл мәдениетін тамырынан ажыратты. Бұған дейінгі өмірінде жазу мәдениеті болмаған қарабайыр қоғамда тысқары саяси не мәдени күштердің ешбір ықпалын көрмей, өз сорпасында өздері қайнаған Нага халықтары үшін бұл түбегейлі өзгерістердің алғашқы қадамдары осылай басталған еді.

“*Хэдхантерс” (Headhunters)* – ағылшын тілінен тікелей аударғанда мағынасы *“бас аулаушылар”* немесе қазақшалайтын болсақ, “бас алғыштар” дегенді білдіретін бұл термин, негізінен жазықтағы халықтардың Үндістанның солтүстік-шығысындағы таулы аймақты мекен еткен барлық Нага халықтарына берген жалпы атауы.

Нагалар туралы ең алғашқы деректер шамамен б. з. 1228 жж. Ахомдар шежіресі *–буранджилерде* кездеседі. Бұл аталған XIII ғасырдағы Ахом патшаларының тарихнамасында Нага тайпалары жайлы аса көп мағлұмат берілмегенмен, Ассам жерінің солтүстігіндегі орналасқан биік тау бөктерлерінде бірін-бірі қырып-жойып, жауының басын шауып, бас сүйектерін тізіп қоятын табиғаты тағы жауынгер халықтардың мекендейтіні туралы қысқаша баяндалады.

Бас алу тәжірбиесінің шығуы туралы Аолар арасында мынадай бір көне аңыз бар: *“Жаратылыстың басында тек бір зәулім ағаш қана болыпты-мыс. Жануарлар мен құстар сол ағаштың жемістерімен қоректенеді екен. Бір күні бір құстың аузынан жеміс жерге түсіп кетеді. Түскен жемісті кесіртке жеп қояды. Құстар кесірткеден жеміс қайда деп сұраса, кесіртке жемісті қызыл құмырсқа жеп қойды деп жауап береді, бірақ құмырсқа бұны жоққа шығарады. Ақыры екеуінің арасында басталып кеткен қызу шайқастың соңы құмырсқалардың жеңісімен аяқталады. Кесірткенің басын бөліп тастаған құмырсқалар жеңгендеріне қуана, би билеп айқайға басыпты. Бұл жанталас ұрысты адам бастан аяқ бақылап қарап тұрған екен деседі”* (Penzu, T., 2009). Міне, осылай адам баласы өзінің жауын жеңу үшін оның басын алуды сол күннен бастап үйреніп салтына айналдырған екен деседі.

Бас алу тәжірибесінің қалыптасу тарихын түсіндіруге тырысатын әрі шындыққа көбірек жанасатын тағы бір тұжырым мынадай: шайқас кезінде елде қалған ауыл тұрғындары соғыс нәтижесін тақымын қысып, тағасыздана күтіп отырады. Алайда құр сөзбен сүйінші сұрап хабар жеткізгеннен гөрі, жетістіктерін дәлелдейтін нақты бір белгі қажет болса керек. Сондықтан,

жауынгерлер дәлел ретінде құрбандарының басын өздерімен бірге әкеле бастайды. Сонымен қатар, батырларының соғыс туралы әлқисасын тыңдауға құмар руластарына жауынгерлердің осы дәлелдерін көрсете отырып айтқан әңгімелері сенімдірек те, әрі өсіп келе жатқан жастарды жігерлендіре түсетіндей өте әсерлі болатын. Осылайша, тайпалар бас алуды әдетке айналдыра бастаған екен.

Қазіргі замандағы өркениетті қоғам жабайылықтың белгісі саналатын бас алу секілді көне тәжірибені ешбір себеппен де ақтамайтыны белгілі. Дегенмен, Ао Нагаларының өткен тарихын түсіну үшін оқырманымыз дәл осы бас алу тәжірибесіне зер салу арқылы бұл тайпалардың ескі қоғамындағы динамизм мен мәдени құндылықтарды толығырақ елестетуге мүмкіндік алады.

Тақырыпты таңдау негіздемесі мен мақсат-міндеттері

Отаршылдық заманында тарихи, саяси, ғылыми-техникалық тұрғыда ілгері ұмтылған Батыс қоғамының жаңа көзқарасы өзімен салыстырғанда анағұрлым артта қалған Шығыстың ірі-ұсақ мемлекеттері мен халықтарының тағдырында шешуші роль атқарғанын білеміз. Капиталистік жүйеге негізделген батыс экономикасының қарқынды дамуына қажетті шикізат көзі ғана емес сондай-ақ, саяси-идеологияның да құрбанына айналып, тарихының бұрмалануы немесе теріс пікір, көзқарас қалыптастыру үрдісі орын алғанкездер жетерлік. Отаршыл идеологияның ықпалына түскен Шығыс елдерінің, әсірісе, ру мен тайпалық құрылымда батыс өркетниетінен мүлдем алшақ, қаннен қаперсіз өмір сүрген халықтардың тарихы күрделі һәм қиын, тіпті кей жағдайларда қайғылы тәжірбиелерге толы.

Мақалаға арқау болған тақырып осындай халықтардың бірі, тек бір ғана бас алу тәжірибесін ұстанғаны үшін өзіне “жабайы”, “тағы” деген таңба тағылып, ғасырлар бойғы мәдени мұрасының негізінен айырылып қалған Нагалар, оның ішінде ежелгі Ао тайпаларының өмір салты мен әдет-ғұрпы жайында қазақ тілді аудиторияға барынша толық мәлімет беру – зерттеу жұмысының негізгі мақсаты болып табылады.

Зерттеудің ғылыми әдістемесі

Мақала қазақ тілді ғылыми орта мен оқырманға бұрын-соңды еш танылмаған тақырыпты талқыға салғандықтан, тек ағылшын тілінде жазылған еңбектердің нақты дерек-фактілерлерін, дәлірек айтқанда, ағылшындардың билігі тұсында әкімшілік қызметті қоса атқарған батыс авторларының этнографиялық монографиялары мен Үндістанның тәуелсіздінен кейінгі ғалымдар зерттеулерінің деректері негізге алынды. Сонымен қатар, тайпалар тарихының басқа арнаға бұрылуына тікелей түрткі болған алғашқы христиан миссионерлерінің жазбалары мен естеліктері де дереккөз ретінде берілген жұмыстың құндылығын арттыруға үлес қосты. Зерттеуде сипаттамалық, жүйелеу қағидаттарына мән беріліп, тарихи-танымдық сараптау, талдау тәсілдері мен жинақтау әдістеріне басымдылық берілген.

Зерттеудің нәтижелері мен талдануы

Бас алу тәжірибесі мен оның тарихи себеп салдары

Бүгінгі күні тек тарихқа айналса да, Нага халықтарының бас алу тәжірибесі олардың ғасырлар бойы қалыптасқан мәдениетінде өзіндік өрнек, терең із қалдырған өткен өмірінің бір бөлігі екені талассыз. Өкінішке орай, Нагалардың өткенінен маңызды орын алған және белгілі бір мақсатпен жүзеге асырылып отырылған, алайда бір қарағанда, қатығез һәм үрей туғызарлық бұл дәстүр сырткөзге әркез тиісті дәрежеде түсінікті бола бермейтіні де анық. Көп жағдайда, оны мән-мағынасыз, кездейсоқ «біреудің басын кесіп алу» немесе көлденең келгенді бір себеппен, ал кейде тіпті ешбір себепсіз де оңды-солды шаба беру деп түсінетіндер жиі кездеседі. Шындығына келгенде, Нагалар үшін «бас алу» ұғымы соғыс жүргізудің маңызды тәсілдерінің бірі және «қорғаныс пен өмір үшін жанталас», сондай-ақ, жаттың езгісінде қалмай, емін-еркін, тәуелсіз өмір сүру жолындағы қажеттіліктің айғағы болды (Vashum, R., 2000).

Бас алу салт-дәстүрі, ең алдымен тайпа аралық әскери басымдылық пен саяси билік күшінің көрнекті мысалы, өйткені XIX ғасырдың ортасына дейін Нага халықтары түгелдей дерлік тәуелсіз тіршілік еткені мәлім, олардың бір ортақ

саяси тұрғыда біріккен, бір билікке бағынған мемлекеті болған жоқ. Бір ауыл бір ауылдың алдында өзінің әскері қабілеті мен күш-құдіретін көрсетуге барынша тырысып, ағашқа іліп қоятын жауының бас сүйегінің қаңқасын жинауда бәсекеге түсетін. Бас алу салтын ұстанатын барлық Нагалар арасында бастарды арнайы үйге жинап, өткен сұрапыл шайқастардағы ерліктерін еске түсіріп тұратын ескерткіш ретінде сақтап қоятын әдет кеңінен тараған (Vashum, R., 2000). Тіпті қазірдің өзінде де, кейбір Нага ауылдарынан ағылшындар үкіметінен әлдеқайда бұрын ұстанып келген бұл көне салттың қалдықтарын – адам мен жабайы аңдардың бас сүйек қаңқаларын сақтаулы күйінде ара-кідік кездестіріп калуға болады.

Аолар арасында күйеуі Э. Кларкпен бірге миссионерлік қызметке отыз жылға жуық өмірін сарп еткен Мэри Мэд ханым тайпаның бас сүйектер үйіндегі "олжаларының" көптігімен даңқы шыққан, аты аңызға айналып дүркіреген Мераңқоңның қалай Ао руының қаhарман ауылына айналғаны туралы естелігінде:

"Нага бөктерлеріне келген алғашқы күндерімізде бізге жол көрсеткендер Мераңқоңды біз тұрақтаған Молуңнан кейінгі христиан уағызшысын жылы қарсы алған бірінші ауыл деп еске алады. Нагалардың айтуынша, ондағы шайқастардың көп болатындығы сонша, санасаң шаш жетпейтін, соғысқа әбден бейімделген әскері қуаты орасан зор, ірі ауыл еді; әрі олар мұны үлкен мақтанышқа балайды; ал ауыл отрасындағы арнайы үйде тізіліп тұратын бас қаңқалары оның теңдесі жоқ құдіреттілігінің көзбен көрер бұлтартпас айғағы болатын" деп жазады (Clark, M.M., 1907).

Бас алу тәжірбесі – Нагалалардың уақыт тезінен өтіп, өз даму жолымен белгілі бір дәрежеде шыңдалған, соғыс тактикасындағы өзіндік бір дәстүр-салтқа айналған қорғаныс пен шабуыл тәсілі. Басқа сөзбен, бұл көне заманғы қарабайыр тайпалардың бірі біріне үстемдік етіп ең мықты дегені тірі қалады деген қатал қағидаға сүйенген ежелгі қоғамның талаптарынан туған тарихи шындық.

Ауыл-ауыл болып қоныстанған бір ру немесе бір тайпаның екіншісіне саяси күшін дәләлдеп, тіршілік құрған бұл шағын қауымдық бірлестіктер жаңа заманның тарихи даму кезеңінде әлемнің басқа халықтарымен салыстарғанда әлдеқайда артта қалып қойғаны белгілі. Оның себеп-салдарын алдымен Нага тау халықтарының геосаяси алғышарттарына сілтеуге болады. Үнді субконтинетінің солтүстік шығыс аймағында XIX ғасырдын ортасына дейін өз бетінше сыртқы саяси ықпалдан тыс, оңаш-оқшау өмір сүрген бұл тайпалар отаршыл үкіметтің өркениеттендіру саясатына мүлдем кездейсоқ ұрынды десек жаңылмаймыз. Олардың ғасырлар бойы салт-дәстүрлерінен баз кешіп, христиандану мен заманауи өмірге бейімделу бір сөзбен айтқанда өркениеттену тарихы өз алдына бір бөлек зерттеліп келе жатқан ауқымды тақырып.

Ао Нагаларының патриоттық сезімі мен жан беруге дайын батырлық пен ерлікке ұмтылуы дәл осы бас алу тәжірбесімен астасып жатыр. Ариджу жүйесі (ерлер жатағы) жас жеткіншектерді қатаң әскери тәртіпті ұстанып үздіксіз соғыс өнерінің қыр сырын жетілдіре түсуде маңызды роль атқарды. Ауыл тұрғындарының қауіпсіздігі бүтіндей тек тайпаның ерек қауымының әскери дайындығына тәуелді болды.

Әрбір Ао ауылы орталықтанған не біріктірілген үлкен бір билікке (хандық, патшалық) бағынбай, өзіне өзі тәуелді саяси бірліктерді құрай отырып, әр ауыл өзінің ішкі жағдайы мен хал-ахуалын өзі реттеп отырған. Тіпті араларында түрлі дау-дамай туындаған жағдайда мүмкіндігінше бейбіт жолмен шешуге тырысқан. Алайда, қанша тәуелсіз тіршілік жасады десек те, қыр астында жау барын және сырттан келер шапқыншылық қауіпін қашанда қаперінде ұстаған.

Қалай болғанда да тайпалар арасындағы шапқыншылық пен шайқас әр кезде бірдей оқыстан, аяқасты бір біріне тап беруді білдірмейтінін түсінген абзал. Батыс өркениетінде тағы танылған тайпалар мұндай әрекетті не болса да мақұлдамаған, қасиет тұтпағанын айта кету керек. Көп жағдайда жаушы жіберіп, соғыс болатынын алдын ала жұмбақтап хабарлайтын болған. Әдетте тұтқиылдан себепсіз соғыс бастау әділетсіз әрі нағыз батыр жауынгер халық үшін жат нарсе болып есептелген, яғни қандайда бір бөтен жұртты шауып, бас алуға қандайда бір нақты себеп болуы негізгі шарт.

Бас алудың бір белгіленген заңдылықтарға сүйене, әдет-ғұрыпқа сай жүзеге асырылғандығына да дәлел көп. Жалпы тайпалардың мінез құлқынан турашылдық, адалдық пен әділдік секілді қасиеттерді құрметтеп, дәріптей білгенін көруге болады. Мәселен, тайпа тарихында бірқатар ортақ мәселелелер мен үлкен дауды қан төгіссіз шешуге барынша тырысқан жағдайлар жоқ емес және оның өзіндік жолдары да болған.

Бұл істі “Аолидаңгер”, яғни елші аттандырып қарсы жақтың жауабын күткен, бұл әрекет ойдағыдай шешілмеген жағдайда ғана даудың арты соғыспен бітетін болған (Bendangangshi, I., 2000). Аолардың ең ірі Мераңкоң ауылы мен Кониактардың тоғыз ауылының біріккен әскери күші арасындағы шайқаста дәл осы дәстүрдегі соғыс кодексінің сақталғаны туралы Т. Пензу төмендегідей мысал келтіреді:

“Кониак біріккен күштері Мераңкоңға жабайы ағаш жапырақтарына туралған құрай бөлшектері мен пальма ағашының жапырақтары, ағаш көмір түйірлері мен ащы қызыл чили бұрышы оралған сәлемдеме жолдайды. Орама сыртынан ұзындығы екі қарыс тоғыз бамбук талшықтарымен айналдыра буылған. Бұл ежелгі сфинкстер жұмбақтарына ұқсас астарлы жолдаманың мағынасы: құрай мен бамбук – ауыл жұртының үйлері, көмір – өрттің нышаны, яғни ауылыңды отқа орап, күлге айналдырамын дегенді меңзесе, ащы бұрыш – құрбандардың жан күйігі мен зарын, ал тоғыз талшық – Мераңкоңды жан-жағынан қысып, бағындыруға бекінген тоғыз ауылдың күшін білдірсе керек” (Penzu, T., 2009).

Әдетте мұндай астарлы хабар алған тарап өзіне қойылатын үш шарттың біріне тоқтауы тиіс: 1) жеңілгенін мойындап берілу және жыл сайын немесе бір мәрте салық төлеуге келісу; 2) ауылдан тыс алыс жерде бекініс құрып басқа оңтайлы деп санаған уақытта шайқас болатын күнді белгілеп уағдаласу; ия болмаса 3) жаумен бетпе-бет келіп, шапшаң соғыс қимылдарына көшу.

Ара-тұра екі ауылдың арасында дау туғанда белгілі бір жерде кездесіп, сұрапыл шайқастар да болатын. Мұндай жауапты күнде ру батырлары бар салтанатымен бұрынғы ерліктерінің белгілерін тағынып, саймандарын сайлап, сауыттарын киіп шығатын болған. Аталмыш ресми шайқаста алынатын бастардың саны әдеттегіден аз болуы мүмкін. Екі жақ та бір біріне тура және ашық шабуылдауға бірдей мүмкіндік алатын; сондай-ақ, жеңімпаз тарап өлтірілген жауынгердің ауылы мен үй-іші, туыс-туғанына естірту үшін қажетті ақпаратты беруге міндетті болған. Ол үшін марқұмның басы алынбастан бұрын оның аты-жөні, тегін не әкесінің атын, қай ру, қай ауылдан екенін білуі шарт, яғни қарсында тұрған жауы туралы жалпы ақпаратқа қанық болуы керек, осыдан соң марқұмның ауылына оның кімнің қолынан өлгенін хабарлайтын болған. Бұл өлген жауынгердің ұлдары мен туғантуысының өзі үшін кек қайтаруға толық құқы бар екенін мәлімдеудің бір түрі болып табылады, яғни әділ болуға ұмтылған тайпалардың өзіндік заң қағидаттары болғандығының бірден бір дәлелі осы. Бұл өлтірген hәм өлген жауынгердің екеуінің де жеке басына қатысты барлық мәлімет ашық жариялануы – тайпалар арасындағы жазылмаған заң іспетті болды, әрі оны бұзу жазаға лайық әділетсіздік болып саналған. Бұл салтты басқа қырыннан қарастыратын болсақ, әрбір бас алу тәжірбиесі өткендегі шайқастарда қаны төгіліп, басы алынған бауырының, әкесі не жақын туысының кегін ашық майданда алу үшін әрбір еркек кіндікке берілетін бір мүмкіндік деуге де болады.

Соғысу тактикасында Аолар орман арасына жасырынып тұтқиылдан шабылдау тәсілін жиі қолданды. Ауыл жұрты егіс алқаптарында күнделікті тірлігімен айналысып, қаперсіз жүрген кезде не тыныш жатқан ауылдарға ойда жоқта тап беріп немесе жол тораптарына тұзақ құрып, өткен кеткен жау әскерінің байланысын үзуге тырысып тұтқиылдан шабуылдаған. Қалың орман ағаштары мен бұталардың тасасынан найза, садақ, жебе секілді қару-саймандарын сайлап, сақадай сай тұратын. Кей кезде шабуылдаушы тарап қарсыласының ауылына өрт қойып, түн жамыла шабатын жағдай да жиі кездеседі. Шабуыл күтпеген жерден болғандықтан, қорғанушы тарап тұрағын тастай сала орманды паналап, мәжбүр күйде жасырын шабуыл тәсіліне көшкен, осы жерден қарсылық көрсетіп ауылын қайтарып алуға тырысқан. Осылайша, шабуылдың бұл түрі қарсыласқан екі тараптың бірі беріліп, жеңімпаз жақтың шартын орындап, сұраған құнын толық өтеуге келісім бермейінше жалғаса беретін болған.

Ескі Нага қоғамында бас алу тәжірибесіне тікелей қатысты тағы бір маңызды рәсім – әр жорық пен ұрыста ерекше ерлігі үшін даңқа бөленген хас батырларға арнайы сый тартып, жөн-жоралғы жасау дәстүрге енген. Бұл орайда әр Аоның қоржынында тек адам басының болуы шарт емес-тін, себебі, әр Ао отбасына қауіп-қатер тек адам баласынан келмейтінін олар жақсы білетін. Орман ішін өз мекеніне айналдырған бұл тайпалар тағы табиғаттын әрбір тосын сыйына дайын тұруға әбден дағдыланған. Сондықтан, Ао қаhарманының қоржынынан жолбарыс пен жабайы қабан, қасқыр, жабайы бұқа секілді орман жырқыштарының бастары да табылуы таң қалдырмайтын әдеттегі жағдай. Әрбір төнген қауіп-қатерден өз отбасын, елін, жұртын жан

беріп қорғау әрбір жауынгердің қасиетті борышы болғанын атап өткен жөн.

Бас алу тәжірбесі мен құнарлылық ұғымының байланысы

Ежелгі Аолар түсінігінде бас алу салтының тайпа күш-қуаты мен жердің құнарлылығына тікелей қатысы болды. Сайып келгенде, Аолар жеңген жауларының бастарын неғұрлым көбірек жинаған сайын, тайпаның жан қуаты күшейе түседі деп білді және онымен қоса арнайы құрбандық ұсынып өздерінің табынатын тәңірі – Лиджабаның жарылқауын асыға күтті (Smith, W.C., 2009). Бас алу тәжірбесі, шындығында, жан алу үшін жасалатын қарекет болып табылады, ал оның нақты бір салтқа айналуы тайпалардың адам жаны оның басында болады деген сенімнен туындайды, әрі жауының бүкіл денесін сүйреп келгеннен гөрі басын ғана әкелу әлдеқайда жеңіл жұмыс екенін де ескеру керек (Mills, J.P., 2003). Аолар үшін бас алу тәжірбесі табиғаттың тылсым күштерінен күш алып қуаттанудың бір құралы болды. Дж. П. Милс өзінің кітабында Аоларлың құрбандық шалу көрінісін төмендегідей суреттей келе «*Тир,* яғни тайпа әскерінің қолбасшысы *маңкотероң* талының астында тұрып, апылғұпыл тірі тауықтың жүнін жұла “бұл алынған бастар – жау күнәларының жалғыз өтемі және олар елімізге өсіп-өркендеу мен мол өнімді егін, ырыс-береке әкелсін! Бұдан кейін де шалынатын сансыз құрбандар үшін жасалған дұға!” деп бамбуктен жасалған пышақпен жануардың өңешін орып түседі” деп жазады (Mills, J.P., 2003).

Аолардың бас сүйекке деген сұранысы белгілі бір уақыттарда, әсіресе, жаңадан Ариджу құрылысына кіріскен кезде, құрғақшылық салдарынан егін шықпай қалғанда немесе тайпаны індет жайлап, елдің басына нәубет төнгенде ерекше жоғарлайтын. Осылайша, ежелгі Аолар бас алу салтының жан мен мал ырысын арттыруда бұл діни жоралғыларды жүзеге асырудың өмірілік маңызы зор деп түсінді.

Бас алу салтының «Арен» ұғымына қатысы

Бас алу тәжірбесінде белгілі бір шектеу болған жоқ; еркек не әйел болсын, немесе кез келген жастағы балалар болсын, барлығының дерлік басы бірдей құнды олжа саналды. Алайда есінен айырылған немесе кемтар және бүкір адамдар, саңыраулардың басының бағасы болмады. Жас әйелдердің басы бірнеше себептерге байланысты анағұрлым құнды деп есептелген. Генерал-майор Джеймс Джонстоунның пікіріне жүгінсек, нәресте мен әйел адамды өлтіру – ер кісімен салыстырғанда оңай шаруа емеседі, себебі бұл ерекше қатыгездікті талап ететін және жау елінің ең қиын түпкірлеріне еніп, ең қастерлісін алуды білдіретін (Johnstone, J., 2002). Екіншіден, оның тағы бір себебі, жауының әйелдерін өлтіру арқылы олардың санын азайтуға ұмтылу және бағалы әшекей болып саналатын әйелдер шашының тапшылығында болды. Бас алу шындығында өте қауіпті әрі қиын тәжірибе болды, өйткені жауынгер құрбанының басын ғана емес, оның жанын да қолға түсіру үшін арпалысты. Тайпалардың адам жанының «көп түрлілігі» туралы түсінігіне сәйкес адамның басы оның денесінің ең қасиетті бөлігі саналған (Andrew, C.,1985).

Ежелгі Аолар *арен,* яғни адам жанының күші немесе рухы оның басында болады деп есептеген, сол себептен оның бар тіршілігінің тынысы, ырыс-берекесі, бақ-дәулетінің бәрі осы қайнар көзіне тікелей тәуелді болады сенген. Ұрпақ өсімталдығының негізгі де Аолар үшін осы *аренге* байланысты еді. Сондықтан, өз руының *арен* қуатын қамтамасыз етудің бірден-бір жолы – бәсекелесінің басын алып, оның рухына қожалық ету болды. Аолар қарсыласының жаны *арен* үшін «тыңайтқыш» қызметін атқарып, жеке бастың ғана емес, бүтіндей тайпаның өсіп-өніп, өркендеуіне көмектеседі деп сенді. Мунда тайпаларының арасында да бас алу мен егін өнімділігіне қатысты қалыптасқан ұғымдардың Аолармен параллель тұстарын табуға болады. Бұл тайпалар жаудың қолына түспесін деп өзінің өлген жауынгерлерінің басын өздері бірінші кесіп алатын болған, ал соғыстан қайтып келе жатқан жауынгерлерінің алдынан бидай шашып, егін түсімі мол болсын деп ырымдайтын болған. Осылайша, Мундалар мен Ао Нагаларының бас алу тәжірбесіне қатысты наным-сенімдерінің ұқсастығын байқаймыз.

Әдетте жас жауынгердің ең алғашқы бас алу тәжірбесі сәтті өткен жағдайда жорықтан кейін көптеген рәсімдер мен әдет-ғұрыптар жасалып отырған. Мысалы, Сема Нагалары ауылына кірместен бұрын бас шапқан қолдарының қаны кеппей тұрып, жауының ас-суынан дәм татуы шарт екен. Бұның мағынасы – жеңілгеннің рухы мен оның ырыс-берекесі осылайша жеңімпазға өтуі тиіс. Ао әйелдері алынған бастың құдды бір рухын жұбатқандай оған ас ұсынып: «Енді сені мен асыраймын. Өз артыңнан әке менен шешеңді, ұлдарың менен қыздарыңды да ала кел!» деп оның туыстарынның да рухын шақырады екен (Aglaja, S., Peter, V.H., 2002). Бұдан кейін оны *маңкотероң* ағашына іліп күнге

әбден кептіреді де, соңыра бас сүйектер үйі – *Ариджуға* немесе кейбір тайпалар бөренеден жасалған үлкен дауылпаз секілді дабыл қаққыш аспап – *суңкоңның* үстіне қатар қатар тізіп қояды екен (Bendangyabang, Ao, 2004).

Бас алу тәжірбесі мен жауынгердің қоғамдағы мәртебесі

Аолардың *аренге* жетумен қоса бас алу тәжірбиесін жүзеге асырудың басқа да маңызды мотивтері баршылық. Бұл Ао жұртының әшекейлер мен арнайы өрнектелген қолдан тоқылған жамылғылар Ао қоғамында ер кісінің әлеуметтік дәрежесін білідеретін болған, соған байланысты оның әйелі де қызына да еркеше құрмет берілген (Bendangyabang, Ao, 2004).

Көне Ао қоғамында мұндай ата-баба дәстүріне деген үлкен құрметпен шебер безендірілген қасиеті сауыт-сайманды киюге құмартпайтын жас жігітті елестету қиын болды. *Маңкотепсу, талептатсуңгерсу, нокинкертесу* деген бірнеше атаулармен белгілі қораз, жолбарыс, арыстан, митхун (жабайы бұқаның түрі), піл, мүйізтұмсық құс, Ай мен Күн, *жапилий* (Нагалардың көне теңгелері), дао найзалары, бассүйектен жасалған найзалар т.б. бейнелерін салып тоқыған қызыл және қара жолақты жамылғы-шәлілер мен аюдың терісінен жасалып, оның Аолар *озуми* деп атайтын бөлігі мүйізтұмсықтың қанаттарымен әшекейлендірілген *демку* деп аталатын бас киім де жауының бас алған жауынгерге ғана киюге рұсат етілетін. Сонымен қатар, басқада тайпа тіршілігінен талай сыр шертетін түрлі өрнектермен безендірілген бұйымдар да аз емес; *сукхуйю* әшекейі (ақ ешкінің ұзын қылдарын қызылға боялған қылдармен араласырып өрнектелген зат), *сукхупоң* (ұзын шаштың қылдармен әшекейленген жебе салатын құты), *кепдаң* (кеудеге киетін қалқан), *шепу* немесе *сапха* (жабайы қабанның азу тістерінен тағынанатын алқа), *кхаңсерие* (мыс сырғалар), міне, бұл жоғарыда айтылғанның барлығын кию мәртебесі текбас алу тәжірбиесінен өткен, осы құрметке лайық деп табылған нағыз Ао батырына ғана тиесілі болды (Bendangangshi, I., 2000). Басқа сөзбен айтқанда, бас алу тәжірбиесінде елеулі табысқа жету – қоғамның қошеметіне бөленіп үлкендердің батасын алудан бөлек, жас Аоның әлеуметтік дәрежесі де өсіп руының батырға лайық, үлкен-кіші тамсанатын керемет сый-сыяпаты, яғни жауынгердің қасиетті сайманданын алу деген сөз.

Ао бозбалаларының бас алуға барынша асығуының тағы бір себебі осы арқылы олар өздерінің қалаған сұлуына оңай үйлене алатын еді. Себебі, мұндай ерекше дәрежеге жеткен қаhарманды кез келген ару армандайды, отбасын кез келген қауіп-қатерден қорғай алатын нағыз ер – әрбір Ао әйелі үшін қауіпсіз өмірдің ең сенімді кепілі. Сондай-ақ, көне Ао қоғамы бұл рәсімнің өз ұрпақтарының болашағына да тікелей әсері етеді деп білген: басын алған адамның рухы жеңімпаздың еркектік қасиетінің еселеніп, әйелінің құрсақ көтеру қабілетін жоғарлатады-мыс, нәтижесінде, дүниеге келетін ұлдары жүрек жұтқан батыр болып туады деп сенген (Clark, M.M., 1907). Ао қыздары болашақ жұбайларын бұл рәсімнен негұрлым ерте өтуіне барынша ат салысып, жігер беріп отыруға тырысқан, ал шайқастан қоржынын толтырып, «олжалы» оралғанда оларды Ао әйелдері бірінші болып дауыс шығарып қарсы алатын болған (Hutton, J.H., 1982). Бас сүйектерді көзге көрсетіп, іліп қоятын арнайы үй – Ариджуға өз үлесін қоспаған әрбір Аоны руластары еркек деп атауға асықпаған, тіпті, керісінше келемеждеп, намысын оятуға тырысқан. Басын алып жауын тізерлетпеген Ао жігітінің бойжеткенге ұнауы да қиын еді (Smith, W.C., 2009).

Ежелгі Ао нагаларының ұғымында жердің құнарлылығы мен егіннің шұрайлылығын артыру үшін бірден-бір маңызды және қажет деп саналатын бұл тәжірбие тек ата-бабаларынан қалған мұра ғана емес, сондай ақ, ол алынған бастардың рухы о дүниеде де қызмет ететініне сенген (Clark, M.M., 1907). Бұдан олардың өлімнен кейінгі ана дүниелік өмірге сенгендігін көреміз. Осылайша, одүниелік болған әр жауынгер бақиға барар жолында өзі өлтірген адамдарды кездестіретіні хақ және жәбірленуші жауынгердің жүгін көтеріп, оған сол «Өлілер еліндегі» сапарында адал қызмет етеді-мыс (Mills, J.P., 2003).

Аолардың неліктен бас алумен айналысқанын және олардың бұл дәстүрлі түсінігінің жалпы мағынасын пайымдау үшін, алдымен, Аолардың өз-өзіне және тайпа қауымдастығына өмірлік маңыздылығына ғасырлар бойы нанып, қастерлеп келген мәдени және діни ерекшеліктерін жіті талдап қарастырған жөн. Бұл Аолардың немесе басқа да осыған ұқсас дәстүрді ұстанған Нага тайпалық қауымдастықтарының күнделікті тұрмыс- тіршілігінен нәр алып, салтқа айналған, жүйелі және институционалдық тұрғыда өз бетінше негізделген, тарихи қалыптасқан, тайпалық мәдениет түрлерінің бір көрінісі деуге болады. Қас жауының басын алған әрбір Ао – дұшпаны мен руластарының алдында өзінің

күш-қуатын көрсетіп қана қоймай, жерінің құнарлылығын арттырып, жұртына ырыс сыйлайтынына иланды. Аолар үшін бас алудың тағы бір себебі – өзін әйел қауымына мойындату, яғни болашақ жарының көзінде от басының абыройын таптатпай, кез келген жағдайда дұшпаннан қорғай алатын нағыз еркек ретінде құрметке лайық болу. Сондықтан, Ао тайпасының жас жігіттірі алғашқы шабуыл не жорықтан олжалы оралып, өз жауының басын қанжығасына байлап, ерлігіне көптің көзін жеткізбейінше жүрегі қалаған бойжеткеннің де көңілінен шыға алмайтынын да ұмытпаған (Smith, W.C.,2009).

Қалай болғанмен де, Нагалар арасындағы бас алу тәжрибесі тек жауластық пен жазалау, кек алу немесе құн төлеумен байланысты десек те дұрыс болмас. Себебі оның белгілі идеологиялық негізге бағынатын, қатаң қағидалары мен ережелері, этикалық талаптары, тіпті өзіндік жөн-жоралғылары да аз емес. Бұл заңдар аса қажет жағдайда, белігілі бір себептермен қайта қарастырылуы да мүмкін болатын. Алайда, бұл үшін руластар өз арасынан сайланатын беделді, ерлігі танылған ел ағалары мен ақсақалдар кеңесіне жүгініп отырған.

Осылайша, бас алу салты – жаугершілік пен бәсеке, талас пен тартысқа толы тайпа өмірінде жорықтан қайтқан жауынгерлердің ең үлкен жетістіктерінің нақты дәлелі һәм халқының алдында жауынгердің даңқ абыройын асқақтатып, әйел қауымының алдында беделін асырып, оның құрметі мен көңілін жаулап алудың ең сенімді жолы болды. Сондықтан, Ао жастарының жауға қарсы жорыққа деген тағатсыз құлшынысы мен дұшпанымен жекпежекке түсіп, қанжығасына мейлінше көбірек бас байлауға деген ұмтылысының астарында әр Ао жігітінің асыл арманы: атақ абырой ар намыс жеңіс пен құрметке жету еді. Ал бұл өз кезегінде күш пен қайрат, мінез бен тектілік, ақыл мен жаужүректілікті талап ететін іс болды.

Алайда, шамамен 1874 жылы Үндістанның солтүстік-шығыс өңіріне американдық баптист миссионерлерінің келуімен қатар, Британ билігі бүкіл Нага тайпалары арасындағы бас алу салтына тиым салды. Ресми үкімет оны заңсыз деп тауып және жарлыққа бағынбағандарға айыппұл салынтыны жарияланды. Британдықтардың үкіміне сәйкес мұндай ауыр қылмыс жасағандар Андаман мен Никобар аралдарына жер аударылып, түрмеге жабылды. Бұндай қадамдар әрине, тайпалар мен ауылдар арасында бітім, қауіпсіздік пен тәртіп орнатуға оң ықпал етті. Батыстың өркениетті әлемі бұл әрекетті жақтамағаны сөзсіз; алайда, қандай да бір әлеуметтік иямәдени тұрғыда оғаш көрінетін нәрселер іс жүзінде әр қоғамда әртүрлі құндылықтарды білдіруі де әбден мүмкін. Бас алу – тайпа қоғамындағы үлкен мәртебе мен әлеуметтік тұрғыда мансаптың ең жоғарғы сатысына апаратын жол еді, сондықтан Нагалардың арасынан көне дәстүрін қолдап, олардың қаһармандығының бек нышаны, оюлы жамылғы мен әшекейлі бас киімдерінің бұл тәжірибесіз барлық мән-мағынасынан айрылатындығына шағымданып, билікке қарсы шыққандар да болды (Mills J.P., 1935).

Қорытынды

Қысқаша айтқанда, Батыс өркениетті қоғамынның көз алдында жабайылықтың көрсеткішінен басқаны білдірмеген бас алу тәжірбесі Ао Нагаларының ежелгі қоғамында саяси, діни және экономикалық маңызы бар, өзіндік бір идея мен мағынаға негізделген жүйе екендігін көреміз. Алайда отаршыл билік пен дін арқылы өркениеттедіру миссиясынан Нага халықтары тек қана зардап шекті десек те біржақты пікір болар еді. Бас алу тәжірбесінен XIX ғасырдың ортасынан Нага бөктерлеріне келе бастаған христиан уағызшыларының үгітімен, тайпалардың жаңа дінге енген бөлігі өз бетімен бас тартса, қалған бөлігі ағылшын үкіметінің араласуымен, заң жүзінде тыйым салынғаннан кейін бұл дәстүр біртіндеп жойылып кетті. Бас алу тәжірибесінің жойылуы Нага халықтарының санының күрт артыруына себеп болды. Тайпа аралық соғыстың тыйылуымен қоса, медициналық білімі жетік миссионерлердің көмегімен ауру-сырқау мен өлім-жітім деңгейі де айтарлықтай төмендей бастады. Британдық биліктің жетпіс жылға жуық уақыт аралығында (1881 – 1947 жж.) Нага халықтарының саны 1881 жылы 95 950 болса, 1951 жылға қарай 205 950 адам басына жетті (Piketo, S., 1992). Осылайша, бір кездері көне Ао қоғамында әлеуметтік, мәдени және діни тұрғыдан қолдау тапқан бұл тәжірибе қазіргі кезде толық дерліктей христиан дініне бет бұрған жаңа Нагалардың бүгінгі ұрпақтары үшін тек тайпалардың өткен тарихының нышаны ғана боп қалды.

Әдебиеттер

Aglaja, S. & Peter, V.H., (2002). The Hidden World of the Nagas: Living Traditions in Northeast India and Burma, New Delhi, pp.128.

Andrew, C., West. Nineteenth century Naga material culture.//No.18 (June 1985), pp. 21-34. Stable URL: http://www.jstor.org/stable/40839119.

Albaugh, D.M.,//The Baptist missionary magazine, Vol., LXXI, (September 1891), №9, pp. 403.

Alemchiba, M., (1970).A Brief Historical Account of Nagaland, Kohima, pp. 20.

Bendangyabang, Ao, (2004). History of Christianity in Nagaland: Social Change, 1872-1972, Bangalore, pp. 40.

Bendangangshi, I., (2000). Glimpse of Naga History. Vol-II, Origin and Migration of the Nagas, the Ao Naga Polity, pp. 211-213.

Bendangsashi, I., (1998). Folk Tales of the Nagas, Guwahati, pp.182.

Clark, M.M., (1907).A Corner in India, American Baptist Publication Society Philadelphia: Judson Press, pp. 45-46.

Eaton, R.M., (1984). Conversion to Christianity among the Nagas 1876-1972, //IESHIR, Vol.21, pp. 402.

Ganguli, M., (1984). A Pilgrimage to the Nagas, Oxford & IBH, Delhi, pp.138 p.

Hutton, J.H., (1982). The Significance of Head Hunting in Assam. \\ Journal of the royal anthropological institute. Vol. LVII, pp.72.

Johnstone, J., (2002). Manipur and the Naga Hills, New Delhi, pp. 30.

Mills, J.P., (2003). The Ao Nagas. – The Government of Nagaland, pp. 510.

Mills, J.P., (1935). The Effects of Rituals upon Industries and Arts in the Naga Hills, pp.132-35 //Anthropological Institute of Great Britain & Ireland, URL: http://www.jstor.org/stable/2789672

Penzu, T., (2009). Ancient Naga Head Hunters, New Delhi: Mittal publication, pp.73.

Piketo, S., (1992). British Policy and Administration in Nagaland, 1881-19, New Delhi: Scholar Publishing House, pp. 203.

Smith W.C., (2009). The Ao Naga Tribe of Assam, New Delhi: Mittal publication, pp. 71-72.

Vashum, R., (2000). Nagas' Right to Self-Determination, Delhi: Mittal publication, pp.15-16.

МРНТИ 03.61.91 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.10

Е.А. Ефремов

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
e-mail: 01038664142kr@gmail.com

АМЕРИКАНСКИЕ КОРЕЙЦЫ: ГЕНЕЗИС ДИАСПОРНОЙ И ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ

Западные и отечественные исследователи признают, что этническая идентичность – это сложное и многоаспектное социальное явление, которое характеризуется осознанием индивидом (группой) своей принадлежности к определённой этнической общности, пониманием, оцениванием и переживанием своего членства в ней. Этническая принадлежность в США в зависимости от того, к какой расе относится человек, может являться гибкой и добровольной, либо может быть чем-то реальным и навязанным социальными и политическими факторами. Модель диаспорной общины фигурирует в качестве реальной групповой стратегии адаптации. Однако способностью создавать диаспору обладает не каждый этнос, а лишь этнос, устойчивый к ассимиляции. Ощущение этнической принадлежности для американцев корейского происхождения является важным фактором, который препятствует ассимиляции. Этнический признак – наиболее значимая характеристика диаспоры. Корейская диаспора в Америке представлена недавними иммигрантами, относящимися к первому, полуторному и, в меньшей степени, ко второму поколениям. В диаспоре этническая идентичность проявляется в жестко фиксированных кровных и культурных связях. Это константа, предопределенная от рождения, а не результат выбора. Хотя важным социальным институтом формирования этнической идентичности корейцев является семья, нельзя не согласиться, что основным социальным институтом, играющим значимую роль в формировании диаспорной идентичности, являются корейские христианские миссии. Сегодня сообщество американцев корейского происхождения находится в процессе диаспоризации и проявляет свойства «новой» или «современной» диаспоры.

Ключевые слова: корейская диаспора в США, американцы корейского происхождения, диаспора, этническая идентичность, диаспорная идентичность.

Y.A. Yefremov

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: 01038664142kr@gmail.com

Korean americans: the genesis of diasporic and ethnic identities

Western and domestic researchers admit that ethnic identity is a complex and multifaceted social phenomenon, which is characterized by an individual's (group's) awareness of their belonging to a particular ethnic community, understanding, evaluating and experiencing their membership in it. Ethnicity in the United States, depending on what race a person belongs to, can be flexible and voluntary, or it can be something real and imposed by social and political factors. The diaspora community model appears as a real group adaptation strategy. However, not every ethnic group has the ability to create a diaspora, but only an ethnic group which is resistant to assimilation can. The sense of ethnicity for Korean Americans is an important factor that hinders assimilation. Ethnicity is the most significant characteristic of the diaspora. The Korean diaspora in America is represented by first, 1.5, and, to a lesser extent, second generation immigrants. In the diaspora, ethnic identity is manifested in rigidly fixed blood and cultural ties. This is a constant predetermined from birth, and not a result of a choice. Although the family is an important social institution in the formation of the ethnic identity of Koreans, one cannot but agree that the main social institution that plays a significant role in the formation of diaspora identity is the Korean Christian churches. Today, the Korean American community is in the process of diasporaization and has the characteristics of a "new" or "modern" diaspora.

Key words: Korean diaspora in the United States, Korean Americans, diaspora, ethnic identity, diasporic identity.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

Е.А. Ефремов
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Алматы қ.
e-mail: 01038664142kr@gmail.com

Американдық корейлер: диаспоралық және этникалық сәйкестілік генезисі

Батыстық және отандық зерттеушілер этникалық сәйкестіліктің күрделі және көп аспектілі әлеуметтік құбылыс екенін мойындайды, ол жеке тұлғаның (топтың) белгілі бір этникалық ортақтыққа қатыстылығын сезінуімен, түсінуімен, бағалауымен және оған өз мүшелігін бастан кешіруімен сипатталады. АҚШ-тағы этникалық қатыстылық адамның қай нәсілге жататынына байланысты икемді және ерікті болуы мүмкін, не болмаса нақты және әлеуметтік және саяси факторларға таңылған нәрсе болуы мүмкін. Диаспоралық қауым моделі бейімделудің нақты топтық стратегиясы ретінде көрінеді. Алайда, әрбір этнос емес, ассимиляцияға төзімді этнос қана диаспора құруға қабілетті. Корей тектес американдықтар үшін этникалық тиесілік сезімі ассимиляцияға кедергі келтіретін маңызды фактор болып табылады. Этникалық белгі – диаспораның ең маңызды сипаттамасы. Американдағы корей диаспорасы жақында бірінші, бір жарым және одан аз дәрежеде екінші ұрпаққа жататын иммигранттар болып табылады. Диаспорада этникалық біртектілік қатаң тіркелген қан және мәдени байланыстарда көрінеді. Бұл таңдау нәтижесі емес, туудан алдын ала анықталған тұрақты. Корейлердің этникалық сәйкестілігін қалыптастырудың маңызды әлеуметтік институты отбасы болғанымен, диаспоралық сәйкестілікті қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын негізгі әлеуметтік институт корей христиан миссиялары болып табылады деп келіспеуге болмайды. Бүгінде корей тектес американдықтар қоғамдастығы диаспоралану үдерісінде және «жаңа» немесе «қазіргі» диаспорасының қасиеттерін көрсетеді.

Түйін сөздер: АҚШ-тағы корей диаспорасы, корей тектес американдықтар, диаспора, этникалық сәйкестілік, диаспоралық сәйкестілік.

Введение

Самюэль Хантингтон в книге «Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка» пишет: «В мире такие культурные идентичности, как этнические, национальные, религиозные, цивилизационные, являются центральными, а культурные сходства и различия определяют альянсы, антагонизмы и политику государств» (Huntington, 1996: 308). Идентичности – воображаемые сущности: то, как мы себя представляем, то, в каком направлении мы двигаемся. Не считая унаследованной культуры, половой принадлежности и возраста, люди сравнительно свободны в определении персональной идентичности, независимо от того, что с практическим применением этой дефиниции в дальнейшем могут возникнуть трудности. Наследуемые признаки, национальность, например, переопределяются или вовсе отвергаются, да и само понятие национальной принадлежности меняется с течением лет, всякий раз обретая новое содержание. Идентичности могут быть «кровными», территориальными, экономическими, культурными, политическими, социальными и национальными. Весомость указанных характеристик идентичностей для индивида или группы метаморфирует в процессе существования, в зависимости от ситуации, при том, что эти идентичности могут быть комплементарны друг к другу или конфликтовать одна с другой (Хантингтон, 2004:19).

Обоснование выбора темы, цели и задачи

Западные и отечественные исследователи признают, что этническая идентичность – это сложное и многоаспектное социальное явление, которое характеризуется осознанием индивидом (группой) своей принадлежности к определённой этнической общности, пониманием, оцениванием и переживанием своего членства в ней. Это взаимодействие духовного мира личности и общественного сознания, познавательно-эмоциональный процесс самоопределения индивида (общности) в социокультурном пространстве. Он связан с отождествлением с историческим прошлым, настоящим и будущим этноса и его культурой. В процессе этнической идентификации у человека (общности) формируются (Мухлынкина, 2015: 27):

– устойчивое чувство «мы», основанное на определённых параметрах этногенеза: генетико-биологическом (родовые корни), климатогеографическом (историческая территория) и социокультурном (история своего народа, символы его культуры, искусства, религии и др.), образу-

ющихся в процессе историко-культурного развития общности;

– видение мира и жизни по принципу «свои-чужие», «мы-они» и готовность к сходному с представителями своей этнической группы образу мыслей и действий;

– определённое ценностное отношение индивида к себе и другим, обществу и окружающему миру;

– тип самоопределения индивида в социальном и культурном пространстве;

– образ жизни человека (стиль жизнедеятельности, стиль общения, стиль активности и т.д.).

Целью данной статьи является определение факторов, влияющих на формирование и сохранение у американцев-этнических корейцев этнической и диаспорной идентичностей. Помимо этого, в рамках целей настоящей статьи была предпринята попытка изучения особенностей этнической и диаспорной идентичностей мигрантов-корейцев в США в условиях проживания их в инокультурной среде и в зависимости от уровня адаптации в принимающем обществе.

Для достижения цели исследования были сформулированы следующие задачи:

1. Провести анализ и обобщение отечественных и зарубежных теоретических и эмпирических исследований по проблеме влияния опыта пребывания в иной этнокультурной среде и включенности в этническую общину на особенности этнической и диаспорной идентичностей американцев корейского происхождения;

2. Исследовать типы идентичностей, стратегии аккультурации, содержательные характеристики идентичности корейцев в США в зависимости от поколения, к которому относятся проживающие в США корейцы.

Методология исследования

В настоящей статье рассматривается вопрос формирования этнической идентичности у двух поколений корейцев, проживающих в США:

– второе поколение американцев корейского происхождения;

– полуторное (1,5) поколение американцев корейского происхождения.

Здесь и далее под понятием второе поколение (иммигрантов) подразумеваются люди, родившиеся в США и являющиеся гражданами США по праву рождения, у которых, как минимум, один из родителей является иммигрантом первого поколения. Под понятием полуторного поколения подразумеваются натурализованные граждане США, иммигрировавшие в возрасте 6-13 лет (Zhou, 1997: 65). Они отличаются тем, что являются маргиналами по отношению, как к старому, так и к новому мирам, не будучи частью ни одного из них. Тем не менее, им необходимо искать идентичность и определять себя в отношении общества своего происхождения, к которому они могут никогда не вернуться, и к принимающему обществу, в котором они формируются (Rumbaut, 1991: 61).

Методологической базой исследования является системный подход, который базируется на исследовании сложных объектов, рассматривая их как единые социальные системы.

Результаты и обсуждение

Корейская диаспора в Америке представлена недавними иммигрантами, относящимися к первому, полуторному и, в меньшей степени, ко второму поколениям, которые ввиду короткого периода дистанцированности от этнической родины почти полностью сохранили этнокультурные параметры, менталитет, особенности этнопсихологии, язык и т.д. населения Кореи (Ким, 2013: 139). Это даёт право определять её как «новую» или «современную» диаспору, которую Габриэль Шеффер дефинирует как группу этнических меньшинств мигрирующего происхождения, проживающую и действующую в принимающей стране, но поддерживающую прочные духовные и материальные связи со страной своего происхождения (Sheffer, 1986: 3).

На 2019 год в США проживает 2,5 миллиона корейцев (е-나라지표 국정모니토링지표), из них 1,8 миллиона – американцы корейского происхождения (Budiman, Ruiz, 2017), 62% которых являются натурализованными американцами, образуя самое многочисленное сообщество корейцев за пределами Корейского полуострова. Из последних около четверти живут в США менее 10 лет (Budiman, 2020). Основные корейские общины представлены в крупных метрополиях: Лос-Анджелес, Нью-Йорк, Вашингтон.

Вопреки распространенному мнению, сообщество американцев корейского происхождения не однородно, а бимодально – по языку, родству, поколению, идентичности и классовой принадлежности, времени иммиграции. Использование языка делит корейских американцев на три категории: первое, полуторное и второе поколение американцев корейского происхождения.

Большинство корейских иммигрантов говорят на корейском языке (73,2%), а представители полуторного поколения часто говорят на двух языках. В то же время большинство представителей второго поколения могут говорить только на английском языке (80,3%), но все большее их число изучает корейский язык и культуру (Chen, Yoo, 2009: 42).

Этническая принадлежность является гибкой и добровольной для «белых» американцев, подчеркивая важность выбора: решает ли человек обладать символической этнической принадлежностью или нет. Мэри Уотерс считает, что для «небелых» американцев этническая принадлежность не является ни символической, ни добровольной. Скорее, это что-то реальное и навязанное социальными и политическими последствиями: «Ситуация очень различна для представителей расовых меньшинств, чья жизнь сильно зависит от их расы или национального происхождения, независимо от того, сколько они могут выбирать – идентифицировать или не идентифицировать себя в этническом или расовом отношении» (Waters, 1990: 157). Мэри Уотерс отмечает, что таким образом этническая принадлежность по-прежнему является важной частью жизни для «небелых» не только в результате опыта дискриминации, но и в выборе супруга, места жительства, карьеры, друзей и шансов на успех в Америке.

Предположительно, американцы корейского происхождения второго и полуторного поколений не имеют свободы выбора этнической идентичности, отличной от корейской. Другими словами, неизбежно идентифицируют себя как корейцев, потому что именно этого от них и ожидает общество. Каждый, независимо от этнического происхождения, сталкивается с конфликтами идентичности во время взросления. Герман Ким отмечает, что корейцы за пределами исторической родины, где бы они ни проживали, стремятся к тому, чтобы их дети усвоили язык принимающей страны. Именно он призван стать родным и превратиться в орудие достижения личного успеха (Ким, 2016: 136). Неслучайно для американцев корейского происхождения второго или полуторного поколения первичным языком становится английский. Однако у носителей эритажного («унаследованного» от англ. heritage – наследство, наследие) языка – языка второго и полуторного поколений иммигрантов, для которых родительский язык перестал быть основным и имеет особый статус «унаследованного» от родителей (Выренкова, Полинская, Рахилина, 2014: 5), вероятность кризиса идентичности возрастает, поскольку им приходится иметь дело с множественными, иногда противоречивыми идентичностями.

Утверждается, что носители эритажного (унаследованного) языка имеют «общественную идентичность», которая может отличаться от их «частной идентичности». Когда американцы азиатского происхождения – носители эритажного языка, в частном порядке считающие себя американцами, публично сталкиваются с вопросом определения своей идентичности, они чувствуют себя обязанными принять свою корейскую этническую принадлежность, потому что это ожидание общественности. Физические маркеры этнической принадлежности при этом играют большую роль для азиатов. Другими словами, они неизбежно идентифицируют себя как корейцы, потому что именно этого от них и ожидает общество (Brown, 2009).

У второго поколения мигрантов процесс взаимодействия идентичностей усложняется ситуацией в семьях. К примеру, родители укрепляют и сохраняют у представителей второго поколения чувство сопричастности с родной культурой и этническим наследием. Отчасти это связано с тем, что корейская, китайская и японская культуры придают большое значение воспитанию детей: «Корейская и китайская культуры неразрывно связаны с родителями» (Park, 2005). Тем не менее, поскольку иммиграция и аккультурация в Америке приводят к конфронтации семей иммигрантов с социальными институтами, радикально отличающимися от тех, которые они практикуют, у второго поколения часто происходит конфликт опыта внутри и вне домашней среды.

Затруднительно полностью понять формирование этнической идентичности корейцев полуторного и второго поколения, поскольку этническая идентичность является не фиксированной, изменчивой категорией, ситуативной и множественной.

Характер и сила этнической идентичности корейцев молодого поколения в значительной степени определяются следующими четырьмя факторами (Min, 2014):

1) сохранением корейской культуры;

2) участием в корейских этнических «организациях» против некорейских этнических «организаций»;

3) связью с родиной (Республика Корея) и восприятием международного статуса и влияния родины;

4) опытом подвергания расовым предрассудкам и дискриминации в Америке.

Четыре основных фактора, влияющих на формирование этнической идентичности

Как уже описывалось выше, на становление этнической идентичности американцев молодого поколения влияют следующие четыре основных фактора: (1) сохранение ими этнической культуры, (2) их социальные сети с этническими друзьями и участие в этнических организациях, (3) их связь с родиной и восприятие глобальной мощи и влияния родины, и (4) их опыт в подвергании расовым предрассудкам и дискриминации. Первые три фактора тесно связаны с размером и влиянием этнической группы в Соединенных Штатах и на родине. Члены очень небольшой этнической группы с небольшим количеством этнических институтов испытывают трудности в сохранении своих культурных традиций и в поддержании этнических социальных сетей, поэтому они не имеют полноценных возможностей для сохранения сильной этнической идентичности (самобытности). Кроме того, когда родина имеет не очень хороший международный имидж или негативную репутацию, члены этих конкретных иммигрантских этнических групп, скорее всего, будут стыдиться своего этнического происхождения и пытаться его скрыть. Хотя первые три фактора в большей степени связаны с родной/материнской страной групп иммигрантов, последний фактор тесно связан с принимающим обществом (в данном случае, США) и его уровнем расовой дискриминации и неприятия в отношении групп меньшинств.

1. Сохранение этнической культуры

Этнические группы, как правило, определяют свою уникальность по отношению к другим этническим группам, в основном, с помощью культуры. Язык является центральным компонентом культуры, и как таковой оказывает самое сильное влияние на интеграцию членов в определенную этническую группу.

Религия по сравнению с культурой родной страны оказывает более сильное влияние на этническую принадлежность. Однако этот сценарий более применим к еврейской диаспоре, в которой видение идентичности включает объективные и субъективные, социальные и внутригрупповые факторы ее формирования, влияющие на определение идентичности на сознательном и неосознаваемом уровне. Основополагающую роль играют среди них конфессиональные ценности.

Большинство американцев корейского происхождения – адепты протестантизма, который не является традиционной корейской религией. Корейский протестантизм не включает в себя корейские культурные элементы: еду, ритуалы, обряды и другие элементы корейской народной культуры. Соответственно, корейские иммигранты-протестанты испытывают трудности в передаче своих культурных традиций и этнической самобытности молодому поколению, хотя сами имеют возможность практиковать корейскую культуру в корейских иммигрантских церквях (Min, 2010).

2. Этнические социальные связи и участие в этнических организациях

Этнические социальные связи и этническая идентичность влияют друг на друга. Те, кто поддерживают тесные социальные связи со многими представителями своего этноса, вероятно, будут иметь более сильную этническую идентичность, чем те, кто сохраняют слабые социальные связи. Альтернативно, те, кто сохраняют сильную этническую идентичность, с большей вероятностью выберут представителей своего этноса в качестве близких друзей или партнеров по свиданиям, чем те, у кого слабая этническая идентичность. Но влияние этнических социальных связей на этническую идентичность, вероятно, будет более распространенным и более сильным, чем влияние этнической идентичности на этнические социальные связи. У американцев корейского происхождения второго поколения, которые живут во Флашинге, Квинсе, в корейских городских анклавах в Нью-Йорке, увеличивается количество близких корейских друзей. Сильные корейские социальные связи, в свою очередь, помогут им укрепить этническую самобытность. С другой стороны, наблюдается противоположная ситуация. Американец корейского происхождения второго поколения, посещавший преимущественно «белую» среднюю школу на юге США с небольшим количеством корейцев, может развить сильную корейскую этническую идентичность отчасти из-за того, что его/ее родители акцентировали свое корейское происхождение и активно практиковали корейскую культуру дома. Кроме того, на этом гипотетическом примере американца корейского происхождения второго поколения, живущего на юге Соединенных Штатов, расовая неприязнь

«белых», латиноамериканских и афроамериканских студентов может способствовать как реакция на свою «инаковость» усилению формирования корейской этнической идентичности.

Из приведенных выше примеров видно, что величина иммигрантской группы и ее этнический состав по месту жительства оказывают существенное влияние на этнические социальные связи. Современные корейцы второго поколения имеют огромные преимущества в части этнических социальных связей по сравнению со своими предшественниками в 1960-х и в начале 1970-х годов, благодаря присутствию многих потенциальных корейских друзей молодого поколения в своих кварталах, церквях, школах и на рабочих местах. У корейцев второго поколения, проживающих в крупных населенных пунктах, в анклавах Нью-Джерси (Нью-Йорк) или в южной части Калифорнии больше шансов для формирования этнических социальных сетей по сравнению с теми, кто живет в районах с небольшим количеством американцев корейского происхождения. Кроме того, корейцы молодого поколения могут выстраивать и поддерживать сотрудничество благодаря своему участию в этнических организациях. Корейцы США молодого поколения являются членами общественных и религиозных организаций крупных корейских общин Лос-Анджелеса и Нью-Йорка. Просто участие молодых корейцев в этнических организациях может укрепить их этническую самобытность. Но такое участие окажет положительное влияние и на их этническую самобытность, поскольку помогает поддерживать социальные связи с представителями своего этноса.

Герман Ким отмечает, что трансформация оффлайновой жизни в онлайновую (Kim, 2006) обусловила этническую и диаспорную консолидации, которые призваны компенсировать чувство утраты родины и содействовать интеграции иммигрантов в новое общество. В качестве примера можно привести американское женское интернет-сообщество MissyUSA (www.missyusa.com) с приблизительно 300 000 зарегистрированных пользователей.

3. Связи с родиной – её международный статус и влияние

Дети иммигрантов, родившиеся или выросшие в Соединенных Штатах, сохраняют со своей родиной по сравнению с родителями-иммигрантами (Levitt, Waters, 2002) более слабые транснациональные связи. Можно отметить и факт поддерживания связей с Кореей по разным каналам. Во-первых, подавляющее большинство американцев корейского происхождения полуторного и второго поколения посещали родину (Южную Корею) один или несколько раз. В детстве или подростковом возрасте они выезжали в сопровождении родителей или принимали участие в различных образовательных программах Южной Кореи. Во-вторых, они общаются со своими родственниками и/или друзьями в Корее, благодаря передовым технологиям, не посещая Корею физически. В-третьих, большинство корейских американцев молодого поколения поддерживают тесные эмоциональные и культурные связи с Кореей посредством просмотра транснациональных корейских СМИ. Эти связи с Кореей, несомненно, положительно сказываются на формировании корейской этнической принадлежности.

Статус и влияние родной страны, независимо от связей с ней, также оказывают сильное влияние на формирование этнической идентичности американцев молодого поколения. Когда родина воспринимается как слабая и/или невидимая, дети молодого поколения современных иммигрантов вряд ли будут гордиться ею и, следовательно, будут иметь слабую этническую идентичность. С другой стороны, когда их родина оказывает мощное экономическое, политическое и культурное влияние в глобальном масштабе, дети младшего поколения, вероятно, будут гордиться этим и сохранять более сильную этническую самобытность. Воздействие метрополии на представителей молодого поколения является важной проблемой, особенно для корейцев, поскольку за последние два десятилетия значительно усилилось глобальное влияние Южной Кореи в мире.

К примеру, в Казахстане существуют Программы поддержки соотечественников, проживающих за рубежом. Это программа «Нурлы кош» (каз. Нұрлы көш; букв. «светлая кочёвка», «светлый переезд») на 2009-2011 гг., Концепция миграционной политики Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы. Под эгидой Фонда «Отандастар» продолжается работа по поддержке этнических казахов за рубежом. Разрабатывается государственная программа поддержки казахских диаспор во всем мире.

4. Расовые предрассудки и дискриминация в принимающем обществе

Тем не менее, членам групп расовых меньшинств в Соединенных Штатах, независимо от того насколько они ассимилировались, этниче-

ская и расовая идентичность детерминируются социальными ожиданиями и/или социальным восприятием.

Несмотря на преобладание позитивного имиджа у жителей США азиатского происхождения (Hurh, Kim, 1989), многие американцы, по-прежнему, склонны воспринимать их независимо от уровня приобщения к американскому обществу как «вечных иностранцев» (Wu, 2002: 77) или «чужих», которые не могут быть полностью ассимилированы.

Этническая самоидентификация американцев корейского происхождения

В результате опроса в 1999 году корейских школьников г. Нью-Йорка, представителей второго поколения, осуществленном ассоциированным профессором при библиотеке университета Лонг-Айленда Джоанн Хонг и профессором социологии (колледж Квинс) и Городского университета Нью-Йорка Мин Пхён Гап, у респондентов выявлен низкий уровень панэтнической азиатско-американской идентичности (3%) и высокий уровень идентичности как у американца корейского происхождения (72%) (Hong, Min, 1999). Доля респондентов, позиционировавших себя только как «американцы», составила 3,5%.

В том же году ассоциированный профессор антропологии и азиатско-американских исследований, (бывший) заместитель руководителя программы по проекту «Корейцы в Северной и Южной Америке» Центра корейских исследований при Калифорнийском университете в Лос-Анджелесе Пак Ке Ёнг проводила исследования с целью определения этнической идентичности у полуторного поколения. Большинство респондентов не смогли точно определить свою этническую идентичность ни как американскую, ни как корейскую. Один из респондентов ответил так: «Мне не до конца комфортно ни с «белыми», ни с корейцами. Я не владею в совершенстве ни английским, ни корейским языками. Я где-то посередине между двух культур» (Park, 1999: 151).

В 2000-2001 году организацией National Asian American Survey проводилось исследование этнической идентичности на фокус группе американцев азиатского происхождения (Lien, 2004). Примечательны ответы по двум вопросам: «Кем вы себя видите?» и «Позиционировали ли вы себя хоть раз “американцем азиатского происхождения”?». Второй вопрос был задан респондентам, которые, отвечая на первый вопрос, не отметили графу «американец азиатского происхождения». В Таблице 1 представлены данные по распределению ответов на указанные вопросы.

Таблица 1 – Этническая самоидентификация американцев корейского происхождения

Варианты ответов	Ответы
Вопрос 1. Кем вы себя видите?	
Американцем (%)	3
Американцем азиатского происхождения (%)	15
Азиатом (%)	5
Американцем корейского происхождения (%)	33
Корейцем (%)	41
Затрудняюсь ответить (%)	1
Отказываюсь отвечать (%)	2
Общее количество респондентов (100 %)	168
Вопрос 2. Позиционировали ли вы себя хоть раз «американцем азиатского происхождения» (вопрос был задан тем респондентам, которые не отметили графу «американец азиатского происхождения» в ответах на первый вопрос)	
Да (%)	41
Нет (%)	56
Затрудняюсь ответить (%)	2
Отказываюсь отвечать (%)	1
Общее кол-во респондентов (100%)	143

В 2012 году Pew Research Center провел аналогичное исследование (Funk, 2012: 273), в которое включил вопросы, ответы на которые представляют определенный научный интерес. «Как американцы азиатского происхождения описывают себя?», «Вы – типичный американец или не совсем американец?», «Какое значение для Вас имеет владение родным языком?». Отвечая на первый вопрос, 74% респондентов – американцев корейского происхождения позиционировали себя как корейцы или американцы корейского происхождения. 14% относят себя к азиатам или американцам азиатского происхождения. И только 11% респондентов ощущают себя вполне американцами. В ответах на второй вопрос только 30% респондентов – американцев корейского происхождения считают себя типичными американцами. На ответы: считает ли себя человек типичным американцем или нетипичным влияет то, какого поколения он иммигрант, каково его окружение по месту проживания. Например, в

районе, где преобладает неазиатское население, азиаты чаще позиционируют себя как нетипичные американцы. Итоги ответов на третий вопрос показали, что для американцев корейского происхождения степень значимости знания эритажного языка – самая высокая. Для всей группы опрошенных американцев азиатского происхождения – 62%, при том, что медианное значение знания эритажного языка у американцев азиатского происхождения было на уровне 45%.

Таким образом, можно сделать вывод, что ощущение этнической принадлежности является важным фактором для американцев корейского происхождения.

Теоретические аспекты формирования диаспоры и диаспорной идентичности

В общем и целом, качество и возможности репродукции идентичности мигрантов зависят от уровня воспроизводства индивидуальной или групповой идентичности; специфик процесса социальной адаптации в условиях принимающего общества; целей и мотивов субъектов миграции; выбора ими той или иной модели поведения по отношению к представителям этнического большинства.

Подтверждено, что удовлетворение потребности в трансляции своей этнической принадлежности непосредственно зависит от интенсивности коммуникации отдельных мигрантов с представителями своей этнической группы, и является причиной того, что в процессе индивидуальной и групповой адаптации мигрантов становится более важной роль диаспорной общины. Собственно модель диаспорной общины является реальной групповой стратегией адаптации, которую сегодня предпочитают в качестве основной большинство иммигрантов. Необходимо также отметить, что сама диаспора, непрерывно взаимодействую с обществом-реципиентом, находится в поиске стратегических способов взаимодействия и вовлеченности с ним. Направленность стратегии влияет на статус и успешность функционирования диаспоры в социально-экономической структуре принимающего общества. Многие современные сообщества иммигрантов идентифицируют себя как диаспоры, не придавая значения тому, насколько они соответствуют данному термину.

Уильям Сафран выделяет шесть базовых характеристик диаспоры (Safran, 1991: 83). Специалисты дефинируют два уровня идентичности, которые проявляются по-своему. Первый уровень – личностно-психологический. Человек ощущает и идентифицирует себя в качестве члена небольшой ячейки социума, например семьи, осознавая свое «я». Именно в семье им познаются первичные представления о жизни. Что касается диаспоры, то в ней ему прививаются вторичные знания о традициях и особенностях своего этноса. Семья служит средством передачи от одного поколения к другому исторически сформировавшихся этнических устоев и ценностей, что особо важно в чужеродной среде. Второй, более обширный уровень – групповой, социально-психологический, когда происходит идентификация со значительной группой. Представления индивида о своем «я» «формируются как производные от осознания человеком своей причастности к определенной социальной группе» (Садохин, 2006: 151). В этом случае у представителей диаспоры могут возникнуть внутренние конфликты с самоидентификацией, так как, с одной стороны, они считают себя составным элементом группы – этноса, к которому принадлежат по рождению, с другой – общества и страны проживания (Джангозян, 2014: 65). В свою очередь, такие исследователи как Гвин Кирк и Марго Оказава-Рэй (Kirk, Okazawa-Rey, 2006) рассматривают эти два уровня глубже, определяя четыре уровня идентичности: микроуровень, мезоуровень, макроуровень и глобальный уровень.

Этническая идентичность в диаспоре – сложное и многоуровневое явление, порождающее разные интерпретации. Ее изучение связано с трудностями социально-психологического характера, поскольку она лежит в основе формирования этнического сознания, а затем и самосознания групп диаспоры. По замечанию Габриэля Шеффера, «хотя на протяжении истории и были случаи, когда диаспоры создавались и существовали, четко не выработав и не проявив свою национальную идентичность, в то же время этот элемент должен присутствовать для того, чтобы подобные общности смогли развиваться и процветать» (Sheffer, 2003: 49). Это актуально для традиционных, исторически сформировавшихся диаспор (армянской, еврейской, греческой), так как они длительное время существовали вне своего этнического государства, во многом утратили связь с этнической родиной. Расселение их часто было результатом действий насильственного характера, в принимающих обществах им приходилось сталкиваться с множеством трудностей. В неблагоприятной среде было критически важно сохранить и транслировать будущим

поколениям именно те элементы, которые и являются факторообразующими в идентичность народа.

В диаспоре этническая идентичность проявляется в жестко фиксированных кровных и культурных связях, определяющих принадлежность индивида к той или иной этнической группе и общине. Это константа, предопределенная от рождения, а не результат выбора. Сторонники данного подхода Жан Тощенко и Татьяна Чаптыкова отмечали, что способностью создавать диаспору обладает не каждый этнос, а лишь этнос, устойчивый к ассимиляции (Тощенко, Чаптыкова, 1996: 36). Указанная позиция акцентирует одну из наиболее значимых особенностей каждой диаспоры – фактор этничности. В то же время этого недостаточно для понимания такого сложного и многослойного феномена как диаспора, поскольку в данном сценарии игнорируются иные важные ее характеристики. Например, особенности конкретной эпохи, конкретного региона проживания, степень сплоченности и, наконец, поведение и устремления конкретного ее члена (Джангозян, 2014: 67).

Институты формирования диаспорной идентичности у американцев корейского происхождения

Концепция и определение диаспоры менялись с годами и до сих пор изучаются и обсуждаются многими учеными и экспертами. Кто такие представители корейской диаспоры? Это этническое или гражданское определение? Сколько поколений нужно человеку, чтобы стать частью диаспоры? Являются ли члены диаспоры только «чистыми корейцами»? Могут ли быть членами диаспоры «дети межэтнических браков»? Как нам следует интерпретировать ответы на вопрос или обращаться с этническими корейцами, которые утверждают: «Я – не кореец, я – американец»? В чем разница между простым иммигрантом и членом сообщества диаспоры?

В частности, Чой Ин Бом поднимает вопрос: «Существует ли корейская диаспора? Правильно ли утверждать, что корейская диаспора существует только потому, что за пределами Корейского полуострова проживает много корейцев?» (Choi, 2003: 9)

Есть несколько образовательных систем продвижения корейских интересов, языка и культуры для детей американцев корейского происхождения: корейские школы, языковые школы, культурные центры, воскресные школы при церквях корейской диаспоры, организации Корейские Студенты Всех Стран (KOSTA), Движение Пробуждения Иисуса для Америки/Всех Стран (JAMA) и другие неправительственные или религиозные организации. Корейские церкви – самый влиятельный социальный институт формирования корейской диаспорной идентичности. Образовательные центры для диаспор, в основном, сосредоточены на обучении корейской этнической идентичности и корейского языка.

В США в 2018 году насчитывалось 4454 (유정원, 2018) корейских диаспорных церквей, количество которых в 2019 году снизилось до 3514 (김동욱, 2019). Несмотря на это, почти три четверти корейских американцев (71%) считают себя христианами, в том числе 61% – протестантами и 10% – католиками (Connor, 2014), все они регулярно посещают церковь (Lee, 2015: 77). Для американца корейского происхождения ходить в корейскую диаспорную церковь – это по-корейски (Cachero, 2018), ведь посещение церкви – это, в первую очередь, не религиозный вопрос, а вопрос социализации с представителями своего этноса. Христианская (протестантская) церковь в корейской диаспоре США является, прежде всего, надрелигиозным институтом, выполняющим этно-консолидирующую функцию.

Будущее диаспорных церквей может быть следующее. Корейские диаспорные церкви начнут трансформироваться из корейских (моноэтнических) церквей в азиатские (полиэтнические) церкви (Lee, 2010: 187). Роль и задачи корейских диаспорных церквей должны выходить за пределы религиозного сообщества, образовательного центра, центра формирования идентичности, миссионерского центра. При этом корейские диаспорные церкви должны избегать узкого корейского этнического супремасизма, не создавать ситуаций, при которых в обществе могут возникнуть антикорейские настроения.

Следовательно, можно утверждать, что основным социальным институтом, играющим значимую роль в формировании диаспорной идентичности в сообществе американцев корейского происхождения, являются корейские христианские миссии. В последнее время всё больше церковных служб, ориентированных на второе поколение американцев корейского происхождения, проводится на английском языке.

Выводы

Этническая идентичность формируется преимущественно на базе отношений между принимающим обществом и этнической группой американцев корейского происхождения. При этом под принимающим обществом понимается социально и демографически доминирующая расовая группа «белых» американцев США, которые продолжают задавать «социальную» моду и воспринимать американцев – этнических корейцев вне зависимости от уровня их аккультурации и интеграции в американское сообщество как «вечных иностранцев», навешивая на них не только «типично корейские ярлыки» и стереотипы, но и причисляя их к общей массе американцев азиатского происхождения. При этом важным социальным институтом формирования этнической идентичности корейцев является семья.

Процесс формирования диаспорной идентичности также осложняется тем, что в обществе американцев корейского происхождения присутствуют особые группы: дети межэтнических браков и дети, усыновленные родителями – представителями отличной расы, которые воспитаны или в духе двойственной идентичности, или в духе идентичности приемных родителей. Весомый вклад в формирование диаспорной идентичности этнических корейцев – детей из моноэтнических, биэтнических и гетероэтнических семей вносят корейские этнические церкви в США. Они выполняют не только роль религиозно-обрядового института, но и института, объединяющего людей по этническому признаку.

История корейских иммигрантов насчитывает чуть менее 120 лет. Корейская диаспора в Америке, в основном, состоит из иммигрантов, относящихся к первому и полуторному поколениям. В меньшей степени в корейской диаспоре представлено второе поколение, представители которого ввиду короткого периода дистанцированности от этнической родины почти полностью сохранили этнокультурные маркеры, менталитет, особенности этнопсихологии, язык на уровне семьи. При этом поток иммиграции корейцев в США не прекращается. Таким образом, можно уверенно утверждать, что сообщество американцев корейского происхождения, находящееся на этапе диаспоризации, проявляет свойства «новой» или «современной» диаспоры.

Литература

Brown, Clara Lee (2009). Heritage language and ethnic identity: a case study of Korean-American college students. International Journal of Multicultural Education, vol. 11, no. 1. DOI: 10.18251/ijme.v11i1.157

Budiman, Abby (2020). Koreans in the U.S. Fact Sheet. Pew Research Center. URL: https://www.pewsocialtrends.org/fact-sheet/asian-americans-koreans-in-the-u-s/

Budiman, Abby, Ruiz, Neil G. (2017). Key facts about Asian Americans, a diverse and growing population. Pew Research Center. URL: https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/09/08/key-facts-about-asian-americans/

Cachero, Paulina (2018). 'Silent exodus' from Korean-American churches as younger parishioners find community elsewhere. Southern California Public Radio. URL: https://www.scpr.org/news/2018/04/03/81489/silent-exodus-from-korean-american-churches-as-you/

Chen, Edith Wen-Chu, Yoo, Grace J. (2009) Encyclopedia of Asian American Issues Today. Volume 1. Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC. 467 p.

Choi, Inbom; Bergsten C. Fred (2003). The Korean Diaspora in the World Economy. Peterson Institute for International Economics. 180 p.

Connor, Phillip (2014). 6 facts about South Korea's growing Christian population. Pew Research Center. URL: https://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/08/12/6-facts-about-christianity-in-south-korea/

e-나라지표 국정모니토링지표, 재외동포현황 URL: https://www.index.go.kr/potal/stts/idxMain/selectPoSttsIdxMainPrint.do?idx_cd=1682&board_cd=INDX_001

Funk, Cary (2012). Asian Americans: A Mosaic of Faiths. Pew Research Center, 87-92, URL: https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2012/07/Asian-Americans-religion-full-report.pdf

Hong, Joann, Min, Pyong Gap (1999). Ethnic Attachment among Second Generation Korean Adolescents. Amerasia Journal, 25:1, 165-180, DOI: 10.17953/amer.25.1.g8264h4248u6g383

Huntington, Samuel P. (1996). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon and Schuster, 368 p.

Hurh, Won Moo, Kim, Kwang Chung (1989) The 'success' image of Asian Americans: Its validity, and its practical and theoretical implications, Ethnic and Racial Studies, 12:4, 512-538, DOI: 10.1080/01419870.1989.9993650

Kim, German (2006). Russia on the way to the information society and the Korean Diaspora. The newsletter of Korean Studies in Central Asia. Almaty, No. 4 (12), 197-217 pp.

Kirk, Gwyn; Okazawa-Rey, Margo (2005). Identities and Social Locations: Who Am I? Who Are My People? American Identities: An Introductory Textbook. Wiley-Blackwell Publishing. 49-58

Lee, Won Sang (2015). Pastoral Leadership: A Case Study, Including Reference to John Chrysostom (West Theological Monograph Series). Wipf and Stock, 292 p.

Lee, Young Woon (2010). Brief History of Korean Diaspora and Educational Issues of Korean Diaspora Churches. Torch Trinity Journal, V.13, no.2, p.173-190

Levitt, Peggy, Waters, Mary C. (2002). The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation. Russell Sage Foundation, 420 p.

Lien, Pei-te (2004). Pilot National Asian American Political Survey (PNAAPS), 2000-2001. Inter-university Consortium for Political and Social Research [distributor]. DOI: 10.3886/ICPSR03832.v1

Min, Pyong Gap (2010). Preserving Ethnicity through Religion in America: Korean Protestants and Indian Hindus across Generations. NYU Press. DOI:10.18574/nyu/9780814795859.001.0001

Min, Pyong Gap, Chung, Thomas (2014). Ethnic Identity among Younger-Generation Korean Americans: A Comparison of Earlier and Later Cohorts. Second-Generation Korean Experiences in the United States and Canada. Lexington Books. 253 p.

Park, Kyeyoung (1999) "I Really Do Feel I'm 1.5!": The Construction of Self and Community by Young Korean Americans. Amerasia Journal, 25:1, 139-164, DOI: 10.17953/amer.25.1.07x6826254g3567w

Park, Lisa Sun-Hee (2005). Consuming Citizenship: Children of Asian Immigrant Entrepreneurs. Stanford, Calif.: Stanford University Press. 184 p.

Rumbaut, Rubén G (1991). The agony of exile: A study of the migration and adaptation of Indochinese refugee adults and children. In F. L. Ahearn, Jr. & J. L. Athey (Eds.), The Johns Hopkins series in contemporary medicine and public health. Refugee children: Theory, research, and services. Johns Hopkins University Press, 53–91.

Safran, William (1991). Diaspora in Modern Society: Myths of Homeland and Return. Diaspora: A Journal of Transnational Studies. Volume 1, Number 1. University of Toronto Press. 83-99. DOI: 10.1353/dsp.1991.0004

Sheffer, Gabriel (1986). A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics. Modern Diasporas in International Politics. V.8. London, Croom Helm. 349 p.

Sheffer, Gabriel (2003) Diaspora Politics: At Home Abroad. Cambridge University Press, UK; pages, 290

Waters, Mary C. (1990). Ethnic Options: Choosing Identities in America. Berkeley: University of California Press. 224 p.

Wu, Frank H (2002). The Model Minority: Asian American 'Success' as a Race Relations Failure. Yellow: Race in America Beyond Black and White. New York: Basic Books, 39-77.

Zhou, Min (1997). Growing Up American: The Challenge Confronting Immigrant Children and Children of Immigrants. Annual Review of Sociology, Volume 23, 63-95. DOI: 10.1146/annurev.soc.23.1.63

Выренкова, А.С., Полинская, М.С., Рахилина, Е.В. Грамматика ошибок и грамматика конструкций: «эритажный» («унаследованный») русский язык / Анастасия Выренкова, Мария Полинская, Екатерина Рахилина // Вопросы языкознания. Москва: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН. – 2014. – №3 – С. 3-19

Джангозян, С. Ю. Некоторые аспекты проявления этнической идентичности в диаспоре / Стелла Джангозян // Вестник Ереванского университета. Международные отношения, Политология. Ереван. – 2014. – №1 (142). – С. 64–73.

Ким, Г.Н. Введение в диаспорологию / Ким Герман Николаевич. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 232 с.

Ким, Г.Н. Тенденции современной иммиграции корейцев в США / Г.Н. Ким // Избранные труды по корееведению. – Алматы: Сенім, 2013. – С.132-152

Мухлынкина, Ю.В. К вопросу формирования этнической идентичности / Юлия Мухлынкина // Научный вестник МГТУ ГА. – 2015. – №215. – С. 27-33.

Садохин, А. П. Этнология. Учебник / Садохин Александр Петрович. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Гардарики, 2006. – 287 с.

Тощенко, Ж.Т., Чаптыкова, Т.И. Диаспора как объект социологического исследования / Жан Тощенко, Татьяна Чаптыкова // Социологические исследования. – 1996. – № 12. – С.33−42.

Хантингтон С. Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантингтон; Пер.с англ. А. Башкирова. – М.: ООО «Издательство-АСТ»: ООО «Транзиткнига», 2004. – 635 с.

김동욱 (2019). 미 전국 한인교회수 3,514개, 캘리포니아 1,008개로 가장 많아 // 기독일보. URL: http://kr.christianitydaily.com/articles/101115/20190817/%EB%AF%B8-%EC%A0%84%EA%B5%AD-%ED%95%9C%EC%9D%B8%EA%B5%90%ED%9A%8C%EC%88%98-3-514%EA%B0%9C-%EC%BA%98%EB%A6%AC%ED%8F%AC%EB%8B%88%EC%95%84-1-008%EA%B0%9C%EB%A1%9C-%EA%B0%80%EC%9E%A5-%EB%A7%8E%EC%95%84.htm

유정원 (2018). 미국내 한인 교회 4,454개 '성장 둔화' // 한국일보 The Korea Times. URL: http://sf.koreatimes.com/article/20180122/1100132

References

Brown, Clara Lee (2009). Heritage language and ethnic identity: a case study of Korean-American college students. International Journal of Multicultural Education, vol. 11, no. 1. DOI: 10.18251/ijme.v11i1.157

Budiman Abby (2020). Koreans in the U.S. Fact Sheet. Pew Research Center. URL: https://www.pewsocialtrends.org/fact-sheet/asian-americans-koreans-in-the-u-s/

Budiman Abby, Ruiz Neil G. (2017). Key facts about Asian Americans, a diverse and growing population. Pew Research Center. URL: https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/09/08/key-facts-about-asian-americans/

Cachero, Paulina (2018). ‘Silent exodus’ from Korean-American churches as younger parishioners find community elsewhere. Southern California Public Radio. URL: https://www.scpr.org/news/2018/04/03/81489/silent-exodus-from-korean-american-churches-as-you/

Chen, Edith Wen-Chu, Yoo, Grace J. (2009) Encyclopedia of Asian American Issues Today. Volume 1. Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC. 467 pp.

Choi, Inbom; Bergsten C. Fred (2003). The Korean Diaspora in the World Economy. Peterson Institute for International Economics. 180 pp.

Connor, Phillip (2014). 6 facts about South Korea’s growing Christian population. Pew Research Center. URL: https://www.pewresearch.org/fact-tank/2014/08/12/6-facts-about-christianity-in-south-korea/

Dzhangozyan, S. Yu. (2014). Nekotorye aspekty proyavleniya etnicheskoj identichnosti v diaspora [Some aspects of the manifestation of ethnic identity in the diaspora]. Yerevan. Banber- Bulletin of Yerevan university. International Relations, Political Science, № 1 (142), pp. 64–73. (in Russian)

e-narajipyo gukjeongmonitoringjipyo, jaeoedongpohyeonhwang https://www.index.go.kr/potal/stts/idxMain/selectPoSttsIdxMainPrint.do?idx_cd=1682&board_cd=INDX_001, http://kosis.kr/statHtml/statHtml.do?orgId=101&tblId=DT_2KAA215

Funk, Cary (2012). Asian Americans: A Mosaic of Faiths. Pew Research Center, 87-92, URL: https://www.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/7/2012/07/Asian-Americans-religion-full-report.pdf

Hong, Joann, Min, Pyong Gap (1999). Ethnic Attachment among Second Generation Korean Adolescents, Amerasia Journal, 25:1, 165-180, DOI: 10.17953/amer.25.1.g8264h4248u6g383

Huntington, Samuel P. (1996). The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon and Schuster, 368 p.

Huntington, Samuel P. (2004). Who are we? The Challenges To America’s National Identity. Moscow, AST, Tranzitkniga, 635 p. (in Russian)

Hurh, Won Moo, Kim, Kwang Chung (1989) The ‘success’ image of Asian Americans: Its validity, and its practical and theoretical implications, Ethnic and Racial Studies, 12:4, 512-538, DOI: 10.1080/01419870.1989.9993650

Kim Dong-wook (2019). mi jeon-gug han-in-gyo-hoe-su 3,514gae, kael-li-po-ni-a 1,008gae-lo ga-jang manh-a [The highest number of Korean churches in the U.S. with 3,514 and 1,008 in California]. Christianity daily (in Korean). URL: http://kr.christianitydaily.com/articles/101115/20190817/%EB%AF%B8-%EC%A0%84%EA%B5%AD-%ED%95%9C%EC%9D%B8%EA%B5%90%ED%9A%8C%EC%88%98-3-514%EA%B0%9C-%EC%BA%98%EB%A6%AC%ED%8F%AC%EB%8B%88%EC%95%84-1-008%EA%B0%9C%EB%A1%9C-%EA%B0%80%EC%9E%A5-%EB%A7%8E%EC%95%84.htm

Kim, G.N. (2013). Tendencii sovremennoj immigracii korejcev v SShA [Trends in Contemporary Immigration of Koreans to the United States]. Izbrannye trudy po koreevedeniyu. Almaty. Senim. pp.132-152. (in Russian)

Kim, G.N. (2016) Vvedenie v diasporologiju [Introduction to Diaspora studies]. Almaty. Qazaq universiteti. 232 p. (in Russian)

Kim, German (2006). Russia on the way to the information society and the Korean Diaspora. The newsletter of Korean Studies in Central Asia. Almaty, No. 4 (12), 197-217 pp.

Kirk, Gwyn; Okazawa-Rey, Margo (2005). Identities and Social Locations: Who Am I? Who Are My People? American Identities: An Introductory Textbook. Wiley-Blackwell Publishing. 49-58

Lee, Won Sang (2015). Pastoral Leadership: A Case Study, Including Reference to John Chrysostom (West Theological Monograph Series). Wipf and Stock, 292 p.

Lee, Young Woon (2010). Brief History of Korean Diaspora and Educational Issues of Korean Diaspora Churches. Torch Trinity Journal, V.13, no.2, p.173-190

Levitt, Peggy, Waters, Mary C. (2002). The Changing Face of Home: The Transnational Lives of the Second Generation. Russell Sage Foundation, 420 p.

Lien, Pei-te (2004). Pilot National Asian American Political Survey (PNAAPS), 2000-2001. Inter-university Consortium for Political and Social Research [distributor]. URL: https://doi.org/10.3886/ICPSR03832.v1 https://stanford.edu/group/ssds/dewidocs/icpsr3832/cb3832.pdf

Min, Pyong Gap (2010). Preserving Ethnicity through Religion in America: Korean Protestants and Indian Hindus across Generations. NYU Press. DOI:10.18574/nyu/9780814795859.001.0001

Min, Pyong Gap, Chung, Thomas (2014). Ethnic Identity among Younger-Generation Korean Americans: A Comparison of Earlier and Later Cohorts. Second-Generation Korean Experiences in the United States and Canada. Lexington Books. 253 p.

Muhlynkina, Ju.V. (2015). K voprosu formirovanija jetnicheskoj identichnosti [On the issue of the formation of ethnic identity]. Civil Aviation High Technologies (Nauchnyi Vestnik MGTU GA), №215, pp.27-33. (in Russian)

Park, Kyeyoung (1999) “I Really Do Feel I’m 1.5!”: The Construction of Self and Community by Young Korean Americans. Amerasia Journal, 25:1, 139-164, DOI: 10.17953/amer.25.1.07x6826254g3567w

Park, Lisa Sun-Hee (2005). Consuming Citizenship: Children of Asian Immigrant Entrepreneurs. Stanford, Calif.: Stanford University Press. 184 p.

Rumbaut, Rubén G (1991). The agony of exile: A study of the migration and adaptation of Indochinese refugee adults and children. In F. L. Ahearn, Jr. & J. L. Athey (Eds.), The Johns Hopkins series in contemporary medicine and public health. Refugee children: Theory, research, and services. Johns Hopkins University Press, 53–91,

Sadohin, A. P. (2006). Jetnologija. Uchebnik. [Ethnology. Textbook]. Moscow, Gardariki, 2-dn edition, 287 p. (in Russian)

Safran, William (1991). Diaspora in Modern Society: Myths of Homeland and Return. Diaspora: A Journal of Transnational Studies. Volume 1, Number 1. University of Toronto Press. 83-99. DOI: 10.1353/dsp.1991.0004

Sheffer, Gabriel (1986). A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics. Modern Diasporas in International Politics. V.8. London, Croom Helm. 349 p.

Sheffer, Gabriel (2003) Diaspora Politics: At Home Abroad. Cambridge University Press, UK; pages, 290

Toshchenko Zh.T., Chaptykova T.I. (1996). Diaspora kak ob"ekt sociologicheskogo issledovaniya [Diaspora as an object of sociological research] // Sotsiologicheskie Issledovaniia (Sociological Studies), № 12, pp.33−42. (in Russian)

Vyrenkova, A.S., Polinskaja M.S., Rahilina E.V. (2014). Grammatika oshibok i grammatika konstrukcij: «jeritazhnyj» («unasledovannyj») russkij jazyk [The grammar of errors and grammar of constructions: "heritage" Russian language]. Moscow. Institut russkogo jazyka im. V.V. Vinogradova RAN. Voprosy jazykoznanija, №3, pp. 3-19. (in Russian)

Waters, Mary C. (1990). Ethnic Options: Choosing Identities in America. Berkeley: University of California Press. 224 p.

Wu, Frank H (2002). The Model Minority: Asian American 'Success' as a Race Relations Failure. Yellow: Race in America Beyond Black and White. New York: Basic Books. 39-77

Yoo Jeong-won (2018). mi-gug-nae han-in gyo-hoe 4,454gae seong-jang dun-hwa [4,454 Korean churches in the United States slowed growth]. The Korea Times (in Korean). URL: http://sf.koreatimes.com/article/20180122/1100132

Zhou, Min (1997). Growing Up American: The Challenge Confronting Immigrant Children and Children of Immigrants. Annual Review of Sociology, Volume 23, 63-95. DOI: 10.1146/annurev.soc.23.1.63

IRSTI 03.09.03 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.11

V. Kim[1], N. Yem[2*]

[1]Osaka University, Japan, Osaka
[2]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty
*e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

GLOBALIZING CENTRAL ASIAN HUMAN RESOURCES AND SOFT POWER OF JAPANESE EDUCATION

This paper explores the impact of globalization on the career development of students from Central Asian countries who choose Japanese studies majors and the position of Japan in the process of their career decision-making. We examine the choices and possibilities of human resource development and higher education exchange in the two regions. The data for this study were collected between September 2016 and February 2017in Almaty (Kazakhstan) and Osaka (Japan). We interviewed several participants through video chat as well. In particular, the image of Japan among students in Central Asian countries, the reasons Central Asian students choose to acquire Japanese studies majors; and, the impact of studying in Japan on their careers. We will analyze these points from Japan's soft power perspective. We posit that Japan's soft power has strengthened in Central Asian countries over recent years and led to the popularity of Japanese studies majors and receiving education in Japan among university students. As the relationship between Japan and Central Asian countries develop, it is important to explore career opportunities and issues Japanese studies students face.

Key words: international students, Central Asia, human resources, Japan, soft power.

В.Э. Ким[1], Н.Б. Ем[2]*

[1]Осака Университеті, Жапония, Осака қ.
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
*e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Орталық Азия адам ресурстарының жаһандануы және жапондық білім берудің жұмсақ күші

Бұл жұмыста жапонтану мамандығын таңдаған Орталық Азия елдерінің студенттерінің мансаптық өсуіне жаһанданудың әсері мен мансаптық шешімдерді қабылдау процесінде Жапонияның ұстанымы қарастырылады. Біз екі аймақта адам ресурстарын дамыту мен жоғары білім алмасудың таңдауы мен мүмкіндіктерін қарастырамыз. Бұл мақалада Орталық Азия аймағынан – Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстан студенттеріне арналған. Бұл зерттеудің деректері 2016 жылдың қыркүйегінен 2017 жылдың ақпанына дейін Алматыда (Қазақстан) және Осакада (Жапония) жиналды. Біз бірнеше қатысушылардан бейне сұхбат арқылы сұхбат алдық. Зерттеуге қатысушылардың жеке өмірін қорғау үшін біз оларға бүркеншік аттарды қолданамыз. Атап айтқанда, Орталық Азия елдеріндегі студенттер арасындағы Жапонияның бейнесі; Ортаазиялық студенттердің жапонтану мамандығын таңдаудағы себептері; және Жапонияда оқудың олардың мансапқа әсері. Біз бұл тармақтарды Жапонияның жұмсақ күші тұрғысынан талдаймыз. Біз Жапонияның жұмсақ күші соңғы жылдары Орталық Азия елдерінде күшейіп, жапонтану мамандықтарының танымалдылығына және университет студенттері арасында Жапонияда білім алуға әкелді деп есептейміз. Жапония мен Орталық Азия елдерінің қарым -қатынасы дамып келе жатқандықтан, мамандық бойынша мүмкіндіктер мен студенттердің жапонтану мәселелерін зерттеу маңызды.

Түйін сөздер: шетелдік студенттер, Орталық Азия, адам ресурстары, Жапония, жұмсақ күш.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

В.Э. Ким[1], Н.Б. Ем[2*]
[1]Осака Университет, Япония, г. Осака
[2]Казахский национальный универсмтет им аль-Фараби, Казахстан, г.Алматы
*e-mail: Natalya.Yem@kaznu.kz

Глобализация человеческих ресурсов Центральной Азии и мягкая сила японского образования

Цель данной статьи – сосредоточить внимание на развитии карьеры студентов из стран Центральной Азии в эпоху глобализации и выявить роль Японии в этом процессе, а также выявить приемлемый путь и возможность глобального развития человеческих ресурсов и высшего образования. Авторы данной работы рассмотрят в частности, (1) текущие дипломатические, экономические и культурные отношения между Японией и странами Центральной Азии, (2) имидж Японии в странах Центральной Азии и (3) влияние обучения за границей в Японии на карьеру студентов из стран Центральной Азии. Отдельного внимания заслуживает рассмотрение этих вопросов с точки зрения «мягкой силы» Японии. Данные для этого исследования были собраны в период с сентября 2016 года по февраль 2017 года в Алматы (Казахстан) и Осаке (Япония).

Таким образом, в этом исследовании было получено, что мягкая сила японской культуры и языка сильна в странах Центральной Азии, что стимулирует их к получению образования в Японии. По мере углубления отношений между Японией и странами Центральной Азии ожидается, что выгоды от получения образования в Японии возрастут.

Ключевые слова: иностранные студенты, Центральная Азия, человеческие ресурсы, Япония, мягкая сила

Introduction

Japanese studies gained momentum in the late 1970s and early 1980s as Japan emerged among leading global political and economic powers. Rapid economic growth, technological innovations, social reforms, and more importantly, the synergy of Western-style democracy combined with Asian/ Japanese culture attracted researchers worldwide to pay close attention toJapan and its society(Babb, 2015). As a result, from the mid-1980s, Japanese language and Japanese studies majors were established as independent disciplines/departments in major universities worldwide.

The newly independent states of Central Asia (C.A.)–Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan–established after the collapse of the USSR in 1991, followed the global trend in their interest toward Japan. As diplomatic ties between Japan and the C.A. countries were established in 1992, the two regions engaged in economic and political cooperation andpromotedJapanese knowledge and culture. “There are several areas of special interest to Japan in its relations with Central Asia, including cooperation in education, economic development of the region, political reforms, as well as energy resources” (Rakhimov, 2014:77-78). Japan is the first country “that applied the Silk Road notion to its diplomatic initiatives in C.A.,”appealing to the connectivity and revival of the Silk Road....“ [It] has since solidified its presence in C.A. and contributed significantly to regional development through its Official Development Assistance” (Dadabaev, 2019: 2). Several phases characterize Japanese foreign policy in Central Asia: from 1991 to 1996 – assistance and support to the newly independent states; from 1997 to 2003 – “Silk Road Diplomacy” aimed to build trust, foster economic cooperation, and build peace through nuclear non-proliferation and fostering stability; from 2004 – “Central Asia plus Japan Dialogue” furthering Japanese involvement in the strengthening of peace, region’s economic foundations, intraregional cooperation, maintenance of good international relations and cooperation with Japan (Walton, 2010). The new turn of these initiatives started in 2015 with the visit of Japan’s Prime Minister Shinzo Abe to Central Asia. “Japan aims to boost its educational and humanitarian involvement in this region to support both its ‘Cool Japan’ policy and its broader soft-power construction in this region” (Dadabaev, 2018: 2).

Another move to strengthen the ties withJapan was establishingJapanese studies majors in leading universities in Central Asian countries. Severaluniversities in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Tajikistan teachthe Japanese language, history, and culture. These are Bishkek State University named after K. Karasaeva (1996), Kyrgyz National University named after J. Balasagun (1995), Tashkent State University of Oriental Studies (1992), Uzbekistan State World Language University (1992), University of World Economy

and Diplomacy (2008); Tajik State Institute of Languages named after S. Ulugzod (1992), Al-Farabi Kazakh National University (1992), Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages (1995), L. Gumilev Eurasian National University (1996). These universities annuallyenroll about 500 students to Japanese studies majors, who potentially become human resources that can contribute to the promotion of economic, cultural, and social projects between the two regions.

There is also an increased presence of nationals from Japan in C.A. and Central Asians in Japan. However, their numbers are significantly imbalanced. According to the Ministry of Foreign Affairs of Japan (2021), there are about five hundred Japanese nationals in C.A.who live, work, or study there long-term (Tajikistan – 40, Uzbekistan – 138, Kyrgyz Republic – 140, Kazakhstan – 171). In contrast,about 5,000 nationals from Central Asian countries (Uzbekistani – 3,627, Kazakhstani – 465, Kyrgyzstani – 553, Tajikistani – 203 as of 2020)are mid- or long-term foreign residents in Japan(E-Stat, 2021). According to Nurgaliev and Shaymergenov (2007), Japan's relatively insignificant participation in Central Asian countries' affairs results from its geographical distance, absence of security interests and low-levelinvolvement in the regional security processes, cultural remoteness and the low prevalence of the Japanese language in the Central Asian region. Furthermore, "the task of 'defining' the importance and place of the CA region for Japan has been and remains one of Japan's greatest challenges. . . The vague status of the CA region for Japanese foreign policy is notably neither treated as a part of Japan's Asia policy nor conceptualized as a region of its own" (Dadabaev, 2019: 9). Asa result, despite the geographic scale of the Central Asian region, its natural resources, historical importance, and rich potentialfor scientific, economic, and cultural cooperation, the ties with Japan still have room for growth.

The purpose and objectives of the study

The purpose of this paper is to focus on the career development of students from Central Asian countries and the position of Japan in the process of their career decision-making. We examinethe choices and perspectives of human resource development and higher education exchange between Japan and C.A. countries. In particular, we discuss (1) the image of Japan among students in Central Asian countries, (2) the reasons Central Asian students choose to acquire Japanese studies majors, and (3) the impact of studying in Japan on their careers. In our analysis, we pay particular attention to the idea of Japan's soft power and its impact on students' choices of Japanese studies majors.

The idea of Japan's soft power originates in the dichotomy of hard power vs. soft power introduced by Nye (2004). "Power is the ability to influence the behavior of others to get the outcomes one wants. But there are several ways to affect the behavior of others. You can coerce them with threats; you can induce them with payments, or you can attract and co-opt them to want what you want" (Nye, 2004: 2). In this way, soft power is "a country's ability to achieve its goals by attracting rather than coercing others.... [T]o gain international support is to have cultural and political values and foreign policies that other countries see as legitimate and having moral authority" (Watanabe & McConnell, 2008: xvii). Inrecent years, Japan has played a major role in the world in terms of soft power. According to McGray (2002), Japan is now a cultural superpower with a significant influence on pop music, consumer electronics, anime, food culture, and so forth.

However, Watanabe and McConnell (2008) argue that the field of education, which is another crucial factor insoft power, has not managed to contribute effectively toJapan's soft power. As Yonezawa (2008) points out,the United States is the major global power in the field of higher education not only because of its hard and soft power but also due tothe prevalence of the English language and high quality of educational programs. In contrast, while Japanese higher education is popular in the East Asian region, "Japanese academics and students are aware that they are not at the global center, and they feel the necessity to further internationalize Japanese higher education to improve linkages with the global community" (Yonezawa, 2008: 55). Indeed, the United States ranks first among the countries that accept international students, reaching 740,482 international students, while Japan is seventh and has received only 150,617 international students (Unipage, 2012). For

students who wish to receive overseas degrees or have experience studying abroad, receivingan education in English is one of the factors that make the U.S.an attractive destination. In contrast, one of the major requirements for obtaining higher education in Japan is speakingthe Japanese language. In addition, while Japanese university education gained an international reputation for producing"a trainable and talented workforce," it is not"an example of quality in teaching and learning" (Dore, 1997 cited in Yonezawa, 2008: 55). This was a backdrop thatcoincided with the growing global competition for human resources. Previously,Japan has been a primary study destination among Asian students; however,in recent years,additional destinations, such as Singapore, Malaysia, and China, beganactively attracting Asian students (Altbach& McGill Peterson, 2008).

When it comes to Central Asian countries, Nurgaliev andShaymergenov (2007) point out that Japan has sufficient possibilities in C.A. due to its broad financial options to invest in energy, transportation, and communication projects. Moreover, "Japan is considered as an alternative to the Chinese and Russian projects, offering smaller CA states some alternatives to the countries feared for their potential for political and economic exploitation and domination" (Dadabaev, 2019: 3). Furthermore,Japan's"correct and diplomatic position regarding political reforms is conducive to building favorable relations with the Central Asian countries" (Nurgaliev and Shaymergenov, 2007: 131). And, its positive image as a peace-loving power helps build trust for bilateral and multilateral cooperation (Nurgaliev and Shaymergenov, 2007).In this paper, we present the results of interviews with fifteen international students from Central Asia who have experience studying in Japanese universities. Specifically, we consider the ideas and images of students from Central Asian countries regarding Japanese culture, research, and language. We also examine the potential of Japanese education as a soft power in students' career development andthe advantages and disadvantages of studying in Japan.

Research methodology

This paper focuses on students from the Central Asian region–Kazakhstan, Uzbekistan, and Kyrgyzstan. According to the statistical data ofJapan'sMinistry of Justice (2016), the number of students from Central Asia residing in Japan has been gradually increasing. We can see the following trends: Kyrgyzstan – from 120 students in 2006 to 384 in 2016; Kazakhstan – from142 students to 323; and Uzbekistan – from 527 students to 1,632 in the same period (Figure 1).The participants are former students from Central Asian countries who have experience studying in Japanese universities for more than six months.Ten persons from Kazakhstan, three from Uzbekistan, and two from Kyrgyzstan (see Table 1); ten of the participants were women, and fivewere men. Five of the participants currently either continue their education in Japanese higher education institutions or are employed in Japan.

To collect information from a diverse group of participants, we contacted varied sources to receive introductions. Firstly, since both authors are former students of the Japanese and Korean Studies Department of the Faculty of Oriental Studies at the Al-Farabi Kazakh National University, we recruited research participants with the cooperation of the instructors and professors who currently teach atthe department. We then contacted other participants using snowballing methods. As for participants from Uzbekistan and Kyrgyzstan, we were introduced to some of them by contacting interpreters who cooperated with us at the Japan Study Abroad Fair hosted by the Japan Centers (JICA) in Uzbekistan and Kyrgyzstan. It is important to acknowledge that most of our participants came from Japanese studies majors despite our efforts to interview participants from varied educational backgrounds.

The data for this study were collected between September 2016 and February 2017 in Almaty (Kazakhstan) and Osaka (Japan). We interviewed several participants through video chat as well. The interviews were semi-structured and lasted 30-60 minutes each. As Russian is a common language in Central Asian countries, all interviews were conducted in Russian. We asked participants basic information about them (age, educational background, work experience), their interest in Japan and its culture, Japanese language knowledge, their experience of studying in Japan, and their life after studying there. To protect the privacy of the research participants, we refer to them using pseudonyms.

Figure 1 – Annual trends in the number of international students from Central Asia (2006-2016)
(Source: Ministry of Justice Statistics on Foreign Residents (formerly Registered Foreigners Statistics) Statistics Table)

Table 1 – Research Participants

	Name	Age	Gender	Country of Origin	Current Country of Residence	Participation in Study Programs in Japan
1	Murat	26	Male	Uzbekistan	Uzbekistan	Japanese Studies Students Program (MEXT)
2	Tahir	26	Male	Uzbekistan	Uzbekistan	Japanese Studies Students Program (MEXT)
3	Zakir	22	Male	Uzbekistan	Japan	Undergraduate Students Program (MEXT)
4	Jyldyz	34	Female	Kyrgyzstan	Japan	(1) Teacher Training Students Program (MEXT) (2) Research Students Program (MEXT)
5	Aida	24	Female	Kyrgyzstan	Kyrgyzstan	Japanese Studies Student (MEXT) *Planning to study in Japan as a research student (MEXT)
6	Natasha	30	Female	Kazakhstan	Kazakhstan	Research Students Program (MEXT)
7	Nurbol	31	Male	Kazakhstan	Kazakhstan	Japanese Studies Students Program (MEXT)
8	Elmira	36	Female	Kazakhstan	Kazakhstan	(1) Cultural Exchange Program (MOFA) (2) Japanese Language Teachers' Training Program (Japan Foundation) *As a Japanese language instructor participates in multiple short-term programs
9	Zamira	41	Female	Kazakhstan	Kazakhstan	Japanese Language Teachers' Training Program (Japan Foundation) *As a Japanese language instructor participates in multiple short-term programs
10	Assel	26	Female	Kazakhstan	Japan	(1) Japanese Studies Students Program (MEXT) (2) Research Students Program (MEXT)
11	Botagoz	39	Female	Kazakhstan	Kazakhstan	Japanese Studies Students Program (MEXT)
12	Saniya	35	Female	Kazakhstan	Japan	(1) Japanese Studies Students Program (MEXT) (2) Research Students Program (MEXT)
13	Ainura	34	Female	Kazakhstan	Japan	(1) Japanese Studies Students Program (MEXT) (2) Research Students Program (MEXT)
14	Nazym	34	Female	Kazakhstan	Kazakhstan	Privately funded student (Master's Program)
15	Erik	38	Male	Kazakhstan	Kazakhstan	Japanese Studies Students Program (MEXT)

Survey results

Education in Japan vs. Education in the United States. One of the central questions of our survey was the reason students chose Japanese studies and Japanese language major. To compare Japan's soft power with the American one, we asked all participants about their views on American education, education in the English language, and the decision-making process they underwent when choosing their university major. Only two participants talked about having an interest in studying in English and education in the United States. Moreover, for those interested in studying in theU.S., the primary reason for such interest originated in the soft power of the "America" rather than the attractiveness of the American education system or the quality of education.For example, Asselaimedto study international relations as her university major to continue her education and career in the U.S. in the future. However, she did not receive enough points and was enrolled in her second choice major – the Faculty of Oriental Studies. Explaining the reasons why she was interested in studying in the U.S., Assel said: "It is because it's the United States," referring to the political, economic, and cultural strength of the country.

Another participant – Aida – studied in a high school specializing in the English language. According to Aida, her classmates dreamt of studying in the U.S., so she felt that she was also interested in studying there. Eventually, she was selected for a one-year high school exchange program in the United States but was unable to study there due to the circumstances of the American host family. Therefore, she decided to continue with her English education at the university. But, as Aida explained,

> My mother asked why I wanted to continue learning English. She said: "You already studied English at school, right?. . .What about other languages?" And soshe recommended the Japanese language. I resisted and was crying every day as I was going to the university. I didn't want to study the Japanese language, and I hated university. I decided that I would receive bad grades during my freshman year and drop out of school. However, our Japanese teacher was so enthusiastic . . .She inspired me, and I fell in love with the language [Japanese].

Aida kept describing her Japanese language teacher, saying that what she liked the most about her was that the teacher had good manners and was very polite. Gradually Aida became interested in Japanese and decided to continue her studies. She also grew to enjoy calligraphy, saying, "The*hiragana* syllabary is very interesting and looks like anime drawings." When we asked whyAida's mother insisted on her learning Japanese, Aida explained that her mother was fascinated with Japanese popular culture afterwatching a movie called "*Rashōmon*" and reading Japanese novels that were translated into Russian. Thus, according to Aida, the mother decided long before Aida went to the university that at least one of her three children should study the Japanese language.

Education in Japan as a choice. In contrast, some participants wereinterested in the Japanese language from when they were in junior high school,so they decided to continue their studies by majoring in Japanese. For instance, when Elmira was a junior high school student, she learned about the Japanese language department at Kazakh National University. She consulted with her homeroom teacher about continuing her education there. "My teacher said that judging from my personality, she could see me being able to master the Japanese language." Furthermore, "I didn't think about learning English. . . . Few people could speak Japanese back then, and 'Japanese History and Language' major was very rare." And so, Elmira decided to learn Japanese at the university. Another participant, Nurbol, explained: "When we are children, we all dream of our future professions, right? Some children want to become astronauts, while others, like me, want to study the Japanese language."

Other participants were less determined on the languages to study. For instance,Zamira explained that despite having a clear idea of which faculty she wanted to study – the Faculty of Oriental Studies, she did not have any preferences regarding the major language. "I thought that I should probably choose Chinese," but thenZamira learned about the newly opened Japanese Language Department (established in 1992) and decided to study Japanese. As for the English language and studying in the U.S., Zamira pointed that she studied French as a foreign language ather secondary school. However, when she entered the university, there were no French language classes provided, and everybody was required to take English language classes instead. Furthermore, due to the shortage of English instructors, there was no division between those who were beginners in English and those who have studied it at school. As a result, the classes were conducted to fit students already familiar with the basics and speak some English. It was hard to learn the language in such an environment and become interested in it for Zamira.

As she pointed out, she did not even have a thought of studying in the United States.

Japanese Universities vs. Universities in Central Asia. Research participants expressed an opinion that the educational environment of Japanese universities is crafted to fit the interests of students,ishighly specialized and modernized, and allows close communication between lecturers and students, which is harder to find in Central Asian universities. The freedom of choice in terms of courses that students have in Japanese universities was highly praised by participants, pointing to the fact that it let them concentrate on subjects they were interested in learning. For example, Natasha explained:

> I studied in Japan as a graduate student, but undergraduate students in our lab participated in sports clubs, circles, and variousextracurricular activities. .. . They practiced playing musical instruments, chorusing, and dancing on campus. I thought it was exciting. There are no such opportunities in Kazakhstan. We don't even have circles.Our students [in Kazakhstan] have to study, but they don't know what they study. They essentially take subjects that they are told to learn, not what they want to study. There were many choices in Japan in terms of what was interesting for me and what I liked. . . .You can also decide on your schedule. Ididn't work part-time, but it was nice to think of the timetable at my convenience.

The same point was also discussed by Asselfrom Kazakhstan, who pointed out a high level of expertise at Japanese universities. She mentioned that she could acquire a wide range of superficial knowledge in Kazakhstan, but she could learn things deeper in Japan. Students from Kyrgyzstan – Jyldyz and Aida – also supported that Japanese universities are more modernized and deliver more advanced knowledge and skills than Kyrgyz universities.

In addition, participants expressed a high level of satisfaction concerning the communication with faculty members in Japan, where they had opportunities to learn subjects deeper by interacting with their professors and exchanging opinions during seminars. For example, Natasha emphasized that "When it comes to the course contents, ... at our university [a university in Kazakhstan], [lecturers] teach plainly and according to textbooks. Japanese lecturers are engaged in their research, they spend a lot of time with students. . . so they eventually understand what the students are interested in and what they want to study."

*Japanese Language as a Prerequisite for Studying in Japan.*Finally, as we mentioned above, one of the necessary conditions for receiving higher education in Japan is the knowledge of the Japanese language. All the participants, who studied in Japan as undergraduates, were originally from Japanese studies departments and could speak Japanese before going to Japan. In particular, it was revealed that participants from Uzbekistan had learned Japanese from the secondary education stage. Among themwas Tahir, who attended a Japanese circle for three years from the age of twelve. Another participant, Jyldyz from Kyrgyzstan,learned Japanese as a second foreign language in high school.Nine out of fifteen participants have visited Japan as "Japanese Studies Students"(Nikken Students) sponsored by the Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology of the Japanese Government (MEXT). This Program aims at students who have reached the Japanese Language Proficiency Test Level 2 (JLPT) and higher. Thus, it is clear that students who aspire to study in exchange programs at Japanese universities are expected to have a high level of Japanese language proficiency to receive such a scholarship.

Discussion

Throughout our fieldwork, we explored the image of Japan and Japanese studies in Central Asia. Few trends are important for our discussion. Firstly, the cases introduced reveal that the career choices of Central Asian students were influenced by the soft power of the United States and Japan. In the case of Japan, there was an image of "enthusiastic" and "hardworking" people, so-called "corporate Japan" image that was popularized in the Soviet discourse of Japan's economic miracle in the 1970s and 1980s. This led many students who considered that their personalities suited the image of Japan represented in the public discourse to become interested in learning about its culture and language. Another reason for choosing the Japanese studies major was the timing of earning a university degree. As it was inZamira's case, she entered university immediately after the collapse of the Soviet Union in 1991. At this time,Kazakhstan was not established as an independent state and was only starting its diplomatic relations with other countries and opening up to Western culture and education. It was the time when studying abroad was not considered an educational path for students due to its inaccessibility. This might have led some students to choose majors that seemed rare and new rather than popular.

When participants discussed the Japanese studies education in their home countries, they referred to it

as “superficial.”One of the possible reasons for the superficial level of teaching about Japan in Central Asia is that many universities there, particularly in Kazakhstan and Kyrgyzstan, established Japanese studies departments only after gaining independence in the 1990s. Therefore, few researchers have specialized knowledge in Japanese studies, and most of the lecturers teach their subjects based on publications about Japan in the Russian language. In recent years, the relationship between Japan and Central Asian countries has been developing, along with the growth of theinternet, which should lead to changes and the deepening of knowledge in the field within Central Asian universities.

Furthermore, despite the global popularity of American higher education, some of our participants pointed to the high quality of Japanese education that attracted them. However, despite it being detailed and valuable in terms of gained knowledge, it is constructed forthe Japanese labor market. One of the often-mentioned disadvantages related tothe experience of studying in Japan and/or studying in a Japanese studies department is the prospective career choice. Participants of the study noted the difference in knowledge received at Japanese university education andthe requirements of recruiters/companies.Universities in Central Asiaand European and North American universities deliver programs that allow students to apply their knowledge at the workplace. For instance, if a student specializes inlaw at a university, they will be expected to work in law-related fields after their graduation. This logic can be applied to many other humanities majors. In contrast, most humanities students in Japan choose companies of their interests and receive on-the-job training when they start their careers at companies.

Moreover, when it comes to graduates of the Japanese studies and Japanese language departments in Central Asian countries, their choices are limited to Japan-related work in their home countries. Thus, Japanese university education is advantageous for further employment in Japan. However, if students return to their home country, their career choices become limited to Japan-related career opportunities. For example, Natasha obtained hermaster’s degree in education from a Japanese university, and after returning to Kazakhstan, she was hired to work for a Japanese company branch there. As her work involved a lot of administrative tasks, she had to continue for another Master’sProgram in a local university to study management and accounting.

The next disadvantage mentioned by participants was the lack of Japan-related work in Central Asia and its gendered bias as many Japanese companies tended tohire female employees. After graduating from a university in Kazakhstan, Nurbolfound a job that required English and Turkish languages rather than Japanese. He pointed out, “The disadvantage is that many Japanese companies operating in Kazakhstan have branch offices in Europe. So, the job requires English language knowledge. If there is a small office that includes two-three Japanese staff persons, they tend to hire a female secretary, and they don’t need men [who can speak the Japanese language].”As a result, Nurbol worked for a translation company to use his Japanese language andplanned to acquire another major, which he could use in addition to Japanese knowledge.

Finally, Japanese language students turned to be well trained in terms of language education. However, ifthey planned to utilize their language knowledge in their professional path, they had to receive another major in addition to the language knowledge. Furthermore, since the business relationship between Central Asian countries and Japan hasbeen relatively limited, the career options for students specializing in Japanese studies tend to be narrow without acquiring another major and/or receiving further education in a Japanese university.

Conclusion

The interview data presented in this paper show the impact of Japan’s soft power in Central Asian countries, which leads to the popularity of Japanese culture and language education. As the relationship between Japan and Central Asia deepens, the benefits of receiving education in Japan are expected to increase. Still, at present, students who have studied in Japan are mainly employed at translation companies or travel agencies. In particular, in the case of Kazakhstan and Kyrgyzstan, there were many female students in the Japanese language departments, and many of the survey participants were female. One reason for such gender imbalances is future career opportunities, which discourage male students from studying Japanese studies majors.

We see the lack of access to resources and available networks as the biggest impediments to academic and scientific/industry collaborations between Japan and the Central Asian countries, which leads to a lack of knowledge and few mutual research explorations. Furthermore, despite the popularity of Japanese studies and Japanese language

majors in Central Asia, they tend to be heavily focused on language and linguistics. Such bias is both a cause and a result of the lack of specialists to deliver up-to-date knowledge and research focused on Japanese society, culture, science, and other subjects in universities there. On the other hand, the lack of networks with Central Asian researchers and universities makes it harder for (young) Japanese researchers to approach the region's topics and conduct their empirical research in Central Asia. As a result, there are mostly no publications in Uzbek, Kazakh, Kyrgyz, Tajik, and even Russian languages in Central Asia about Japan and a limited number of publications on Central Asia in Japanese or English languages by Japanese researchers.

Moreover, the lack of experienced researchers on Japan and research collaborations with Japanese academics makes it harder to promote graduate degrees in Japanese studies majors in Central Asian universities. The overwhelming focus on the Japanese language without specialists and lecturers providing any other skills besides language leads to scarce employment opportunities for their graduates, requiring them to acquire other professions and academic degrees after graduating from Japanese studies majors. This is essentially a "waste" of skilled resources, as many students eventually do not relate their careers to Japan and the Japanese language, preventing the deepening of ties between the Central Asian region and Japan.

Funding

This research was funded byThe Murata Science Foundation Research Grant 2015 (Heisei 27), "Comparative Analysis of Higher Education Towards International Career Development in Asia in the Globalizing Era" (P.I.: Junko Otani).

References

Altbach, P. G., & McGill Peterson, P. (2008). Higher Education as a Projection of America's Soft Power. In Y. Watanabe & D.L. McConnell (Eds.), Soft Power Superpowers: Cultural and National Assets of Japan and the United States (pp. 37-53). New York: An East Gate Book.

Babb, J. (2015). Introduction. In J. Babb (Ed.), The Sage Handbook of Modern Japanese Studies (pp. XX-XXII). London: Sage Publications.

Dadabaev, T. (2018). Discourses of Rivalry or Rivalry of Discourses: Discursive Strategies and Framing of Chinese and Japanese Foreign Policies in Central Asia. The Pacific Review. DOI: 10.1080/09512748.2018.1539026.

Dadabaev, T. (2019). Central Asia: Japan's New 'Old' Frontier. East-West Center, 136. (http://www.jstor.com/stable/resrep21456). Accessed on July 31, 2021.

Dore, R. (1997). The Diploma Disease: Education, Qualification and Development. 2nd Edition. London: Institute of Education, University of London.

E-Stat. (2021). Zairyū gaikokujin tōkei (kyū tōroku gaikokujin tōkei) [Statistical Data on Foreign Residents (Former Statistical Data of Aliens)]. (https://www.e-stat.go.jp/statistics/00250012). Accessed on July 31, 2021.

McGray, D. (2002). Japan's Gross National Cool. Foreign Policy, 44-54.

Ministry of Foreign Affairs. (2016). Statistics of Registered Foreigners. (http://www.moj.go.jp/housei/toukei/toukei_ichiran_touroku.html). Accessed on January 31, 2017.

Ministry of Foreign Affairs of Japan. (2021). Japan-Europe Relations. (https://www.mofa.go.jp/region/europe/). Accessed on July 25, 2021.

Nurgaliev, M., & Shaymergenov, T. (2007). Japanese Diplomacy Makes New Headway in Central Asia: Its Problems, Expectations and Prospects. Central Asia and the Caucasus 6 (48), 125-135.

Nye, J. S., Jr. (2004). Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs.

Rakhimov, M. (2014). Central Asia and Japan: Bilateral and Multilateral Relations. Journal of Eurasian Studies 5, 77-87.

Unipage. (2012). Major Tendencies of Educationin the Contemporary World. (https://www.unipage.net/ru/student_statistics#Статистика_граждан_Кыргызстана_обучающихся_за_границей). Accessed on January 25, 2017.

Walton, D. (2010). Japan and Central Asia. In E. Kavalski (Ed.), The New Central Asia: The Regional Impact of International Actors (pp. 261-277). Singapore: World Scientific.

Watanabe, Y., & McConnell, D.L. (2008).Introduction. In Y.D. Watanabe, McConnell (Eds.), Soft Power Superpowers: Cultural and National Assets of Japan and the United States(pp. xvii-xxxii). New York: An East Gate Book.

Watanabe, Y., & McConnell, D. (Eds.). (2008). Soft Power Superpowers: Cultural and National Assets of Japan and the United States. New York: An East Gate Book.

Yonezawa, A. (2008). Facing Crisis: Soft Power and Japanese Education in a Global Context. In Y. Watanabe & D.L. McConnell (Eds.), Soft Power Superpowers: Cultural and National Assets of Japan and the United States (pp. 54-74). NewYork: AnEastGateBook.

ҒТАМР 03.29.00 https://doi.org/10.26577/JOS.2022.v100.i1.12

О. Қабадайы

Қыршехир Ахи Эвран университеті, Түркия, Қыршехир қ.
e-mail: kabadayiosman@yandex.com

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ТҮРКОЛОГИЯДАҒЫ ОРНЫ ЖӘНЕ ТҮРКИЯДА «АХМЕТТАНУ»

ХХ-ғасырдың басында қазақтың зиялы-ағарту өмірінде маңызды орынға ие болған Ахмет Байтұрсынұлы өз зерттеулерін оқу-ағарту саласына бағыттап, қазақ оқу-ағарту жүйесін қайта құруға ықпал етті. Сонымен қатар, қазақ тілін жазба тілге айналдыруға күш салған Байтұрсынұлы мектептегі балалар үшін әліпби зерттеулерін жүргізіп, оқулықтар дайындап, оқу-ағарту туралы мақалалар жазды. Қазақ грамматикасы бойынша да еңбектер жазған Байтұрсынұлы қазақ терминологиясы мен де қызығушылық танытты. 1926 жылы Бакуде өткен түркология құрылтайына да қатысып, әліпби туралы пікірін білдірген Байтұрсынұлының қазақ түркологиясында алатын орны зор. Араб әліпбиін қазақтың дыбыстық ерекшеліктеріне қарай өзгерту арқылы жаңа әліпби жасауы оның қазақ түркологиясына сіңірген ең үлкен еңбегі деп бағаланады. Байтұрсынұлы әліпбиі 1912 жылдан таралып, 1913 жылдан кейін медреселер мен қазақ-орыс мектептерінде қолданыла бастады, ал 1929 жылы қазақ тілінің латын әліпбиімен жазылуына байланысты қолданылмайды. Бүгінде Қазақстанда ұмытылып кеткен бұл әліпбиді Шығыс Түркістандағы қазақтар әлі де қолданады. Ахмет Байтұрсынұлының түркологиядағы орны туралы зерттеулер 1919 жылдан бастау алады. Алғашқы зерттеулерді Ресей ғалымдары жүргізді, бірақ Қазақстанда да Байтұрсынұлы бойынша маңызды зерттеулер жүргізіліп Ахметтану қалыптасты. Ахмет Байтұрсынұлы туралы Түркия Республикасында да маңызды зерттеулер жүргізіліп жатыр. Түркияда Байтұрсынұлы туралы зерттеулерді таныстыру осы мақаланы жазу мақсаттарының бірі болып табылады.

Түйін сөздер: Ахмет Байтұрсынұлы, Түркітану, Ахметтану, Алаш Орда.

O. Kabadayi

Kirsehir Ahi Evran University, Turkey, Kirsehir
e-mail: kabadayiosman@yandex.com

The place of Akhmet Baıtursynov ın turcology and studıes on Akhmet Baıtursynov ın Turkey*

Akhmet Baitursynov, who had an important place in Kazakh intellectual and educational life at the beginning of the 20th century, focused his studies in the field of education and was influential in the restructuring of the Kazakh education system. In addition, Baitursynov, who made efforts to make Kazakh a writing language, studied the alphabet for illiterate people in this direction, prepared textbooks and wrote articles about education. Baytursınulı, who also wrote books on the grammar of Kazakh, was also interested in the topic of Kazakh term derivation. Baitursynov, who also participated in the Turcology Congress held in Baku in 1926 and gave his opinion on the alphabet, has an important place in Kazakh Turcology. The fact that he created a new alphabet by changing the Arabic alphabet according to the sound characteristics of Kazakh is considered to be his greatest service to Kazakh Turkology. The Baitursynov alphabet spread from 1912 onwards, began to be used in madrasas and Kazakh-Russian schools after 1913, and in 1929 it fell out of use due to the fact that Kazakh was written in the Latin alphabet. Today, this alphabet, which was forgotten in Kazakhstan, is still used by Kazakhs in East Turkestan. The studies on the place of Akhmet Baitursynov in Turkology can be taken back to 1919. Although the first studies were conducted by Russian scientists, important studies on Baitursynov were also revealed in Kazakhstan and a discipline was established. Important studies have been carried out on Akhmet Baitursynov in Turkey as well. It is among the purposes of writing this article to introduce studies on Baitursynov in Turkey.

Key words: Akhmet Baitursynov, Turcology, Studies on Baitursynov in Turkey, Alash Orda.

 © 2022 Al-Farabi Kazakh National University

О. Қабадайы
Университет Кыршехир Ахи Эвран, Турция, г. Кыршехир
e-mail: kabadayiosman@yandex.com

Место Ахмета Байтурсынова в тюркологии и «ахметоведение» в Турции

В начале XX в. Ахмет Байтурсынов олицетворял казахскую сущность в области образования, сконцентрировав в себе всю многогранную работу по преодолению трудностей в сфере просвещения и образовательной системы. Играл важную роль в реконструкции и адаптации системы образования к новым реалиям, писал книги, научные статьи и составил азбуку для тех, кто не умел читать и писать. Внес неоценимый вклад в составлении научных терминологий по грамматике казахского языка, став основоположником казахской лингвистической науки.

А. Байтурсынов, во время участия в конгрессе тюркологов, состоявщегося в Баку в 1926 году, выступил по проблемам казахской графики, орфографии и в особенности заинтересовал присутствующих новым арабографическим казахским алфавитом. Создание нового письма, путем изменения арабского алфавита в соответствии с фонетическими особенностями казахского языка, считается великой заслугой, которую он оказал казахскому языку и тюркологии в целом.

Алфавит Ахмета Байтурсынова начали использовать в 1912 году, а через год стал основным письмом в медресе и казахско-русских школах, а с 1929 казахский алфавит стал записываться латиницей. Забытый сегодня арабографический алфавит А. Байтурсынова, до сих пор используется казахами в Восточном Туркестане.

Исследования творчества Ахмета Байтурсынова в тюркологии были начаты в 1919 годах. Первые исследования проводились русскими учеными, но особо значимые исследования были представлены в Казахстане, и была создана отдельная научная дисциплина.

Важные научные исследования имеются и в Турции. В статье сделана попытка изложить основные направления исследования творчества А. Байтурсынова, которые проводятся турецкмими учеными.

Ключевые слова: Ахмет Байтурсынов, тюркология, ахметоведение, Алаш Орда.

Кіріспе

Бар ғұмырын өз халқына шын құштарлықпен қызмет ету жолына бағыштаған, бақыты мен қуанышын сол еңбектен тапқан табиғаты бөлек жандар болады. Ахмет Байтұрсынұлы сондай адамдар қатарындағы ғибраты мол тұлға. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ мәдениеті мен ғылымына қалтқысыз қызмет еткен, таланты мен тағдыры, жан дауасын тек сол мақсаттан тапқан адам. Алаштың көрнекті қайраткері, ағартушы-ғалым 1872 жылы Торғайдың Аққөл жағасындағы Сарытүбек деген жерде дүниеге келген. 1884 жылы ауыл мектебін, 1891 жылы Торғайдағы орыс-қырғыз училищесін, 1895 жылы Орынбордағы мұғалімдер мектебін бітіріп, өз бетінше көп білім жиған. 1895-1909 жылдары Ақтөбе, Қостанай, Торғай уездерінің мектептері мен училищелерінде мұғалім болады. 1909 жылы патша өкіметінің шет ұлттарға қарсы әрекетіне көзқарасын білдіргені үшін Семей абақтысына жабылады. Мұнда ол 1910 жылдың басына дейін қамауда болады. 1910-1913 жылдары ағартушы қатаң бақылауға алынады. 1913-1917 жылдары әйгілі «Қазақ» газетінің редакторы қызметін атқарады. Осы шақта ағартушы ұлттық Алаш қозғалысын жандандыруға атсалысады. Алаш партиясы құрылатын I жалпықазақ съезі мен Алаш автономиясы жарияланатын II жалпықазақ съезінің ұйымдастыру және өткізу жұмысына белсене араласады. 1917 жылы 14 желтоқсанда Орынборда Алаш партиясының Торғай облыстық комитеті ашылып, қайраткер төраға орынбасары болып сайланады. 1920 жылы басында «Ұшқын» газетінің, кейіннен аты «Еңбек туы» боп өзгерген осы басылымның алқа мүшесі болды. Осы жылы желтоқсанда Әлихан, Смағұл, Жүсіпбек, Хайретдиндермен бірге «Қазақстан» мемлекеттік баспасының сарапшылар алқасына енді (Тұрғараева 2015). 1921-1922 жылдары Қазақ халыққа білім беру институтында ұстаздық етеді. 1922-1925 жылдары ХАК Ғылым комиссиясын басқарады. 1926-1929 жылдары Ташкенттегі Қазақ педагогика институтында, Алматыдағы Қазақ мемлекеттік педагогика институтында қызмет атқарады. Ағартушы қайраткер ғалым, жаңа отандық ғылымның көшбасшысы ретінде қалыптасты. Филологиялық ғылымдағы қызметі саяси-қоғамдық қайраткерлігімен біртұтасып кеткен.

1909 жылы Санкт-Петербургте жарық көрген «Қырық мысал», 1911 жылы жарияланған «Маса» жинақтары халықты оятуға себепші болды. Ғалымның «Оқу құрал» (1912), «Тіл құрал» (1914), «Әліпби» (1924), «Әдебиет танытқыш» (1926), «Баяншы» (1926) еңбектері қазақ ұлттық филология ғылымының негізін қалады. Ол 1926 жылы Бакуде өткен Түріктану съезіне қатысты. Саяси себеппен 1929 жылы тұтқындалып, жер аударылды. 1937 жылдың 8 октябрінде екінші рет ұсталып, 1938 жылы нақақ атылды (Сыздықова 1990: 4-18).

Шағын мақаламызда Ахмет Байтұрсынұлының түркітанудағы орны мен ролі және Түркиядағы «Ахметтану» зерттеулері қолға алынады.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақаланың мақсаты мен міндеттері

Түркітанушы, лингвист, ақын, педагог, аудармашы және қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы өз зерттеулерін оқу-ағарту саласына бағыттап, қазақ оқу-ағарту жүйесін қайта құруға атсалысты. Сонымен қатар, қазақ тілін жазба тілге айналдыруға күш салған Байтұрсынұлы мектептегі балалар үшін әліпби және оқулықтар дайындап, оқу-ағарту туралы мақалалар жазды. Қазақ тілі грамматикасын түрлендірген ғалым, қазақ терминологиясымен де айналысты. Байтұрсынұлының тіл мен білімге деген көзқарасының арқасында қазақ ағартушылығы ірі жетістіктерге жетті. Мақаланың негізгі мақсаты қазақтың мәдени өмірінде өшпес із қалдырған Байтұрсынұлының түркологиядағы орны туралы баяндап, Түркия Республикасындағы Байтұрсынұлы зерттеулерімен таныстыру болып табылады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Мақала жазу барысында қажетті деректерді дайындау үшін тақырыптың көлеміне, өзектілігіне және мәліметтердің әралуандылығына баса назар аударылды. Сонымен қатар тақырыпқа қатысты отандық және қазақ тілінде жазылған мәліметтерді жинақтау, сараптау, салыстыру, жүйелеу сияқты жалпығылыми әдістермен қатар, пәнаралық әдістер де қолданылды. Тақырыпқа қатысты әдебиеттердің басты және негізгі бөлігін түрік және қазақ ғалымдарының іргелі зерттеулері құрады. Оларды мақала жазу барысында ғылыми талдаудан өткізу, – зерттеудің басты міндеттерінің бірі болды. Сондай-ақ ғылыми мақаланы жазуда ғалымдардың іргелі теориялық пікірлері мен тұжырымдары көрініс берді. Зерттеу жұмысын ұйымдастыруда тақырыптың өзекті мәселелерін объективті түрде шешуге талпыныс жасалды.

Талқылаулар мен нәтижелер

А. Байтұрсынұлы және Түркітану

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тіл білімінің көрнекті өкілдерінің бірі. Қазақ ұлтының ана тіліне ғылыми жүйеде түрен салып, негізін қалаған, айдай әлемге танытқан тұлға. XIX ғасырдың аяғында қазақ тіл біліміне реформаторлық өзгеріс әкелген танымал есімдердің бірі. Ол қазақ қоғамының сауатты да білімді болуын қалап осы жолда қажырлы еңбек еткен ағартушы-ғалым. Қазақ тілі мен әдебиетінің тарихы, қазақ ауыз әдебиетін зерттеу, мектеп оқулықтарын дайындау, тіл білімі саласы бойынша теориялық ізденістер – негізгі зерттеу бағыттары болған. Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерін негізгі бес тақырыпта қарастыруға болады:

а) Тіл білімі зерттеулері, мектеп оқулықтары,
ә) Әдеби мақалалары,
б) Өлеңдері,
в) Фольклортану еңбектері,
г) Басқа тілдерден жасаған аудармалары.

Байтұрсынұлы, қазақ тіліндігі білім беруді жүйелі түрде жолға қою үшін «Әліпби», «Тіл құрал», «Әдебиет танытқыш» сияқты аса құнды әдістемелік құралдарын дайындады. Белгілі орыс түркітанушысы Андрей Николаевич Кононов, Байтұрсынұлының грамматикалық кітаптарын жоғары деңгейде бағалап, оны әйгілі түркітанушылардың қатарына қосқан (Biray 1999: 11).

Байтұрсынұлы, 1913 жылдан бастап негізінен тілдік мәселелерге арналған мақалалар жазды. Қазақ жастарының ана тілінде оқып-жазуды білуі керек екендігін терең түсініп, бұл идеясын өзінің «Қазақ» газетінде насихаттады. Қазақ жазба тілінің дамуында және қазақ әдеби тілінің қалыптасуында Байтұрсынұлы басқарған «Қазақ» газетінің рөлі зор (Hüseyin 2002: 224). Оны қазақ жазу жүйесі де қызықтырды. Бай-

тұрсынұлы араб графикасы мен қазақ орфографиясын қайта құрды, қазақ тілінің фонетикалық құрылымына сәйкес араб әріптерін жасады. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелер «Байтұрсынұлы жазуы» деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзді. Бұл бағытта ол 1912 жылы бастауыш мектептерде қазақша білім беруге арналған «Әліпби» кітабын жазды.

А.Байтұрсынұлы әліпбиі, яғни төте жазудың ең басты ерекшелігі мыналар еді:

- Қазақ тіліне сәйкес келмейтін басы артық әріптерді әліпби құрамынан алып тастады;
- Араб жазу заңдылығына тән диакритикалық белгілерді қолданбады;
- Дауыстылар жүйесі қазақ тілінің үндестік заңына сәйкес таңбаланды.

А. Байтұрсынұлы әліпбиінде 24 әріп, 1 дәйекше белгісі болды. Дәйекше қойылмаған сөз жуан, дәйекше қойылған сөз жіңішке болып оқылды (Тұрғараева 2015: 219-220).

Сол жылдардан бастап мектептерге қазақ тілін оқытуға арналған оқулықтар жарық көре бастады. «Тіл құрал» – қазақ тілінінің тұңғыш оқулығы болып табылады (Ісімақова т.б. 2013: 11-14). Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ ұлттық тіл білімін қалыптастырушы ғана емес, тіл біліміндегі жаңа бағыттардың да негізін салушы (Жұбаева 2017: 11). Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдістемелік ғылымның да алғашқы бастаушысы болды. “Баяншы”, “Әліппе астары”, “Нұсқаушы”, “Тіл жұмсар” әдістемелік еңбектері мен “Баулу мектебі”, “Жалқылау”, “Қай әдіс жақсы”, “Дыбыстарды жіктеу” атты мақалалары осының айғағы болса керек. Ғалым өзінің оқулықтарында әріптерді балаларға тез әрі оңай үйрету үшін көптеген әдістерді пайдаланған. Ол өзі жасаған әліпбидегі әріптерді үйрету үшін, ең алдымен, оны жазып үйрену үшін, тілдегі дыбыстарды тани білу керектігіне назар аударады (Салқынбай және Көккөзова 2006: 21).

Байтұрсынұлы, терминология мәселесімен де айналысқан. Қазіргі қазақ мәдени өмірінде қолданылатын терминдердің көпшілігі Байтұрсынұлының қаламынан шыққан. Мысалы *зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз* деген сияқты сан алуан лингвистикалық атаулардың баршасы – ғалымның жазып кеткен мұрасы. 1924 жылы 12-18 мамыр аралығында Орынборда өткен «Бірінші ұлттық ғылыми конференцияда» Байтұрсынұлы ұсынған кейбір терминология ережелері сол кезде сынға алынса да бұл ережелер кейінгі кезеңдерде қабылданды (Кахраман 2010: 14). Аты аталған конференция қазақ тіліндегі терминдердің ғылыми деңгейде талқыланған алғашқы іс-шара болып табылады (Қайдар 1998: 171). Одан кейін 1926 жылы Бакуде өткен Түркология құрылтайында әліпби, орфография, терминология сияқты тақырыптар талқыланды. Ұлттық жазба тіл мен ұлттық терминология жасауға бел буған Ахмет Байтұрсынұлының терминология тақырыбы бойынша идеясы мынадай тармақтарды қамтыды:

а) Біріншіден, термин ретінде қолданылатын сөздер қазақ тілінде болуы керек. Бұл мәселенің қазақ тілінің дамуы үшін маңызы зор.

ә) Егер термин ретінде қолданылатын ұғым қазақ тілінде табылмаса, оны басқа түрік диалектілерінен алу керек. Өйткені түрік диалектілерінің қолданушылары мен сөздік қоры біркелкі болмаса да, олардың тамыры ортақ. Осы ортақ тамырлардан алынатын терминдерді шет тілінен алынған терминдерге қарағанда түсіну оңай. Себебі, түрік халықтары әрқашан әлеуметтік және тұрмыс-тіршілік бағытында байланыста болған.

б) Әлемде кеңінен қолданылатын шетелдік (еуропалық) терминдерді қабылдауға болады; бірақ бұл терминдерді қазақ тілінің дыбыс жүйесіне сәйкес келтіру қажет.

в) Қазақ тіліне сәйкес келмейтін басқа тілдерден алынған сөздердің де қазақ тілінің ережелеріне бейімделуі керек. Ең алдымен, қазақ тілінде кездеспейтін шетелдік сөздердегі дыбыстар мен жұрнақтарды қазақша дыбыстар мен жұрнақтарға ауыстыру қажет. Мысалы Оренбург – Орынбор, Адемовский – Адамау т.б. (Құрманбайұлы 2008: 48-49).

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ тілінің лингвистикалық терминдерінің негізін қалаған және терминжасам принциптерін жүйелеген тіл маманы. Сонымен қатар халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап жарыққа шығаруға зор үлес қосты, «Ер Сайын» эпостық жырына алғы сөз бен түсініктемелер жазды, оны 1923 жылы Мәскеуде жариялады. Бұдан бөлек, қазақ ауыз әдебиетінде молынан сақталған жоқтау-жырларын арнайы жүйелеп, 1926 жылы «23 жоқтау» деген атпен жеке кітап түрінде шығарды. Қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш

көлемді еңбегі 1926 жылы шыққан— «Әдебиет танытқыш». Ғалым әдебиет тарихына, теориясы мен сынына, методологиясына тұңғыш рет тиянақты анықтама беріп, қазақ әдебиеттану ғылымының жүйесін жасады (Имаханбетова 2010: 194). Сондай-ақ Байтұрсынұлы қазақ тіліне А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Ф. Вольтер, С.Я. Надсон өлеңдерін аударды.

Саналы және қысқа өмірінде құнды еңбектер қалдырған Ахмет Байтұрсынұлының түркология ғылымындағы алатын орны аса зор.

Түркия Республикасында «Ахметтану» ғылымы

Ахметтанудың ғылыми тұжырымдалуы – 1919-шы жылдан бастап келе жатыр. А.Н. Самойловичтің 1919-шы жылы жазған «Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы» деген ғылыми мақаласы кейін 1930-шы жылы Мәскеудің «Литературная энциклопедия» атты жинағының 1-томына енген. 1924-ші жылы Е.Д. Поливанов «Қазақ-қырғыздың жаңа (Байтұрсынов) орфографиясы», 1928-ші жылы Н.Ф. Яковлев «Әліпби құрылымының математикалық жүйесі» туралы ғылыми мақалалар жазды (Имаханбетова 2010: 103-104). Бұл ғалымдар Ахметтанудың негізін салушылар болып табылады.

Ахмет Байтұрсынұлыны Түркия түркітану ғылымы да жақсы біледі. Оның өмірі, қазақ халқы мен қазақ тілі үшін сіңірген еңбегі Түркияда әртүрлі нысан мен тақырыптағы диссертацияларға, кітаптар мен мақалаларға арқау болды. Түркиядағы Байтұрсынұлы зерттеулерін ғылыми могография мен диссертациялық еңбектер, мақалалар мен баяндамалар деп жіктеп қарауға болады.

Төменде көрсетілген еңбектердің толық библиографиясы түрік тілінде, ал тақырыптары қазақ тілінде беріліп отыр. Түркияда А.Байтұрсынұлы туралы зерттеулерге қарайтын болсақ;

Диссертацсиялар

1. Sertan ALİBEKİROĞLU, Kazak Âlimi Ahmet Baytursunoğlu`nun Hayatı ve Eserleri, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Қазақ ғалымы Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығы

Бұл диссертация Түркиядағы Ахмет Байтұрсынұлы туралы дайындалған алғашғы магистрлік диссертация болып табылады. Диссертацияда Байтұрсынұлының өмірі мен ортасы, шығармашылығы, журналистика және тіл білімі саласы бойынша еңбектері, саяси қызметі сияқты тақырыптар зерттелген. Зерттеудің соныа Байтұрсынұлының кейбір мақалалары және өлеңдерінің түрік тіліне аудармасы енгізілген.

2. Gülnar KOKYBASSOVA, Ahmet Baytursınov (Hayatı, Dilciliği ve Edebiyat Araştırmacılığı), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Ахмет Байтұрсынов (өмірі, тілшілігі және әдебиет зерттеушілігі)

Бұл еңбек Түркиядағы Ахмет Байтұрсынұлы тақырыбында дайындалған алғашқы докторлық диссертация болып табылады. Осы зерттеуде А.Байтұрсынұлының өмірі, шығармалары, қазақ әдебиеті мен қазақ тіліндегі орны мен маңызы, өзі қатысқан съездер сияқты тақырыптар қарастырылып Байтұрсынұлының «Маса» шығармасына тілдік талдау жасалған.

3. Hilal ŞEN, Ahmet Baytursınov “Edebiyat Tanıtkış” (Dil İncelemesi-Metin-Dizin), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» (зерттеу-мәтін-көрсеткіш)

Бұл зерттеуде оның «Әдебиет танытқыш» еңбегінің тілі граматикалық тұрғыдан қарастырылған. Сондай-ақ мәтіндегі сөздердің көрсеткіші де берілген.

4. M. Buğra KALP, Ahmet Baytursınulı’nın Cağa Mektep Dergisindeki Eğitim Öğretim ve Dil Yazıları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Ахмет Байтұрсынұлының «Жаңа Мектеп» журналында жарияланған білім және тіл туралы мақалалары

Зерттеуде Байтұрсынұлының «Жаңа Мектеп» журналындағы педагогика және тіл біліміне қатысты мақалалары түрік тіліне аударылып талқыланған. Соңындағы қосымшаға мақалалардың түпнұсқалары енгізілген.

Монография

1. Nergis Biray (2011). Ahmet Baytursınulı Şiirleri Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi, İstanbul, Bilge-Oğuz Yayınları.

Ахмет Байтұрсынұлы өлеңдерінің тілі – стилисткалық зерттеу

Монографияда ақынның өлеңдері тақырыптық тұрғыдан жіктеліп өлеңдерінің тілі стилистикалық және граматикалық жағынан зерттелген. Сонымен қатар Байтұрсынұлының өлеңдері түрік тіліне аударылған. Бұл еңбек Түркияда Байтұрсынұлының өлеңдері туралы дайындалған алғашқы және осы уақыттағы тек нұсқадағы монография болып табылады.

Мақала және баяндамалар

1. Dinara Düysebayeva (1994). Bir Kazak Şairi: Ahmet Baytursınoğlu, Kardaş Edebiyatlar Dergisi, 27: 9-11.

Қазақтың бір ақыны: Ахмет Байтұрсынұлы

Бұл Түркиядағы Байтұрсынұлы туралы жарияланған алғашқы зерттеу мақала, сонында Байтұрсынұлының «Шал мен ажал» поемасының түрік тіліндегі аудармасы берілген.

2. Emel Aşa ve Roza Bakbergenova (1996). Kazak Türklerinin İlk Lengüist ve Metodist Bilgini Olan Ahmet Baytursunoğlu Hakkında Birkaç Söz, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 2: 374-377.

Қазақтың тұңғыш лингвист-әдіскер ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы туралы бірнеше сөз

Мақалада Байтұрсынұлының қысқаша өмірбаяны берілгеннен кейін кейбір шығармалары туралы шағын ақпарат орын алған.

3. Ahmet Baytursınulı (1996). Kazakların Başşairi. (Akt. Mustafa Öner). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 2: 378-385.

Қазақтың бас ақыны

А.Байтұрсынұлының 1913 ж. жазып «Қазақ» газетінде жариялаған Абай туралы мақаласының түрік тіліне аудармасы.

4. Totı Köşenova (1996). Yüceler Ahengi Abay ile Ahmet Baytursınov'un Şiirlerindeki Uyum. (Akt. Banu Mukayeva-Mine Baykal), Bilig, 2: 182-186.

Ұлы ақындардың үйлесімі Абай және Ахмет Байтұрсынұлының өлеңдеріндегі үндестік

Осы мақалада қазақтың ұлы ақыны Абай және Байтұрсынұлының өлеңдері салыстырылып отыр. Абайдың «Сегіз Аяқ» атты өлеңінде қолданылған тақырып және идеяның Байтұрсынұлы тарапынан қайталанғаны сипатталған.

5. Nurcamal Oralbayeva (1998). Ahmet Baytursunulı. Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Dergisi, 21: 90-96.

Ахмет Байтұрсынұлы

Мақалада А.Байтұрсынұлының өмірі, шығармалары, қазақ тіл білімі саласына сіңірген еңбегі жайында баяндалған.

6. Ferhat Tamir (1999). Ahmet Baytursınoğlu ve 1926 Bakü Türkoloji Kongresi. *1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı (29-30 Kasım 1996)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ахмет Байтұрсынұлы және 1926 ж. Баку Түріктану съезі

Бұл баяндамада А.Байтұрсынұлының 1926 жылы Бакуде өткен Түріктану съезінде ұсынған әліпби туралы пікірлері талқыланған.

7. Nergis Biray (1999). Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri (1873/1937). PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 5: 10-16.

Ахмет Байтұрсынұлы және шығармалары (1873/1937)

Мақалада А.Байтұрсынұлының өмірі және шығармалары туралы қысқаша мәлімет берілген. Мақала сонында Байтұрсынұлының таңдамалы еңбектерінің түрік тіліндегі аудармасы қосылған.

8. Mehmet İsmail ve Vahit Türk (1999). Birinci Türkoloji Kurultayı'nda Ahmet Baytursunulı'nın Bildirisi ve Bir Değerlendirme, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 8: 407-425.

Бірінші түркология съезінде Ахмет Байтұрсынұлының баяндамасы және бір сараптау

Мақалада 1926 жылы Бакуде өткен Түріктану съезінде А. Байтұрсынұлы баяндамасы мен Байтұрсынұлының съез туралы пікірлері түрік тіліне аударылып отыр.

9. Vahit Türk (2002). "Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursınov ve Çalışmaları", Türkler Ansiklopedisi, Ankara, C. 18, s.665–673.

Қазақ ағартушылық әрекеті аясында Ахмет Байтұрсынов және оның еңбектері

«Түріктер» атты көп томдық энциклопедияда жарияланған осы мақалада қазақтардың жалпы тарихи процестері мен *усули жәдит* мектептері туралы мәлімет беріліп, А. Байтұрсынұлы және оның еңбектері туралы баяндалған.

10. Köbey Hüseyin (2002). Kazak Dil Bilgini Ahmet Baytursınov. (Akt. Ali Abbas Çınar). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 14: 223-233.

Қазақ лингвист Ахмет Байтұрсынов

Көбей Шахметұлы Құсайыновтың түрік тіліне аударылған бір мақаласы. Мақалада А.Байтұрсынұлының қысқаша өмірбаяны қарастырылып тіл туралы еңбектері сипатталған.

11. Nergis Biray (2005). Ahmet Baytursınulı'na Göre Kazak Türkleri Yazılı Edebiyatının Dönemleri ve Türleri. Milli Folklor, 68: 67-77.

Ахмет Байтұрсынұлының айтуы бойынша қазақ жазба әдебиетінің кезеңдері мен түрлері

Бұл еңбекте Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» шығармасында айтылған қазақ жазба әдебиетінің кезеңдері туралы пікірлер талқыланған. Байтұрсынұлының айтуынша

қазақ жазба әдебиеті екі кезеңге бөлінеді: діндар дәуір және ділмар дәуір. Мақалада осы кезеңдерде жазылған әдеби жанрлардың үлгілері орын алған.

12. Karboz Diykanov (2005). Baytursunov'un 125. Yıldönümüne Armağan Kırgız Dili ve Akmat Baytursunov. (Akt. Ulanbek Alimov – Cıldız Alimova). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi V/2: 325-334.

Байтұрсыновтың 125 мерейтойына орай қырғыз тілі және Ахмет Байтұрсынұлы

1925 жылы 25 мамырда Бішкекте Қара қырғыз автономиялық облысының педагогикалық съезі болған. Бұл съезге Орынбор қаласынан Ахмет Байтұрсынұлы шақырылып, қырғыз тілінде баяндама жасаған. Мақала Байтұрсынұлының баяндамасына арналған.

13. Gülnar Kokybassova (2007). Kazakistan'da Yapılan Ahmet Baytursınoğlu'yla İlgili Çalışmalar, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi 169: 221-229.

Қазақстанда Ахмет Байтұрсынұлы туралы зерттеулер

Мақала Қазақстанда жүргізілген Байтұрсынұлы зерттеулеріне арналған. Мақаланың негізгі мақсаты Түркиядағы оқырмандарға Қазақстандағы Байтұрсынұлы туралы ғылыми зерттеулерді таныстыру.

14. Emin Özdemir (2008). Ahmet Baytursunov'un Hayatı ve 20. Yüzyılın Başında Kazakistan'da Eğitim Faaliyetleri İçindeki Yeri. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22: 56-87.

Ахмет Байтұрсыновтың өмірі және 20 ғасырдың басындағы Қазақстанда оқу-ағарту ісіндегі орны

20-ғасырдың басында Қазақстандағы оқу-ағарту жұмыстары дәстүрлі медреселерде, орыс тілінде білім беретін қазақ-орыс мектептерінде, татар жәдитшілерінің ықпалымен ашылған *усули жәдит* мектептерінде жүргізілген. Сол кезде Байтұрсынұлы бірнеше мектепте оқутышылық қызмет атқарған. Мақалада Байтұрсынұлының педагогикалық қызметіне шағын шолу жасалған.

15. Nergis Biray, Rayhan İymahanbetova (2013). Ahmet Baytursınulı'nın Yirmi Üç Coqtavı (Ağıdı), Prof. Dr. Önder Göçgün'e Armağan (Editör: Mithat Aydın), Pamukkale Üniversitesi Yayınları, Denizli, s. 235-250.

Ахмет Байтұрсынұлының 23 жоқтауы

Қайтыс болған адамның артынан айтылаталын азалы өлеңдер қазақ тілінде *жоқтау* деп аталады. Байтұрсынұлы, қазақ ауыз әдебиетіндегі 23 жоқтауды құрастырып, қазақ фольклортану ғылымына да үлес қосты. Мақалада Байтұрсынұлы құрастырған жоқтаулар орын алған.

16. Gülnar Bozımbaykızı SAİGY (2015). Ahmet Baytursınoğlu ve Kazak Ceditçiliği. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/1: 189-193.

Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жәдитшілдігі

Мақалада қазақ зиялылары мен Ахмет Байтұрсынұлының жәдитшілдік, яғни реформаторлық әрекеттері туралы ақпарат орын алған. Қазақстандағы жәдитшілдік қозғалысы Исмаил Гаспринскийдің «Тәржіман» газетінің арқасында танып-білінген. Жәдитшіл білім беруді қолдау мақсатында Байтұрсынұлы қазақ зиялыларымен бірге оқулық дайындаған. Байтұрсынұлы жәдит тақырыбын тек оқулықтарда ғана емес, газет-журналдарда да жариялап, оқырмандарымен пікір алмасып отырған. Мақалада Байтұрсынұлының жәдитшілдікке қатысты іс-әрекеттері баяндалған.

17. Nergis Biray, Sema Eynel (2015). Kazak Türkçesinde Terim Yapma Yolları -Ahmet Baytursınulı Örneği ile-, VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri (Editörler: A. Buran, E. Alkaya, F. Özek, S.K. Yalçın), Fırat Üniversitesi Basımevi, Elazığ, s. 473-498.

Ахмет Байтұрсынұлы қолдаған принциптер негізінде қазақ тілінде термин жасау тәсілдері

19 ғасырдың екінші жартысында басталған қазақ тіліндегі терминжасам жұмыстары калька тәсілімен болуымен қатар ұлттық лексика төңірегінде өрбіту әдісімен іске асты. Қазақ зиялылары салалық, мамандық термин жасауда қазақ тілінің ішкі және сыртқы көздерін ұрымтал пайдаланды. Байтұрсынұлы қазақ тілінің лексикалық қорын пайдалана отырып, терминдерді ұлттық деңгейде жасау принциптерін алғашқы рет баяндап берді. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлы принциптері негізінде қазақ тілінде термин жасау тәсілдері сипатталған.

18. Nergis Biray (2015). Kazak Bozkırında Başkaldırı ve İsyanın Sesi: Ahmet Baytursınulı. Gazi Türkiyat, 16: 1-14.

Қазақ даласындағы азаттық қозғалысы пен көтерілістің үні: Ахмет Байтұрсынұлы

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының өмірі және оның 20 ғасырдың басында Патшалық Ресейдің қазақ халықына қысымшылық жасауына қарсы іс-әрекеттері туралы баяндалған.

Байтұрсынұлының «Маса» атты кітабында Патшалық Ресей жүйесін сынға алуы осы мақаланың негізгі тақырыбын құраған.

19. Nergis Biray (2016). Ahmet Baytursınulı Kazak Dilbilimi ve Terim Dünyasındaki Yeri, Köroğlu Aylık Dil, Kültür ve Edebiyat Dergisi, 7: 31-35.

Ахмет Байтұрсынұлы, Қазақ тіл білімі және оның терминологиядағы орны

Мақалада Ахмет Байтұрсынұлы туралы мәлімет берілгеннен кейін Байтұрсынұлының қазақ терминологиясының қалыптасып дамуына қосқан үлесі туралы баяндалған.

20. Nergis Biray (2017). Kazak Edibi Ahmet Baytursınulı'nın Şiirlerindeki Deyimler Üzerinde Bir İnceleme, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi 14/3: 44-82.

Қазақ ақыны Ахмет Байтұрсынұлының өлеңдеріндегі тұрақты тіркестерді талдау

Фразеологиялық тіркестер тілдің сөздік құрамының маңызды бөлігін құрайды. Фразеологиялық тіркестер әлеуметтік құрылымның да көрсеткіші болып табылады. Бұл мақалада А.Байтұрсынұлы қолданған тұрақты сөз тіркестері лексикалық мағыналарына қарай жіктеледі.

21. Shynar Seyitova, Nergis Biray, Serikkul Satenova (2018). Ahmet Baytursınulı: Millî Üstat, Türk Düşüncesi Yolunda Mehmet Akgün'e Armağan (Editör: F. Karahan, F. Gül, M. Köktürk), Aktif Düşünce Yayınlar, Ankara, s. 613-620.

Ұлт Ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлы

Мақаланың тақырыбы – ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының ұлттық білім негізінде қазақ тіл білімінің теориялық негізін қалағаны туралы. Мақалада Байтұрсынұлының қазақ халқын дамыған, іргелі халықтар деңгейіне жеткізу жолындағы талпыныстары баяндалған.

22. Nergis Biray (2018). Kazak'ın İrge Taşı, Alaş'ın Sesi: Ahmet Baytursınulı, Bilim ve İnsan Şahsiyetini İnşa Edenler (Editörler: Z. B. Özer, F. Yapıcı, Ş. Aktay), Gazi Kitabevi, Ankara, s. 159-176.

Қазақтың іргетасы Алаштың үні – Ахмет Байтұрсынұлы

Бұл мақалада лингвист, ақын, педагог және түркітанушы А.Байтұрсынұлының өмірі, еңбектері мен Алаш Орда қозғалысы аясындағы орны мен қызметі сипатталған.

23. Nergis Biray (2019). Alaş'ın Aydınlatıcı Önderi Ahmet Baytursınulı, Türk Edebiyatı Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, Kazak Edebiyatı Özel Sayısı, 549: 58-62.

Алаштың ағартушы көсемі Ахмет Байтұрсынұлы

XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы – Ахмет Байтұрсынұлы. Ол Алаш партиясы бағдарламасын даярлаған ұжымның құрамында болды. 1919 жылы Ахмет Байтұрсынұлы Алаш Орда үкіметі атынан Мәскеуге Кеңес үкіметімен келіссөзге аттанды. 1920 жылы Ленинге жолдаған хатында Қазақстанды басқару ісіндегі қадамдарын қатаң сынға алды. Мақалада Байтұрсынұлының Алаш Орда қозғалысы ішіндегі ролі сипатталған.

24. Nergis Biray (2019). Ahmet Baytursınulı, Türkiye Dışındaki Türk Dünyası Türkologları -Dilciler- (Editör: Ahmet Buran), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 275-286.

Ахмет Байтұрсынұлы

«Түркиядан баска түркі әлемінің тіл маманы түркологтары» атты екі томдық бұл кітаптың Қазақстандық ғалымдар бөлімінде А.Байтұрсынұлының өмірі және шығармалары туралы мәлімет берілген.

Осы мақалада қарастырылған Түркиядағы Ахмет Байтұрсынұлы туралы зерттеулердің жалпы саны 29 болып табылады.

Диссертацсиялар	Монографиялар	Мақалалар	Жалпы
4	1	24	29

Қорытынды

Түркітанушы, лингвист, ақын, педагог және аудармашы Ахмет Байтұрсынұлының түркологиядағы орны мен ролі ерекше маңызға ие. Байтұрсынұлы тіл мен білімге деген көзқарасының арқасында қазақ ағартушылығына жаңаша үдеріс әкелді. Байтұрсынұлы қазақ терминологиясының негізін қалаған, алғашқы қазақ оқулықтарын дайындаған, қазақ емлесін түзген тілші болып өз ғасырында тілтанушы-ғалым ретінде өшпестей із қалдырды. 1920 жылдан бастап, А. Байтұрсынұлы ғылыми-педогогикалық жұмыспен айналысты, *Тіл құралы* атты қазақ грамматикасын жазды. Үш кітаптан тұратын бұл еңбегінде қазақ тіл білімінің қазіргі кезде қолданыста жүрген көптеген терминдерін сол дәуірде қалыптастырып үлгерді.

Бастауыш, баяндауыш, шылау, зат есім, етістік терминдерді; ана тілі, жабық мәсіліс, ашық хат сияқты номинацияланған қолданыстарды дүниеге келтірді. Әдебиет, мәдениет, тарихқа байланысты жазғандары мен «Қазақ» газетін шығарудағы еңбегі қазақ халқының мәдени өміріндегі баға жетпес рухани байлық. Ахмет Байтұрсынұлы араб графикасына негізделген қазақ алфавитін түзіп-түрлендірді. Ол түрлендірген алфавитті белгілі түрколог Поливанов ұлы жаңалықтардың қатарынан көрді. Яковлев, Менгес, Комри сияқты шетелдік ғалымдар «Байтұрсынұлы алфавитінің» жетілген алфавит екенін мойындады.

Ахметтанудың ғылыми тұжырымдалуы – 1919-шы жылдан бастап келе жатқаны белгілі, мұндай іргелі зерттеу Түркияда да жалғасын таппақ. Осы зерттеу нысанын 6 тақырыптық мазмұнда жіктей аламыз:

Өмірі мен шығармашылығы	31%
Байтұрсынұлыдан аударма	15%
Өлеңдері	12%
Педагогикалық қызметі	12%
Лингвистикалық еңбектері	12%
Алаш ордадағы қызметі (ролі)	9%
Емле	6%
Ауыз әдебиеті	3%

Диаграммалық процеттік үлес бойынша көрінісі:

Осы диаграммада көрініп тұрғандай, Ахмет Байтұрсынұлы туралы Түркияда ең көп зерттелгені өмірі мен шығармашылығы болып табылады. Байтұрсынұлының шығармаларының ішінде түрік тіліне ең көп аударылғаны – өлеңдері. «Жаңа Мектеп» журналындағы педагогика және тіл біліміне қатысты мақалалары мен Абай Құнанбайұлы туралы бір мақаласы түрік тілінде ғылыми айналымға енген. Бірақ тіл біліміне қатысты «Тіл құрал», «Оқу құралы», «Тіл жұмсар» сияқты аса құнды еңбектері осы күнге дейін аударылған жоқ. Болашақта Ахаңның бүкіл еңбектері түрік тіліне аударылып, Түркия Республикасында Ахметтану ғылымы одан әрі дами түседі деген үміттеміз.

Әдебиеттер

Biray, N. (1999). Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri (1873/1937). PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 5: 10-16.

Hüseyin, K. (2002). Kazak Dil Bilgini Ahmet Baytursınov. (Translator: Ali Abbas Çınar). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 14: 223-233.

Жұбаева, О. (2017). Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы. Астана: Алашорда қоғамдық қоры.

Имаханбетова Р.С. (2010). Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). Астана: Педагогика ПРЕСС.

Ісімақова А.С., Мұстафаева К., Хаван А., Имаханбет Р. (2013). Байтұрсынұлы Ахмет, Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). Алматы: Ел-шежіре.

Кахраман М. (2010). Түрік, қазақ тілдері терминологиясының даму жолдары және лингвистикалық терминдер. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттик университеті жалпы тіл білімі және аударма теориясы кафедрасы, Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферат. Астана.

Қайдар, Ә. (1998). Казахская терминология. Актуальные вопросы Казахского языка. Алматы: Ана тілі.

Құрманбайұлы, Ш. (2008). Алаш және терминтану. Алматы: Ел-шежіре.

Салқынбай А.Б., Көккөзова М.Б. (2006). Қазақтың тілші-әдіскер тұлғалары. Алматы: Нұр-пресс.

Сыздықова, Р. (1990). Ахмет Байтұрсынов. Алматы: Қазақ ССР білім қоғамы.

Тұрғараева, Г.М. (2015). Ахмет Байтұрсыновтың қоғамдық – саяси және мемлекеттік қызметі (1872-1937 жж.). Алматы: Нур-принт.

References

Biray, N. (1999). Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri (1873/1937). [Akhmet Baitursynov and His Works (1873/1937)]. PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 5: 10-16.

Hüseyin, K. (2002). Kazak Dil Bilgini Ahmet Baytursınov. [Kazakh Linguist Akhmet Baitursynov]. (Translator: Ali Abbas Çınar). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 14: 223-233.

Imahanbetova, R.S. (2010). Ğasır Saŋlağı: Ahmet Baytursınulınıŋ Ğumırbayanı. [Biography of Akhmet Baitursynov]. Astana: Pedagogika Press.

Isimakova A.S, Mustafayeva K., Havan A., Imakhanbet R. (2013). Baytursınulı Ahmet, Altı tomdıq şığarmalar jiynağı, Til Qural. [Akhmet Baitursynov: His Six-Volume Works]. Almatı: El-şejire.

Jubayeva, O. (2017). Ahmet Baytursınulınıŋ tiltanımdıq murası. [Linguistic heritage of Akhmet Baitursynov]. Astana: Alashorda qoğamdıq qorı.

Kahraman, M. (2010). Türik, Kazak tilderi terminolojiyasınıŋ damuw joldarı jane lingvistikalıq terminder. [Ways of development of terminology of Turkic and Kazakh languages and linguistic terms]. L.N.Gumilyov Eurasian National University, doctoral thesis, Astana.

Kaydar, A. (1998). Kazahskaya Terminologiya. [Kazakh terminology]. Aktualnıye vaprosı Kazahskogo yazıka. Almatı: Ana tili.

Kurmanbayulı, Sh. (2008). Alash jane termintanuw. [Alash and terminology]. Almatı: El-şejire.

Salkınbay A.B., Kökközova, M. B. (2006). Kazaktıŋ tilşi-adisker tulğaları. [Kazakh Linguistic methodologists]. Almatı: Nur-press.

Sızdıkova, R. (1990). Ahmet Baytursınov [Akhmet Baitursynov]. Almatı: Kazak SSR.

Turğarayeva, G.M. (2015). Ahmet Baytursınovtıŋ qoğamdıq-sayasi jane memlekettik qızmeti (1872-1937). [Socio-political and public activity of Akhmet Baitursynov (1872-1937)]. Almatı: Nur-print.

МАЗМҰНЫ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

1-бөлім
Шығыс филологиясы

Section 1
Oriental philology

Раздел 1
Восточная филология

Z. Haji Shahkaram
Al-Farabi and philosophical analysis of language 4

А.Р. Ибраимова
Қазақ және қытай тілдеріндегі «сәлемдесу» этикетінің лингвомәдени ерекшеліктері 14

2-бөлім
Шығыс деректануы

Section 2
Oriental source studies

Раздел 2
Восточное источниковедение

Р.С. Мухитдинов
Әл-Фарабидің «Усул ъилм ат-Табиъа» трактатына теолингвистикалық талдау (еңбектегі «рух» бөлімі негізінде) 24

M.A. Kassymova
Features of the 14th Century Dictionary "Kitab Bulgat Al-Mushtaq" And Its Thematic Composition 33

Ғ.Ә. Қамбарбекова, Г.М. Әбикова
Алматы кітапхана қорларындағы Әлішер Науаидың қолжазбалары мен көне басылымдары 40

3-бөлім
Азия мен Африка елдерінің саясаты және халықаралық қатынастары

Section 3
Politics and international relations of the countries of Asia and Africa

Раздел 3
Политика и международные отношения стран Азии и Африки

А. Ақылбай
Сингапурдың экономикалық дамуындағы үкіметтің рөлі 54

S. Kondapalli, L.F. Delovarova, A.B. Yermekov
SCO enlargement: problems and prospects in the context of Iran's accession 63

A.S. Turar
Social transformation paradigm: paradoxes between traditionalism and modernism in Pakistan and India 73

4-бөлім
Шығыс елдері тарихы

Section 4
History of the countries of the East

Раздел 4
История стран Востока

Р. Пандей, С. Исмагулова
Ежелгі АО Нагалары қоғамындағы «бас алу» түсінігі 80

Е.А. Ефремов
Американские корейцы: генезис диаспорной и этнической идентичностей 89

V. Kim, N. Yem
Globalizing Central Asian human resources and soft power of Japanese education 102

О. Қабадайы
Ахмет Байтұрсынұлының түркологиядағы орны және Түркияда «Ахметтану» 111